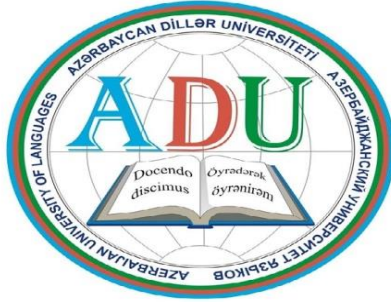

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№1, 2018

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSIYA HEYƏTİ:

1. Abdullayev Kamal *(baş redaktor)*
2. Sabitova Aynur *(baş redaktorun müavini)*
3. Abdullayev Əfqan *(Azərbaycan)*
4. Abdiyeva Ədilə *(Azərbaycan)*
5. Əliyev Əzim *(Azərbaycan)*
6. Bondarev Aleksandr *(Rusiya)*
7. Cəfərov Amil *(Azərbaycan)*
8. Şahmuradov Aqil *(Azərbaycan)*
9. Əliyev Məmməd *(Azərbaycan)*
10. Hartmann Ziqlinde *(Almaniya)*
11. Taraseviç Larisa *(Belarus)*
12. Hüseyinzadə Gülnar *(Azərbaycan)*
13. İmanov Muxtar *(Azərbaycan)*
14. İsmayılov Bilal *(Azərbaycan)*
15. Kunina İrina *(Azərbaycan)*
16. Qotsiridze David *(Gürcüstan)*
17. Nesterov Aleksandr *(Rusiya)*
18. Sertkaya Osman *(Türkiyə)*
19. Veysəlli Fəxrəddin *(Azərbaycan)*
20. Bəşirov Vidadi *(Azərbaycan)*
21. Zeynalov Əsgər *(Azərbaycan)*

Məsul katib: Şabanova Aysel

Korrektor: Əhmədova Solmaz

Redaksiyanın ünvanı:

Az 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi əməkdaşlıq şöbəsi, otaq 302.

Tel: +99412 4412278 (daxili 257), +99455 6581140

Email: aduelmixeberler@gmail.com

DİLÇİLİK

Fərman Zeynalov
ADU

DİLDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTDƏ İZOMORF RİTMİK STRUKTURLARIN GENEZİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonotaktika, heca, ritm, ritmik-melodik, izomorfluq, mədəniyyət, incəsənət

Keywords: phonotactics, syllable, rhythm, rhythm-melodic, isomorphism, culture, art

Ключевые слова: фонотактика, слог, ритм, ритмо-мелодический, изоморфизм, культура, искусство

Son zamanlar dilin sistem-struktur cəhətlərinin təbii modellər işığında araşdırılmasına bir meyl hiss olunur. Müxtəlif obyektli elmlərin qarşılıqlı tədqiqindən alimlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, dilin inkişafı və sistem-struktur modelinin digər təbii obyektlərin sistem-struktur modelinə daha çox oxşarlığı vardır. İ.A. Boduen de Kurtene hələ tələbə ikən yazdığı “Трактат в связи с вопросом о языке” tədqiqat işində yazırdı ki, dilçilik təbiət elmləri sferasına, filologiya isə tarix elmlərinə aiddir. Filologiya xalqın dilini tarixi kontekstdə öyrənir, onun metodu tənqidi və tarixi metoddur. Dilçilik isə bəşər dilinin təbiətini öyrənir, onun metodu təbiət elmlərinin empirik metodudur. Daha sonra o yazırdı: “Biz dilləri yox, danışığı öyrənmək istəyirik”. Burada əsas məsələ bütövün başa düşülməsidir. Biz dilin nə olmasını, necə bizim qarşılıqlı fikir mübadiləsi vasitəsi, yaxud orqanı ola bilməsini təsvir etmək və kifayət qədər öyrənmək istəyirik. Biz onun mənşəyini, təbiətini, qanunlarını başa düşmək istəyirik və bütün bu bilikləri əldə etmək üçün biz bütün linqvistik faktları toplayır, qaydaya salır və təsnif edirik [21, s.18-19]. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin canlı orqanizmlə əlaqələndirilməsi dilçilərin hamısı üçün bəlli olan faktdır. Lakin dilin yer və geoloji proseslərlə əlaqəsi faktları Almaniyanın Bad Homburq şəhərində keçirilmiş konfransın iştirakçıları üçün gözlənilməz olmuşdur. Dilçiliyin tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə və geologiyaya həsr edilmiş bu konfransda (2-5 oktyabr 1989-cu il) dilin inkişafı və sistem-struktur modelinin təbii obyektlərlə izomorfluğu barədə təbii faktlar əsasında geniş fikir mübadiləsi aparılmışdır [22, s.12]. Tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, tarixi dilçiliyin metodları ilə geologiya elminin metodlarında ümumi cəhətlər vardır. Bu, ayrı-ayrı alimlərin həmin elm sahələrinə olan marağı ilə izah edilə bilər. Məsələn, müasir geologiyanın yardımcıları sayılan A.Verner və C.Hatton həm də dil ilə maraqlanmışlar. Eyni zamanda V.Uitni və C.Uitni qardaşları tanınmış dilçilər kimi geoloq həmkarları-

nın işi ilə yaxından tanış olmuşlar. V.Uitni ilə ingilis təbiətşünası Ç.Layelin elmi fəaliyyətinin müqayisəsindən K.Körner belə bir nəticəyə gəlir ki, Ç.Layel geologiya elmi üçün nə qədər iş görmüşsə, V.Uitni də dilçilik üçün o qədər iş görmüşdür. K.Körner göstərir ki, dilçilik nəzəriyyəsi tarixində V.Uitni böyük rol oynamış, F.Sössürə və gənc qrammatiklərə təsir göstərmişdir. O, Ç.Layelin ideyalarına tənqidi yanaşmış, həm də ondan bəhrələnmiş və geologiyadan iqtibas etdiyi “uniformizim” anlayışını dilçiliyə gətirmişdir [22, s.11].

İngilis təbiətşünası Ç.Layel J.Küvenin katastrofizm nəzəriyyəsinin əksinə olaraq, yer qabığının geoloji proseslər nəticəsində tədricən və fasiləsiz dəyişməsi nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, yerin relyefi daxili və xarici qüvvələrin təsirindən daima dəyişir, odur ki, coğrafi örtük bir-birinə əks olan proseslərin – daxili və xarici qüvvələrin mübarizəsində dəyişir və inkişaf edir. Fikrimizcə, dilin dəyişməsinə və inkişafına iki qüvvənin təsirində görünən amerikan dilçisi bu analogiyadan istifadə etmişdir. V.Uitni dilin formalaşmasından bəhs edərkən onu daxili (*inner*) və xarici (*outer*) formalara bölür. Onun fikrincə, dil daxili və xarici formalar əsasında dəyişir və inkişaf edir və bu formalara uyğun olaraq dilin dəyişməsində və inkişafında iki qüvvə iştirak edir. V.Uitniyə görə, daxili amillər, qüvvələr dilin inkişafının daxili qanunları ilə, xarici amillər isə ətraf mühitin – cəmiyyətin, bu dildə danışan xalqın həyatında baş verən dəyişmələrlə şərtlənir. Araşdırmalar göstərir ki, təbii obyekt olan kristalların quruluşunda aşkar edilən bir sıra qanunauyğunluqlar dil, poeziya, musiqi və digər mədəniyyət nümunələrində də aşkar izlənilir [13, s.18]. Maye və qazlardan fərqli olaraq, kristallarda atom, molekullar xaotik, nizamsız şəkildə deyil, ciddi nizamlı düzülür. Kristal maddələrin hər birinin özünəməxsus nizama malik atom-molekulyar quruluşu vardır. Kristallarla dil sistemi struktur, funksiya, ritmik konfigurasiya və s. baxımdan müqayisə edilə bilər. Kristallarda atomların, molekulların kristal qəfəsdə (həndəsi şəbəkədə) təbii şəkildə düzümü ilə sait və samitlərin fərqləndirici əlamətlərə görə üçbucaq, kub, kvadrat, dördbucaq, trapesiya və digər həndəsi şəbəkələrdə nizamlı düzülüşü izomorfluq təşkil edir. Bununla yanaşı, kristalların quruluşu onu təşkil edən elementlərin dövrü təkrarından formalaşdığı kimi, dilin də quruluşu onun vahidlərinin müxtəlif mövqelərdə, kombinasiyalarda təkrarından formalaşır. Kristalların quruluşunda elementlərin dövrü-ritmik təkrarı öz-özünü yenidən hasil edir, törədir, sonsuzluq təəssüratı yaradır.

Dildə də vahidlər müxtəlif kombinasiyalarda öz-özünü yenidən törədir, sonsuzluq təəssüratı yaradır. Heç də təsadüfi deyildir ki, L.Yelmslev təbii dilin səciyyəvi xüsusiyyətini onun məhdud fiqurlar sistemindən qeyri-məhdud işarələr yarada bilməsində, N.Xomski isə təbii dilin səciyyəvi xüsusiyyətini onun finit və infinit xarakterə malik olmasında görür [14, s.13].

Dilin yalnız kristallarla deyil, genetik kodla da izomorfluğu vardır. Genetik kodla linqvistik kodun izomorfluğu məsələsi uzun müddət R.Yakobsonun linqvistik marağına səbəb olmuşdur [17, s.5].

Müəyyən edilmişdir ki, irsiyyət, irsi informasiya xromosomların içərisində müəyyən növ kimyəvi “əlifbanın” köməyi ilə yazılan məlumata uyğun gəlir. Bu əlifbanın çıxış elementləri, dörd kimyəvi radikaldan istifadə edir. Nuklein turşularının kimyəvi tərkibi olan bu elementlər (adonin, quanin, timin, sitozin) bir-birilə

birləşərək, kombinə edilərək sonsuz bir xətt boyunca müəyyən ardıcılıqla düzülür və uzun bir zəncir formasında genetik informasiyanın kimyəvi mətnini yaradır. Eyni proses linqvistik kodda baş verir. Linqvistik kodun çıxış elementləri olan fonemlər genetik kodun ayrı-ayrı elementləri kimi öz-özlüyündə məna kəsb etmir, yalnız müəyyən birləşmənin yaranmasına, kombinə edilib ardıcılıqla düzülməsinə və həmin sistem daxilində müəyyən məzmunun, informasiyanın ifadə edilməsinə xidmət edir.

Genetik səviyyədə dörd kimyəvi radikalın xətti ardıcılıqla müəyyən qayda-da düzülüşü ilə onların yaratdığı kimyəvi mətn, linqvistik səviyyədə söyləm və cümlələrin ardıcıl, zəncirvari düzülüşü isə dil mətni yaradır. Müxtəlif informasiya sistemlərinə mənsub olan oxşar diskret vahidlərin xətti ardıcılığının kombinator düzümündən qurulan genetik və dil strukturları arasındakı izomorfluğun aşkara çıxması, bu iki sistemin təbiəti, eyni cür izomorf strukturların yaranma səbəbləri kimi ortaya fenomenoloji bir sual çıxır. Bioloq-genetik F.Yakob bu iki kod arasında olan izomorfluğu müxtəlif informasiya sistemlərinin anoloji funksiya yerinə yetirməsində görür. Çağdaş dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan R.Yakobson isə linqvistik kod ilə genetik kodun izomorfluğunu filogenezdə təkamül prosesində linqvistik kodun bilavasitə genetik strukturun prinsiplərindən təqlid edildiyini və üzündən köçürüldüyünü və bu prosesin şüursuz olaraq həyata keçirildiyi fikrini irəli sürür. R.Yakobsonun fikirləri onunla təsdiqlənir ki, indi dilə anadangəlmə qabiliyyət kimi baxılır [17, s.169]. Genetik kod ilə linqvistik kod arasında olan ortaq və oxşar cəhətlər linqvistik kodun genetik koddan təqlid edildiyinə dəlalət edir. Digər tərəfdən, araşdırmalar göstərir ki, genetik kodun nəinki linqvistik kodla, eləcə də kristallarla izomorfluğu vardır [13, s.52]. Hər üç sistem informasiya mənbəyidir; onların hər üçü informasiyanı dilə gətirmək, saxlamaq və ötürmək kimi funksiyalar yerinə yetirir. Hər üç sistemin quruluşu onları təşkil edən elementlərin dövrü təkrarında formalaşır. Hər üç sistem müəyyən sayda maddi formada olan ünsürlərdən ibarətdir. Hər üç sistemə ritm xasdır. Bütün bu oxşarlıqlar göstərir ki, dil-danışq hadisəsinin geoloji proseslərlə, kristallarla, genetik kodla izomorfluğu mücərrəd anlayışlar səviyyəsində deyildir, onların quruluşları arasında gizli obyektiv əlaqə, mənşələrində ortaq, oxşar olan cəhətlər vardır və biri digəri üzərində təşəkkül taparaq mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkamül baxımından maddi sistemlərin qeyri-üzvi, üzvi və ictimai olmaqla üç forması fərqləndirilir. Təkamül cansızlardan canlılara doğru getdiyindən hər bir canlıda cansızdan iz, əlamət vardır. Bu baxımdan qeyri-üzvi sistemlərdə olan qanunauyğunsuzluqlar, quruluş forması və s. sonra gələn sistemlərdə izlənilir. Odur ki, dil-danışq hadisələrində hər üç sistemin qanunauyğunluqları, əlamətləri, o cümlədən, sistem və struktur modelləri təqlid olunur, köçürülür. Dil və danışqda qeyri-üzvi sistemin maddi ünsürü təbiətdəki ritm və səs hadisəsidir. Ritm kainatın universal əlamətlərindən biri kimi bütün cansız və canlı aləmə xasdır. Bu universal əlamət, fikrimizcə, günəşdən kainata, o cümlədən, yer kürəsinə irsən gələn dinamik bir komponentdir. Bu onunla şərtlənə bilər ki, bütün canlı və cansız aləm günəş enerjisi və istiliyinin təsirindən hərəkətə gəlir, yaşayır və inkişaf edir. Ritm eyni halların, proses və hadisələrin müəyyən məkan və zamanda nizamlı hərəkətidir. Çağdaş anlamda ritm nizamlı hərəkət prinsipinə əsas-

lanan nizamlı hərəkət forması kimi izah edilir [8, s.348]. Təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hərəkətlər (mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, ictimai) müxtəlif formalarda qruplaşdırılır və hər bir hərəkət formasının təbiətinə uyğun olaraq, mexaniki, bioloji, sosial, dil-danışq, bədii ritm tipləri fərqləndirilir [13, s.61].

Aristotelə görə, hər cür ritm hərəkətlə ölçülür. Belə olduqda hərəkətlə bağlı olan bütün hadisə və proseslər ritmik səciyyəlidir. Hərəkət insan beyninə, əqli və fikri fəaliyyət sferasına (Noosferaya) da xasdır. Azərbaycan filosofu Əbdülhəsən Bəhmənyar (X-XI əsrlər) fikri də insan zehninin, beyninin hərəkəti adlandırır. Ritm enerji ilə yaranan və hərəkətlə ifadə olunan bir prosesdir. Deməli, ritm hərəkətin nəticəsi deyil, hərəkətin özüdür. Bu tərifə bütün tip ritmlərə, o cümlədən fikri və akustik formada olan dil-danışq ritminə də aid etmək olar. Bu baxımdan nəzəri dilçiliyin banisi V. fon Humboldtın “dil fəaliyyətin məhsulu (*erqon*) olmayıb, fəaliyyətin (*energiya*) özüdür” fikrinə istinadən demək olar ki, ritmin təbiəti ilə dil-nitq təbiəti arasında bir izomorfluq müşahidə edilir.

Tanınmış amerikan dilçisi Ç.Hokettə görə, təbiətdə səs hadisəsi olmasaydı, səsli dil də mövcud olmazdı [21, s.204]. V.Geyf dilə ətraf aləmin məhsulu kimi baxır və onun ilkin təşkilədiçi elementləri olan səslərin təbiətdən gəldiyini, dilin aspektlərinin varlığı ilə əlaqədə olduğunu göstərir. O, dili kainatın vokal səsləri ilə əlaqəsi, qohumluluğu olan vərdişlər toplusu kimi izah edir. V.Geyfə görə, səsle bağlı olan bütün potensial xassələri, əlamətləri öyrənən sahə fonetikadır [13, s.335].

L.Zinder çox doğru olaraq göstərir ki, dil maddi varlığa çevrilməmişdirsə, o heç vaxt mövcud ola bilməz. Yer üzündə elə insan kollektivi yoxdur ki, onun dili səsli dil olmasın. Dilin ifadə tərəfinin səsli təbiətə malik olması onun qırılmaz əlamətidir. Dil səslərdən istifadə edir, ona görə də ünsiyyət vasitəsini həyata keçirə bilir [10, s.5-6]. Y.Maslova görə, hər bir dil fikrin ifadəsi üçün insanın tələffüz etdiyi səslərdən yararılır [20, s.4]. Onun fikrincə, danışq (səsli dil) dilin mövcudluq formasıdır. Dil fəaliyyətdə olur və bilavasitə danışqda verilir [20, s.10].

Yuxarıda verilmiş fikirlərdən aydın olur ki, dil əsasən səslərdən ibarətdir və səsli dil (danışq) dilin mövcudluq formasıdır, dil səslərdə yaşayır, tələffüz olunur və eşidilir. Bu baxımdan, dilin ilkin təşkilədiçi ünsürləri olan səsləri, onların potensial xassələrini və fərqləndirici əlamətlərini öyrənən fonetika/fonologiya dilin aspektlərinin nüvə elementi kimi çıxış edir. Fonetika/fonologiyanın dildəki rolundan bəhs edən K.Stros yazır ki, “fonologiya sosial elmlər sahəsində nüvə fizikasının dəqiq elmlərin hamısı üçün oynadığı yeniləşdirici rolunu oynamalıdır” [1, s.43-44]. Heç də təsadüfi deyildir ki, C.Eyçson dilin aspektlərini günəş sisteminin struktur modelinə uyğun düzərkən fonetikanı günəş timsalında birinci, fonologiyanı ikinci dairədə göstərir. O, üçüncü dairədə sintaksisi, dördüncü dairədə semantikanı, beşinci dairədə praqmatik aspekti göstərir. Sonrakı altıncı dairə yeddi hissəyə bölünür və bu hissələrdə dilçiliyin müxtəlif sahələri, o cümlədən sosiolinqvistika, psixolinqvistika, üslubiyyat, antropoloji linqvistika, fəlsəfi linqvistika, təbii linqvistika və kompüter linqvistikası göstərilir [15, s.7].

C.Eyçsona görə, sistemin mərkəzində dayanan aspekt fonetikadır. Fonetika dilin yarandığı xam materialdır. Dil üçün üzvi (bioloji) sistemin ünsürləri olan quلاق, səs telləri, dil, ağı ciyərlər, sinir sistemi bütövlükdə danışq orqanlarıdır. Aşağıdakılardan məlum olmuşdur ki, ana bətnində – embrionda ilkin formalaşan or-

qan qulaqdır. Xarici və daxili mühitdən informasiyanın alınması əsasən qulaq vasitəsi ilə olur. Təbii dil də başlıca olaraq, qulaq vasitəsi ilə qavranılıb formalaşır. Qulaq müəyyən mənada sözlərin “müəllifi”, yaradıcısı kimi çıxış edir. Eyni bir denotatın səs obrazlarını müxtəlif dillərin daşıyıcıları müxtəlif cür qavrayıb tələffüz edirlər. Məsələn, itin hürməsi zamanı çıxarılan səs obrazları Azərbaycan dilində *ham-ham* /hAM hAM/, rus dilində *zab-zab* /gAV gAV/, ingilis dilində *bow-bow* - /baʊ-baʊ/, ispan dilində *guau-guau* /guau-guau/, Danimarka dilində *vov* /vɔv/, yapon dilində *wan-wan* /wAN-wAN/ kimi fonetik formalı səslərlə qavranılıb tələffüz edilir.

Dilin xalqlar, millətlər, sosial qruplar arasında ən mühüm ünsiyyət, informasiya mübadiləsi vasitəsi olması dildə ictimai sistemin ünsürünü, əlamətlərini nümayiş etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin qeyri-üzvi, üzvi və ictimai ünsürləri ümumən eyni olsa da, eyni bir denotatın səs obrazları müxtəlif məkanlarda eyni ictimai strukturlu sistemlərdə müxtəlif cür qavranılıb tələffüz edilir. Hər bir səs obrazının akustik və perseptiv tərəfləri vardır. Onlar obyektiv və subyektiv xarakter daşıyır. Obyektiv baxımdan aritmik olan səslənmələr, impulslar, tonlar və s. subyektiv baxımdan ritmik zərbələr axını kimi qavrana bilər [14, s.42]. Bu baxımdan səslənmənin iki cəhəti nəzərə alınmalıdır: 1) denotatda şüalanan, yəni real, obyektiv mövcud olan səslənmə; 2) perseptiv, yəni ayrı-ayrı fərdlərin qavradığı səslənmə. Onlardan biri obyektiv, digəri isə subyektiv səciyyə daşıyır. Bu baxımdan səslənmənin xarakteri ilə dil səslərinin assosiasiyası obyektiv səslənmə üzrə deyil, subyektiv “səslənmə”, qavrama üzrə gedir. Perseptiv səviyyədə səslənmənin qavranması isə başlıca olaraq insanların daxili bioritmi ilə şərtlənir. Bu, təbii coğrafi ərazinin ritmi, mühiti, iqlimi, relyefi və s. ilə əlaqədar formalaşan bir keyfiyyətdir. Ona görə də denotatın yayımladığı səslənmədə və onun qavranmasında insan qruplarının (qəbilə, tayfa, xalqların) bioritmik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, müxtəlif mühit, iqlim və meteoroloji şəraitdə akustik parametrlərin ölçüləri və səslənmə xarakteri variativləşə bilər. Səsin havada yayımlanması onu doğuran hava dalğalarının gücündən, təzyiqindən və həmçinin iqlim və meteoroloji şəraitdən asılıdır [11, s.136].

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, denotatın yayımladığı səslənmələr müxtəlif mühit, iqlim, ərazi, ritm və insanların bioritmik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq variativ şəkildə qavranılır və assosiasiya edilir, nəticədə isə danışq orqanlarında müxtəlif məxrəcli səs yuvaları, müxtəlif akustik obrazlı dil səsləri formalaşır.

Dil də təbii bir sistemdir, odur ki, onu mühitdən (təbii və ictimai) məkandan, zamandan kənarında düşünmək mümkün deyildir. Mühit amilləri insanda morfoloji dəyişikliklər yaratdığı kimi, fizioloji, yəni dil səslərinin tələffüz məxrəcinin yerinə, dodaqların və dilin şaquli vəziyyətinin dərəcəsinə və s.-ə də təsir edə bilər.

Dillərin fonem tərkibi kəmiyyətə və fonetik formaca müxtəlif olduğu kimi, onların fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik baxımdan da müxtəlifdir. Hətta eyni bir dilin regional variantları (məsələn, ingilis dilinin amerikan, Kanada, Avstraliya variantları) çərçivəsində seqment fonemlərlə yanaşı, vurğu, ton, ritmik-intonasiya baxımından fərqlər olur. Bu baxımdan demək olar ki, dil sisteminin ünsürləri (seqment, suprasediment) yalnız öz aralarında deyil, həm də xarici mühitin, tə-

bii-coğrafi ərazinin ritmik xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı təsirdə olur. Fikrimizcə, dil səsləri xarici mühitin, ritmik xüsusiyyətlərin təsirinə məruz qalmasaydı, o halda dillərin fonotaktik, sintaktik, ritmik-melodik quruluşunda məhdudlaşdırıcı qaydalar, yəqin ki, olmazdı.

Bu baxımdan demək olar ki, hər bir dilin fonotaktik, ritmik-melodik, eləcə də sintaktik strukturu xalqların tarixən məskunlaşdığı, təbii-coğrafi ərazilərin mühiti və ritmik xüsusiyyətlərinə uyğun qurulur, formalaşır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəliflik yaratmaq, elementlərin çeşidinə qənaət etmək və bu azlığı quruluşla əvəz etmək təbiətin ən böyük prinsiplərindəndir. Tərkib eyniliyi, quruluş müxtəlifliyi maddələr arasında çox yayıldığı kimi [8], dildə də çox yayılmış hadisədir. Məsələn, dillər eyni və ya oxşar fonemlərə malik olsa da, həmin fonemlərdən qurulan sözlər, birləşmələr, mənalar tamamilə müxtəlifdir. Sistem elementlərinin müxtəlif mühitə düşməsi, müxtəlif ərazi, iqlim şəraitində, müxtəlif ritmik vəziyyətlərdə görüşməsi müxtəlif strukturlar formalaşdırır. Bu mənada dillərin quruluş müxtəlifliyinin əsasında ritmik və mühit amillərinin dayandığını demək olar. X.Məmmədov apardığı elmi araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmişdir ki, insan həyat fəaliyyətində (mədəniyyətdə, incəsənətdə, sənətdə və s.) elə bir şey yarada bilməz ki, təbiətdə onun prototipi olmasın, tapılmasın: insan öz yaradıcılığında təbiətin qurulduğu prinsiplərdən istifadə edir və idealda buna tam yaxınlaşa bilər. Təbiət özünün ən zəngin prinsiplərini insanın quruluşunda istifadə etmişdir, insan olsa-olsa bu prinsiplərdən istifadə edə bilər. X.Məmmədovun fikrincə, insan bədi vasitələrlə bir növ təbiətdə mövcud olan vizual və vizual olmayan strukturları, qanunauyğunluqları intuitiv, təhtəşüür şəkildə modelləşdirir. Təbiətin ümumi qanunauyğunluqlarının bədi modelləşdirməsi təbii şəkildə, yəni psixikanın təbii təşəkkülü səviyyəsində həyata keçirir və bu, fiziki və kimyəvi qanunlar üzərində qurulur. Bizim təbiətlə əlaqələrimiz düşündüyümüzədən çox-çox dərin və bizə bəlli olmayan yollarla sorğu-sualsız peyda olur [4, s.4]. X.Məmmədovun gəldiyi elmi nəticələri çıxış nöqtəsi kimi götürərək belə bir tezis irəli sürmək olar: insanın yaratdıqlarının prototipi təbiətdə varsa, insan da təbiətdən törəmədir və onun bir parçasıdır. İnsan təbiətin təkamülünün müəyyən mərhələsində yaranmışdır, başqa sözlə, ondan törəmişdir. O halda insanda olanlar da, o cümlədən insanların səslili formada ünsiyyət və mənəvi vasitə kimi istifadə etdikləri ayrı-ayrı fonetik, fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik quruluşların prototipləri də təbiətdə vardır və onlar insanlardan asılı olmadan müxtəlif formalarda təzahür edir.

Bəllidir ki, dil milli mədəniyyətin aparıcı və mühüm tərkib hissəsi olmaqla milli varlığın ən ümdə göstəricisidir. Bu isə dilin incəsənətin növləri ilə bağlılığına, oxşar ritmik quruluşa malik olmasına dəlalət edir. Dil milli varlığı təyin etdiyi kimi, milli mədəniyyəti və incəsənətin növlərini də müəyyən edir və bu, onların vahid bir kökdən gəlməsinə bariz nümunədir. Məlumdur ki, hər bir xalq öz mahnılarını dil materialı zəminində formalaşdırır, ona musiqi qoşur, oxuyur. Xalq mahnılarının ritmik strukturunda ritmik-melodik qəlibində sözlərin heca və aksent quruluşunun xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır.

Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, onların dillərinin, mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin quruluşu, ritmik cizgiləri və çeşidləri də müxtəlifdir, yəni tam izomorf quruluşlu deyildir. Digər tərəfdən, bir xalqa, millətə məxsus olan dilin, mə-

dəniyyət nümunələrinin və incəsənət əsərlərinin (vizual, vizual olmayan) ritmik quruluşunda oxşar, ortaq olan cizgilər, çeşidlər, yəni izomorfluq vardır. Milli mədəniyyətdə və incəsənətdə belə bir qanunauyğunluğun, yəni ortaq prinsipin olmasını X.Məmmədov aşkar etmişdir [10, s.130-131]. X.Məmmədov Fiqur-fon prinsipini kəşf etmişdir. X.Məmmədov göstərirdi ki, bu prinsip Azərbaycan mədəniyyətinin vizual (görüntülü) formalarını üzə çıxarmaq üçün universal açardır. Öz ideyasını sübuta yetirmək üçün o, mədəniyyətin gözə görünməyən növünü – muğam seçmiş və Ü.Hacıbəyovun nəzəri şəkildə əsaslandığı musiqi formalarının təsviri ekvivalentini bərpa etmək qərarına gəlmişdir [6], çünki musiqi əsərlərinin strukturlarının təsvirini əldə etməklə vizual və vizual olmayan sənət növlərinin quruluşunda ümumi, ortaq cəhətlərin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Görüntülü təsvir üçün tədqiqatçı muğamların mahiyyətini təşkil edən musiqi parçalarını götürmüş, onların qrafikini çıxarmışdır. Əsərlərin notlara köçürülməsində, yəni onların qrafik təsvirində əsas meyar kimi uzunluq götürülmüşdür. Mahni parçalarından alınan qrafik təsvirin üfqi sətirləri musiqi taktlarına uyğun gəlir və birbirinin altına düzülür. Sonra isə qrafik təsvirin rəngli təsviri çıxarılarkən notlar spektrinin rənglərinə uyğunlaşdırılmışdır. Musiqinin bu cür görüntülü formaya salınması tədqiqatçının irəli sürdüyü ehtimalı – Azərbaycan mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrində ortaq prinsipin olması ideyasını təsdiqləyir [4, s.5]. Daha sonra X.Məmmədov Azərbaycan xalq musiqisinin, muğamların, xalq rəqslərinin strukturların meloritmqramlarını əldə etməklə görüntülü (xalça, palaz, kilim, tikmə, toxuma, memarlıq, rəssamlıq nümunələri) və görüntüsüz (eşidilən) sənət növlərinin (musiqi, rəqs) quruluşunda ortaq cəhətlərin olduğunu müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan muğamlarının, xalq mahnılarının, rəqslərinin quruluşunun qrafik təsvirində alınan həndəsi fiqur formalarının Azərbaycan xalça, kilim, palaz, fərməş, xurcun, cecim, çul, corab və tikmələrində olan həndəsi fiqur formaları ilə izomorf olduğunu aşkar etmişdir. Uzun araşdırmalarından sonra onun gəldiyi nəticələrə görə, xalqın milli mədəniyyətinin və incəsənətinin ayrı-ayrı növləri, o cümlədən vizual və vizual olmayan sənət növləri bir mənşədənndir. Quruluşca bir kökə bağlıdır, bir ritmik ahəngdə köklənərək formalaşmışdır. Bu yanaşmaya görə, Azərbaycan təsviri incəsənətini xalq musiqisindən ayırmaq olmaz. Hər bir xalq mahnısı elə rəsm əsəridir, sadəcə olaraq boyalarla deyil, musiqi dilində ifadə olunmuşdur. Hər bir rəngin öz səsi vardır, bunu bilən adam üçün rəsmi musiqiyə və musiqini rəsmə çevirmək çətin deyildir [3, s.2].

Milli mədəniyyət və incəsənətdə ortaqlıq prinsipinin mövcudluğu ortaya xalqın incəsənət əsərlərinin quruluşunda izomorf ritmik strukturları formalaşdıran hansı amil olduğu sualını çıxarır. Araşdırmalar göstərir ki, belə izomorf ritmik strukturların əsasında xalqın dili, onun özünəxas səs, fonotaktik, heca, ritmik-intonasiya quruluşu və digər linqvistik xüsusiyyətləri durur. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu ingilis dilinin fonetik quruluşu ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, ingilis dilində bir heca yuvasında bir neçə samit gələ bildiyi halda, Azərbaycan dilində bir sait ətrafında əsasən bir və ya iki samit gələ bilir və onlardan da biri ya sonor, ya da novlu samit olur. Azərbaycan dilində saitlərin ahəngi ilə yanaşı, saitlərlə samitlərin və samitlərin də ahəngi vardır [5, s.128]. Saitlərlə samitlərin ahəngi arxa sıra saitlərinin dilarxası samitlərlə, ön sıra saitlərinin isə dilortası samitlərlə

lə işlənməsini, samitlərin ahəngi isə səs tellərinə görə fərqlənən samitlərin yanaşı mövqedə həmcinsləşməsini, ahəngləşməsini nəzərdə tutur. Məsələn, kar və cingilti qarşılığı olan samitlər söz daxilində yalnız öz həmcinsləri ilə yanaşı işlənə bilər: /üst, yaxşı; güzgül, quzğun/ və s.

Sonor samitlər isə söz daxilində hər növ samitlə işlənə bilər. Məsələn: /alt, dörd, torpaq, aydın, yetmiş/. Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq sözlərin son hecası üzərinə düşür. Sözlərə şəkilçi artırıldıqda vurğu əsasən şəkilçinin üzərinə köçürülür. Müq. et: çiçək - çiçəklilik - çiçəklərimiz.

Lakin rus dilində soyadı düzəldən şəkilçilər Azərbaycan adlarına əlavə edildikdə bu qanunauyğunluq pozulur, halbuki həmin şəkilçilər (-ov, -yev) rus dili fəmilialarında vurğu daşıyır. Məsələn: Məhəm'mədov-İva'nov. Lakin soyadı düzəldən digər şəkilçilər sözə əlavə edildikdə vurğu həmin şəkilçilərin üzərinə keçir. Müq. et: Hə'sənov - Həsən'li - Həsənoğ'lu; Ta'ğiyev - Tağıza'də; Hə'bib - Həbi'bi; As'lanov - Aslan'lı.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna xas olan bu cəhətlər bu dilin incəliyinə, musiqiçiliyinə, rəvan hecalanmasına, dalğavari ritmik-melodik quruluşa malik olmasına artikulyator-akustik zəmin yaradır. Milli mədəniyyətdə ortaqlıq prinsipinin nümunəsini sözlərin və cümlələrin danışıq aktında hecalanmasında formalaşan üçbucaqların ritmik düzümündə də görmək olar [5, s.112]. Sözlərin və cümlələrin hecalanmasında formalaşan üçbucaqlı həndəsi fiqur formalarının naxış kimi tiplərinə, məsələn, Azərbaycan kilimlərində, palazlarında, gəlin gərdəyinin başlıqlarında və s. xalq sənəti nümunələrində rast gəlmək olar [13].

Azərbaycan dilində heca yaradan sait səslər təqribən bərabər gücə malik olduğundan düz xəttə bağlanır. Saitlər arasındakı samit isə zəif gücə malik olur. Bununla belə, zəif gücə malik olan samitlərin gücü onların heca daxilində mövqeyinə görə dəyişir. Məsələn, saitdən əvvəl gələn samit səs hecanın zirvəsində duran saitə doğru yüksəlir, ona görə də belə səslər güclənən səs hesab olunur. Heca yaradan səslərdən sonra gələn hər bir samit isə heca zirvəsində aşağı endiyinə görə zəifləyən səs hesab olunur [5, s.110]. Azərbaycan dilində sözlərin hecalanması özünü iki formada göstərir və hecanın sait və samitlə başlanmasından asılı olur. Samitlə başlayan hecanın (hecaların) qrafik quruluşunun qarşılığı, yəni CV-VC heca modeli sözlərdə romb fiquru, çoxhecalı sözlərdə isə bu heca modellərinin qarşılığı romb fiqurları silsiləsini yaradır [13, s.88]. Belə romb fiqurundan və onların ritmik düzümündən Azərbaycan kilimlərində və digər mədəniyyət nümunələrində naxış kimi geniş istifadə olunur. Belə romb fiqurları silsiləsinin ritmik düzümünü Azərbaycan paxlavasının quruluşunda da görmək olar. Azərbaycan şeir formalarının metrik ölçüləri, ritmik quruluş üçün səciyyəvi olan 7, 8, 11 rəqəmləri, yəni bayatıların, gəraylının və qoşmaların heca tərkibi Azərbaycan musiqi alətlərinin quruluşunda da izlənilir. Simli musiqi alətlərindən tarın 11, sazın 8-11, Azərbaycan udunun 8-11 simi olur. Nəfəsli musiqi alətlərindən zurnanın 7+1, balabanın 8-1, tütəyin 7+1 dəliyi olur. Digər tərəfdən, Azərbaycan musiqi alətlərinin əksəriyyətinin quruluş forması bu və ya digər həndəsi fiqur formasındadır. Məsələn, kamança kürə, zurna konusvari, balaban və tütək isə silindirvari formadadır [13, s.89]. Bununla yanaşı, Azərbaycan şerinin metrik ölçüsü və ritmik quruluşu üçün səciyyəvi olan 7, 8, 11 rəqəmləri Azərbaycan şirniyyatının müxtəlif nümunələrinin qu-

ruluşunda da izlənilir. Məsələn, paxlavanın, şorqoğalının, fəsəlinin quruluşu əsasən 7, 8, 11 xəmir qatından ibarətdir. Azərbaycan xalq mahnılarının quruluşunda, kilim və palazlarda formalarından biri də yanları və təpəsi kiçik dördkünc (kvadrat) fiqurların ritmik düzümündən ibarət üçbucaq formalı həndəsi fiqurdur. Onun yanlarındakı və təpəsindəki xanaların ritmik düzümü və sayı bayatıların və ağılların heca (ritmik) quruluşuna uyğun gəlir. Bayatılar yeddi hecadan, naxış kimi toxunan fiqur isə yeddi kvadratdan ibarət olur.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, milli mədəniyyətdə və incəsənətdə ortaqlıq prinsipi özünü bütün səviyyələrində göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində cümlələrinin, xalq mahnılarının, muğamların, rəqslərin, aşıq mahnılarının ritmik-melodik quruluşunun cizgiləri, meloritmoqramları bir-birilə elə oxşarlıq təşkil edir ki, onların hansının xalq mahnısı, muğam, aşıq havası olduğunu müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin, musiqisinin ritmik çeşidləri, ritmik cizgiləri eyni ilə Azərbaycan xalçalarında, kilimlərində, palazlarında, digər tikmə və toxuma sənət nümunələrində aydın görünür. Yunan filosofu Anaksaqorun təbirincə desək, hər şeydə hər nədən olduğu kimi, dildə də xalqa məxsus hər şeydən vardır. Bu, onunla izah oluna bilər ki, xalqın dili, danışıq ritmi təşəkkül baxımından onun digər mənəvi keyfiyyətlərinə nisbətən ilkindir və birincidir. Bu baxımdan xalqa məxsus bütün mədəniyyət və incəsənət nümunələri dil və onun xüsusiyyətləri, ritmik-melodik quruluşu zəminində təşəkkül tapmışdır. Deməli, xalqın yaratdığı hər bir mədəniyyət və incəsənət nümunəsi onun dilinin süzgəcindən keçərək yaranır, yəni ondan törəmişdir. Başqa sözlə, dil onlar üçün bir növ invariantdır. Bu baxımdan istənilən mədəniyyət nümunəsində, incəsənət əsərində dilin əlamətləri, ritmomelodik quruluşu bu və ya digər şəkildə iştirak edir. Xalqa məxsus mədəniyyət nümunələri, incəsənət əsərləri onun dili üzərində təşəkkül tapan, yüksələn növbəti mərtəbədir.

Odur ki, dil deyərək göz önünə ilk növbədə o dildə danışan xalq, onun tarixi, mədəniyyəti gəlir. Dil müəyyən mənada maddiləşmiş məkandır, zamandır, tarixdir, mədəniyyətdir. Məkan da, zaman da, maddi şeylər sayəsində, onların maddi əsasında mövcuddur. Bu mənada dil xalqın yaşadığı məkanın, keçib gəldiyi zaman kəsiklərinin, keçdiyi həyat tərzinin, yaratdığı mədəniyyətin, xarakterinin, psixologiyasının, bioritmi və danışıq ritminin maddiləşmiş formasıdır. Müəyyən edilmişdir ki, incəsənət əsərlərində insanın daha çox vərdiş etdiyi və ona adekvat olan ritmlər əks olunur [15, s.16]. Fikrimizcə, insanın ən çox vərdiş etdiyi hərəkət, proses ana dilində düşünmə və danışma aktıdır. Bu baxımdan təbiidir ki, xalqa məxsus incəsənət əsərlərində, mədəniyyət nümunələrində dilin xüsusiyyətləri, o cümlədən ton-ritm-melodik əlamətləri bu və ya digər formada iştirak edir. Digər tərəfdən, aşkar edilmişdir ki, insan orqanizminin bioritmi ilə bədi əsərlərin ritmi arasında əlaqə mövcuddur və incəsənət (musiqi, poeziya, rəqs, memarlıq, rəsəmsənət) əsərlərinin ritmi bioritmlə oxşardır. İnsan dilinin (danışığının) ritmi başlıca olaraq insan orqanizminin bioritmi və onu əhatə edən xarici mühit amilləri ilə müəyyən edilir [15, s.101]. Nəticə etibarilə, demək olar ki, xarici mühitin amilləri ilə insanın bioritmi, dilin linqvistik və ritmik-melodik xüsusiyyətləri ilə incəsənət əsərlərinin strukturu arasında sıx əlaqə və bir-birini şərtləndirən halları vardır. Bütün bunlar onu göstərir ki, hər bir ana dili daşıyıcısının mənəvi aləmi,

onun yaratdığı sənət əsərləri həmin dilin xüsusiyyətləri və ritmik-melodik quruluşu üzərində formalaşır. Bu baxımdan hər bir xalqın yaratdığı musiqi, poeziya, rəqs, bədii və sənət nümunələrinə milli çalarlar, özümlülük, o cümlədən sənət əsərlərinin məzmununda verilən semantik, estetik məlumatlar başlıca olaraq dil daşıyıcılarının bioritmləri və dil (danışiq) vasitələri ilə ötürülür və qəbul edilir. Bir xalqın melodiyları, avazları, ritmləri, onlara zövq verdiyi halda, başqa xalqlarda eyni halı yaratmır. Məsələn, Deyləmdə yaşayan sakinlərin, yəni türk (Xəzəryanı)-lərin, ərəblərin, həbəşlərin, farsların, romanların və başqa xalqların mahnıları öz təbiətinə, dilinə və ənənəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bəzi melodiylar dağlıq ərazidə yaşayan sakinlərin təbiətinə, xarakterinə, o biriləri aran, üçüncüləri cənub və s. ərazidə yaşayanların təbiətinə, xarakterinə uyğun gəlir [7, s.84-85]. Bu ondan irəli gəlir ki, xalqların məskunlaşdığı coğrafi ərazinin mühiti, xalqların bioritmi və dilinin ritmik-melodik quruluşu həmin melodiya, avazla və ritmlə izomorf, oxşar deyildir. Lakin insanların bioritmi və dilin ritmik-melodik quruluşu incəsənət əsərlərinin (musiqi, poeziya, rəqs və s.) ritmik quruluşu ilə nə qədər izomorf olursa, onlar insanlara bir o qədər dərin estetik zövq, həzz verir. Bu baxımdan hər bir xalqa onun öz musiqisi, mahnıları, şeirləri daha çox zövq verir.

Ekspərimental fonetik tədqiqatlar göstərir ki, hətta eyni kökdən, ailədən olan dillər (rus, Belarus, ukrayn, ingilis, alman) prosodik informasiya vasitələrindən eyni dərəcədə istifadə etmir və onların danışiq ahəngində, melodiyasında, ritmində müxtəliflik vardır [18, s.116]. Dillərin səslənmə ahəngində və ritmində olan müxtəliflik onlara xalqların özünəməxsus mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, xarakterindən, bioritmindən və xarici mühit amillərindən gəlir və fiziki formada müxtəlif ritmik-melodik quruluşlarda təzahür edir.

Dil işarələr sistemidir, odur ki, onu təbii, ictimai mühitdən, məkandan zəmandan kənarında düşünmək mümkün deyildir. Mühit amilləri insanda morfoloji dəyişikliklər yaratdığı kimi, ona fizioloji cəhətdən, yəni dil səslərinin tələffüz məxrəcələrinin yerinə, dodaqların vəziyyətinə, dilin şaquli və üfiqi istiqamətdə hərəkətinə də təsir edə bilər. Ayrı-ayrı dillərdə (məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində) eyni səslərin /i, a, u, t, s, r/ müxtəlif məxrəcə malik olması bu deyilənlərə əyani misaldır [14, s.48]. Xarici mühit amillərinin dilə təsiri ilə fizioloji-akustik aspektdə baş verən fərqlər daha sonra fonoloji aspektdə, fonotaktik quruluşda, daha sonra isə morfemdə, sözdə, söz sırasında və ritmik-melodik quruluşda təsirini, müxtəlifliyini göstərir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, sistemin elementlərinin müxtəlif mühitə düşməsi, onların müxtəlif ərazi və iqlim şəraitində, ritmik durumda görüşməsi müxtəlif strukturlar formalaşdırır.

Alimlər sübut etmişlər ki, yer üzərində bütün müxtəlifliklərin əsasında Günəş və onun istiliyi – enerjisi durur. Günəş amilinin dillərin fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik müxtəlifliyinə də dolayısı ilə təsiri vardır. Günəşin istiliyi yer kürəsinə qeyri-bərabər şəkildə paylanır və nəticədə təbiətin ritmi ayrı-ayrı təbii-coğrafi ərazilərdə variativləşir. Hər bir təbii-coğrafi ərazinin öz təbii ritmi formalaşır və həmin coğrafi ərazinin canlı və cansız aləmi öz ritmində yaşayır. Tarixi inkişafda bu və ya digər ərazidə yaşayan xalqların bioritmi xarici mühit amillərinin xüsusiyyətlərinə, ritmik ahənginə və quruluşuna uyğun olaraq formalaşır və nəticədə müxtəlif bioritmlər əsasında müxtəlif artikulyasiyalı dil səsləri, fonotak-

tik, sintaktik və ritmik-melodik quruluşlar yaranır. Dillərin özünəməxsus artikulyator-akustik səslərə, fonotaktik, sintaktik, fonoritmik-melodik quruluşa malik olmasının səbəbini izah etməyə yönəlmiş bu baxışı “helio-ritmik” baxış (nəzəriyyə) adlandırmaq olar [14, s.49]. Dillərin quruluş, o cümlədən fonotaktik və ritmik-melodik baxımdan müxtəlifliyini izah etməyə yönəlmiş bu nəzəriyyəni aşağıdakı elmi faktlarla sübut etmək olar.

Təbiət və onun bir hissəsi olan insanın özü ritmik şəkildə inkişaf edirsə, deməli, insanda baş verən bioloji, fizioloji, fiziki-kimyəvi, əqli və s. təbii proseslər və insanın dili, danışıqı da ritmik qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir. Bu ritmlər arasında dil-danışıq ritmi öz əyaniliyi və təzahür formasının aydınlığı ilə seçilir. Bu baxımdan demək olar ki, dil-danışıq ritmi fiziki formada onun ritmik-melodik quruluşunda təzahür edir.

Təbiət elmlərinin nümayəndələri dil ilə digər sistemlər arasında müştərək cəhətlərin olması qənaətinə gəlmişlər. Onlar belə bir faktı vurğulayırlar ki, dili də dəqiq elmlərə məxsus metodlarla tədqiq etmək olar. Başqa sözlə, fizikada işlənən ölçülər, qaydalar dilə və danışıqda da tətbiq edilə bilər. Materiyanın xassələri və təbii qanunauyğunluqlar öz ifadəsini fiziki ölçülərdə tapırsa, yəni əşya və hadisələrin fiziki xassələrini ölçmək, təhlil etmək, tutuşdurmaq, müqayisə etmək olursa, alınan nəticələr riyazi formalarda ifadə edilərək obyektiv qanunları, qanunauyğunluqları ortaya çıxarırsa, deməli, hər bir dilin fonoritmik-melodik quruluşunun fiziki ölçüləri və bu ölçülər əsasında qrafik formalarda əyaniləşən ritmik-melodik cizgilər, çeşidlər də həmin təbii-coğrafi ərazinin ritmik əlaməti, xassəsi kimi təzahür edir. Məsələn, hava, gül ətri, külək, fikir görünməz olsa da, təbiətdə maddi əsası olan obyektlərə məxsusdur və həmin obyektlərin müvafiq xassələri bu və ya digər formada özünü göstərir. Bu baxımdan demək olar ki, ayrı-ayrı təbii-coğrafi ərazilərin ritmi gözlə görünməsə də, bir növ səsli formalarda dillərin fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik quruluşlarında təzahür edir. Quruluş, o cümlədən ayrı-ayrı dillərin danışıqının ritmik-melodik quruluşu varlıqda müəyyən əlamətin, xassənin təzahürüdür. Xassələr, əlamətlər isə heç vaxt maddi əsası olmadan mövcud olmur. Deməli, dillərin səsləri, fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik baxımdan müxtəlifliyi təbiətdə, xalqların tarixən məskunlaşdığı təbii-coğrafi ərazidə müəyyən maddi əsası olan xassəsinin təzahürüdür.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin mədəniyyət nümunələri, incəsənət əsərlərinin ritmik strukturunun izomorfluğunun əsasında bu dilin fonetik və digər linqvistik xüsusiyyətləri, onun quruluşunun alt qatında isə Azərbaycan xalqının tarixən məskunlaşdığı təbii-coğrafi ərazinin ritmik xüsusiyyətləri durur. Dilin, danışıqın məhz ritmik səciyyəli bir hadisə olması poeziya və musiqinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Dil, poeziya və musiqi üçün həmişə sütun, ox rolunu oynamışdır. Musiqi bu və ya digər şəkildə dildən asılı olmuşdur. Hər bir Azərbaycan xalq mahnısı, o cümlədən muğamı dil materialı zəminində çalınır və oxunur.

Xalq və aşiq mahnılarının ritmik ahəngi də dilin səs və heca quruluşunun, ritm və intonasiyasının, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin mühüm rolu vardır.

Bütün bu deyilənlər bir daha dili milli mədəniyyətin, incəsənətin özək (nüvə) elementi hesab etməyə əsas verir. Milli mədəniyyətdə və incəsənətdə ortaqlıq prinsipi linqvopaleontoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsip belə bir fi-

kir söyləməyə əsas verir ki, dillərin leksik-semantik vahidləri ilə yanaşı, fonoritmik-melodik strukturları da linqvopaleontoloji baxımdan müəyyən informasiya daşıya bilər. Ona görə də, dil, mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin ritmik quruluşlarının izomorfluğu əsasında bu və ya digər mədəniyyət və incəsənət nümunəsinə hansı xalqa aid olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Digər tərəfdən, tipoloji planda dillərin fonoritmik-melodik quruluşundan alınan fonoritmo-qrafik cizgilərin tonallıq dərəcəsi, diapazon fərqi və digər akustik əlamətlərin kəmiyyətinə ritmik-intonasiya xüsusiyyətlərinə görə dilləri təsnif etmək və onların izomorf və alomorf əlamətlərini müəyyənləşdirmək, bu əlamətlər əsasında isə, ayrı-ayrı təbii coğrafi ərazilərin ritmik quruluşunun xüsusiyyətlərini öyrənmək olar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı: BDU, 1996.
3. Avşar Məzahir. “Xudu-Xuda” // “Azadlıq qəzeti”. Ayrıca buraxılış, dekabr, 1994, № 68.
4. Dadaşov S.A. Musiqinin görümlülüyü və Xudu Məmmədovun yarımçıq qalmış əsərində onun formalaşması prinsipləri // “Azadlıq” qəzeti. Ayrıca buraxılış, dekabr, 1994, № 68.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Maarif, 1984.
6. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Yazıçı, 1985.
7. İmrani R. Azərbaycan muğam janrının yaranması və inkişaf tarixi. Bakı: 1994.
8. Məmmədova X. və b. Naxışların yaddaşı. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1981.
9. Panov Y. Sonsuzluğun ritmi // “Azadlıq qəzeti”. Ayrıca buraxılış, dekabr, 1994, № 68.
10. Rza N. Xudu açarı. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1995.
11. Yadiqar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
12. Yadiqar F. (Veysəlli). Struktur dilçiliyin əsasları I. Bakı: 2005.
13. Zeynalov.F. Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri. Bakı: Mütərcim, 1999.
14. Zeynalov F. Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi. Dokt. dis. avtoreferatı. Bakı: 2001.
15. Антипова А. Ритмическая система английской речи. М.:1979.
16. Бенвенист Э. Понятие “ритм” и его языковое выражение // Общая лингвистика. М: 1979.
17. Гамкрелидзе Т.В. Р.Якобсон и проблема изоморфизма между генетическим кодом и семиотическими системами // Вопросы языкознания. М.: 1988, № 3.
18. Дубовский Ю.А. Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск, 1978.
19. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М: 1979.
20. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М: 1975.
21. Ульямс И. Отношение лингвистики к филологии по материалам студенческой работы Бодуэна де Куртенэ // В.Дж Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература (языкознание). М., 1994,серия 6, № 1.
22. Язык и земля: черты и сходства между лингвистической и геологией при возникновении этих наук // Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература (языкознание) М., 1993, № 2.
23. Aitchision J.Linguistics, London, 1992
24. Chomsky N. Syntactic Structures. 1957.

25. Crystal D. Linguistics. London: 1977.
26. Hockett Ch. Sound change // Language. Vol. 41, 1965, № 2.
27. Jean Aitchison. Linguistics. London: 1993.
28. Johnson K. and Johnson H. Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics. 1997.
29. Straus C.L. Structurale Antropologie. Frunkfurt am. Main, 1967.

Summary

On Genesis of İsomorphic Rhythmic Structures in Language and Culture

The article deals with the virtual interrelation between languages and cultures. It has been revealed that there exist common features and principles between languages, on the one hand, and fine art and culture, on the other hand. In the article an attempt is made to study factors that lie behind the common features and principles which define diversity in languages and cultures.

Резюме

О происхождении изоморфных ритмических структур в языке и культуре

В статье рассматривается скрытая взаимосвязь между языками и культурами. Устанавливается, что между языками, с одной стороны, и изобразительным искусством и культурой, с другой стороны, существуют общие особенности и принципы. В статье сделана попытка изучить факторы, стоящие за общими особенностями и принципами, которые определяют разнообразие в языках и культурах.

Şəhla Nağıyeva
ADU

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: tərcümə, qloballaşma, adekvatlıq, tətbiqi tərcüməşünaslıq

Keywords: translation, globalization, adequacy, application of translation

Ключевые слова: перевод, глобализация, адекватность, применение перевода

Müasir dünyada qloballaşma və cəmiyyətin dinamik inkişafı müxtəlif xalqların qarşılıqlı ünsiyyət və əməkdaşlıq ehtiyacını artırır. Bu hazırkı inkişaf mərhələsində mədəni və ədəbi əlaqələrin inkişaf etdirilməsini cəmiyyət qarşısında dayanan aktual məsələlərdən biri kimi gündəmə gətirir. Dil əlaqələrinin bir növü kimi qəbul olunan tərcümə [6, s.36-41] müxtəlif elm sahələrinin nailiyyətlərindən yararlanmaqla həyata keçirildiyindən müasir dövrdə insan amilini mərkəzi problem kimi təqdim edərək bu prosesə psixolinqvistik, pragmatik, koqnitiv, etnomədəni, sosioloji və hətta fəlsəfi baxımdan yanaşmanın zəruri olduğunu, yalnız bu halda adekvat və keyfiyyətli tərcüməyə nail olmağın mümkünlüyünü təsdiq edir. Bu istiqamətlərlə yanaşı, söz sənəti nümunələrində hər bir dil vahidinin bədii obrazın tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyini nəzərə alsaq, tərcümə prosesində orijinala tərcümə mətninin dil xüsusiyyətlərinin diqqət mərkəzində saxlanılmasının da xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi faktı danılmazdır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət forması kimi kompleks yanaşma tələb edən tərcümədə əsərin daxili tamlığını şərtləndirən bədii obrazın ifadə üsulu – transformasiyası, kulturoloji amildən başlayaraq tərcüməçinin mətnə münasibətinə qədər olan bütün ünsürləri özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistemdir.

Etnomədəni və psixolinqvistik xüsusiyyətlərlə səciyyələnən proses kimi tərcümə bir tərəfdən dil fəaliyyətini əks etdirirsə, digər tərəfdən müxtəlif milli mədəniyyətlərə mənsub insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etməklə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin məqsədlərinə xidmət edir. Etnomədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi dillərin bir-birindən fərqli incəliklərə malik olması tərcümə prosesində bu özünəməxsusluğu diqqət mərkəzində saxlamaq zərurətini ortaya qoyur. Bəzi tədqiqatçılar tərcümə prosesində dil və mədəniyyət amili ilə bağlı kəskin, birtərəfli fikirlər irəli sürürlər: "...əsində dillər yox, mədəniyyətlər tərcümə olunur" [7, s.112-113]. Bu prosesə linqvokulturoloji yanaşmada tərcümənin həm dil, həm də mədəniyyət səddinin aşılması ilə mümkünlüyü qeyd olunur [13, s.4; s.28].

Müasir tərcüməşünaslığın müxtəlif elmlərin nailiyyətlərindən bəhrələnməyi, tərcüməyə koqnitiv proses kimi, eləcə də sosial baxımdan yanaşma meyilləri, tərcümə etikası, tərcümə prosesində ekvivalentliklə deyil, adekvatlıqla bağlı amillərə, yəni tərcümənin ünvanlandığı kütlənin tələblərinin, ünsiyyət ortamının və mədəniyyətlərarası fərqlərin nəzərə alınması faktlarına üstünlük verilməsi tendensiyası müşahidə olunur.

Müstəqil elm sahəsi kimi formalaşan müasir tərcüməşünaslıq məsələyə fərqli yanaşma və baxış bucağının mövcudluğu ilə səciyyələnir. Tərcümənin xüsusi “nitq prosesi kimi” qəbul olunması ona linqvistik yanaşmanı, bədii tərcümə zamanı əsərin bədii xüsusiyyətləri, məcaz və obrazların diqqət mərkəzində saxlanması, tərcümədə əsərin bədii dəyərinin qorunaraq oxucuya çatdırılması kimi problemlər isə tərcüməyə ədəbiyyatşünaslıq prizmasından baxışı, xüsusi metod və üsulların tətbiqini aktuallaşdırır. Bu yanaşmaların mövcudluğu tərcüməşünaslıqda linqvistik və ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyələrinin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir.

Siseronun preskriptiv ümumiləşdirmələrindən orta əsrlərdə neoplatonçuların məntiqi nəzəriyyəsinə, XX əsrin funksionalizminə və dekonstruksiya konsepsiyasına – müasir tərcüməşünaslığa qədər çoxsaylı mərhələlərdən keçmişdir. Tərcüməyə müxtəlif baxış bucağından - poetik və estetik fəaliyyət kimi (R. Klepfer), kommunikasiya aktı kimi (U.Koller), mədəniyyətin ötürülməsi kimi (K.Rayss), analiz və sintezin psixoloji prosesi kimi (U.Uilss), eləcə də fəlsəfi və hermenevtik baxımdan (X.C.Qadamer) yanaşmalar mövcuddur.

Müasir dövrdə elmdə ümumi baxış bucağının dəyişməsi tədqiqatların istiqamətinə də təsirini göstərmiş, insan amilinin ön plana çıxması ilə tərcümədə digər yanaşma - adresata təsir, mətnin adresatın tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi meyllər meydana çıxmışdır. Mətnin tərcümə variantı ilə əslinin eyniliyi və ya uyğunluğu ilə bağlı tələbdə də yeni çalar diqqəti cəlb edir: “Əsas və tərcümə olunmuş mətn ilk növbədə adresatda doğurduğu hisslər baxımından bərabər olmalıdır” [4, s.25]. Tərcümədə dilin imkanlarından istifadə etməklə mənbə dilin xüsusiyyətlərinin mümkün qədər qorunması ilə yanaşı, linqvoetnik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yeni mətnin adresat tərəfindən asan qəbul olunması məqsədilə ona uyğunlaşdırılması [5, s.23] məqbul üsul hesab olunur.

Müstəqil elm sahəsi kimi ötən əsrin birinci yarısında formalaşmış tərcüməşünaslıq sahəsində əsaslı irəliləyişlər və davamlı inkişaf müqayisəli dilçiliyin tərcümə problemlərinə diqqət yönəltməsi ilə bağlı olmuşdur. Tərcümənin bir sıra nəzəri problemlərinin həlli məhz dilçilik metodlarının tətbiqi ilə araşdırılır: dil strukturu, norma, uzus və tərcümə arasında münasibət, tərcümə modellərinin qurulması, tərcümə strategiyası, tərcümənin oxucuya təsir xüsusiyyətləri kimi məsələlər ya ənənəvi təsviri dilçilik, ya da strukturalizm, funksional dilçilik çərçivəsində tədqiq olunur. Tərcümə mətnlərinin orijinala müqayisəsi əsasında aparılan tədqiqat zamanı dil işarələrinin daxili xüsusiyyətləri və funksiyası, kodlaşdırma kimi məsələlərin mahiyyəti daha uğurla açılır. Dilçilik də öz növbəsində, tərcümə prosesi ilə bağlı bir çox məqamların aydınlaşmasında mühüm rola malikdir. Tərcümədə bədii obrazın ifadə üsullarını müəyyən etmək üçün onun koqnitiv-semantik və linqvopsixoloji yöndən araşdırılması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bədii obrazın tədqiqi tərcüməşünaslığın başlıca probleminin – tərcümədə adekvatlıq məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəmin yaradır.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda tərcümə işinə münasibət bir qədər fərqli olmuşdur. Tərcümə üçün ədəbiyyat seçimində müəyyən ideoloji məhdudiyyətlər qoyulmuş, tərcüməçi kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməmişdir. Ona görə də uzun illər ingilis dilindən tərcümələr əsasən rus dili vasitəsilə

edilmişdir. Yalnız ötən əsrin 70-80-ci illərində bilavasitə orijinaldan tərcümə işinə diqqət artırılmış, bu sahədə müəyyən irəliləyiş əldə olunmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə bütün tərcümələr demək olar ki, bilavasitə ingilis dilindən edilmişdir. Bu illər ərzində ingilis dilindən Azərbaycan və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar tərcüməçilər nəslə yetişmişdir.

Müəyyən tarixi olan Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatı nümunələrinin qarşılıqlı tərcümə təcrübəsi zəngin ənənələrə və artıq formalaşmış prinsiplərə, metodlara malik olsa da, bu sahədə təcrübə artdıqca yeni tərcümə modellərinin və fərqli istiqamətlərin meydana gəlməsi müşahidə olunur, istər bədii nümunələrin tərcüməsində, istərsə də ümumiyyətlə tərcümə ilə bağlı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından daha sıx əlaqələri əks etdirən yeni mərhələnin əsası qoyulur. Bu mərhələdə diqqəti cəlb edən müsbət tendensiyalardan müştərək tərcümə təcrübəsinin geniş yayılmasını, vasitəçi dildən deyil, birbaşa orijinaldan tərcümə hallarının üstünlük təşkil etməsini, tərcümə prosesində meydana çıxan sual və problemlərin həlli yollarının araşdırılması fonunda bədii tərcümənin bir sıra nəzəri və praktik məsələlərinin əsaslı şəkildə tədqiqatla cəlb olunmasını müşahidə etmək mümkündür. Dillərarası ünsiyyət forması olan tərcümə bir dildəki mətnin digər dildə çatdırılması prosesini nəzərdə tutduğundan linqvistik amillərin diqqət mərkəzində saxlanması vacib şərtlərdəndir. Geniş mənada, bədii tərcümə - bədii yaradıcılıq nümunəsinin bir sistemdən digər sistemə “köçürülməsidir”. Bədii yaradıcılığın bəhrəsi olan bədii tərcümə incəsənət nümunəsi kimi hərfi çevirməni, sətiri mənanın çatdırılmasını deyil, bədii dəqiqliyi – adekvatlığı məqsəduyğun üsul hesab edir.

Estetik və ümummədəni dəyər olan tərcümə xüsusi yaradıcılıq növü kimi tərcüməçidən geniş dünyagörüşü, istedad, incə ruh tələb edir. Bədii tərcümədə milli kolorit göstəricilərinin, milli təfəkkürün, milli dəyərlərin, xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin, milli özünəməxsusluğun qorunub saxlanması və adekvat şəkildə çatdırılması tərcümənin mühüm göstəricilərindən və müasir tərcüməşünaslığın başlıca problemlərindəndir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti məsələsi çoxşaxəli və ziddiyyətli tərəflərinin mövcudluğu ilə diqqəti cəlb edir. Dil kimi mədəniyyət də xalqın formalaşması və mövcudluğu üçün vacib şərtlərdəndir. Bu məsələ bir tərəfdən dil və təfəkkür, digər tərəfdən isə sosiolinqvistika ilə bağlı sahələri əhatə etməklə tərcüməşünaslığın bir sıra aktual problemlərini həll etmək üçün meydan açmış olur. Xalqın etnomədəni irsi dildə öz əksini tapdığından tərcüməçi mədəniyyətlərarası əlaqə yaratmaq funksiyasını yerinə yetirmək üçün dil bilgisindən və xüsusi peşəkarlıqdan əlavə, hər iki dildə mədəniyyətlə bağlı tezaurusun elementlərinə - tarixi, məişət, folklor, ictimai-siyasi, dini-əxlaqi və təbii coğrafi məlumatla bəlad olmalıdır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə, həmçinin tərcümə prosesində nəzərə alınması vacib olan məsələlərdən biri də sosial-mədəni konnotasiyalardır.

Hər bir mədəniyyətdə dildə də əksini tapan xüsusi “kod” mövcuddur. Bu “kod” xalqın bütün mədəni varlığında, dünyaya baxışında, özünü ifadə etmə formalarında öz əksini tapır. Tərcüməçinin xüsusi ehtiyat və həssaslıqla yanaşmalı olduğu məsələlərdən biri bu “kod”u mənimsəmək və digər mədəniyyətin daşıyıcı-

larına ötürməkdir. “Öz ilkin dil cildini atıb yeni linqvistik görünüş qazanmaqla mədəniyyət başqası üçün anlaşılın olur” [8, s.38].

Bu gün tərcüməyə mədəniyyətlərin kəsişməsi kimi yavaşan tərcüməşünaslıq kulturoloji paradıqmaya kökləndikdə tərcümənin qarşısında mədəniyyətlərarası səddin aradan qaldırılması məqsədilə strategiyanın hazırlanması vəzifəsi dayanır.

Hər bir mətn hər hansı bir düşüncə tərzinin əksi olmaqla özündə milli kimliyin elementlərini daşıyır. Müəyyən bir nöqtədə tərcüməçi “tərcümə olunmayan” vahidlərlə qarşılaşır. Bu vahidlər mədəniyyətin elə layını əks etdirir ki, onların cəmi milli mentalitetin, milli kimliyin göstəricisini təşkil edir. T.Snitko dünyanın dərk olunmasına cəhdə təfəkkürlə abstraktlaşdırmaya nail olmanın ən yüksək həddi adlandırdığı bu anlayışları “mədəniyyətin son həddini ifadə edən anlayışlar” kimi təqdim edir [10, s.3]. Bu anlayışların hər bir mədəniyyətin təməlini təşkil etdiyini yazan müəllif onların əsasən fəlsəfi düşüncə ilə bağlı olduğunu qeyd edir [10, s.14]. Müqayisəli metodla həyata keçirilən araşdırmalar, tərcümə nəzəriyyəsi, xüsusilə də çətin tərcümə olunan vahidlərin tərcümə modelinin müəyyən olunması kimi tətbiqi problemin həllində bu anlayışların tədqiqi maraqlı nəticələr verə bilər.

Tərcümə nəzəriyyəsinin başlıca müddəalarına görə, tərcümə mənbə dildə olan məndəki informasiyanın tərcümə olunan dilə çatdırılmasıdır [3, s.160]. Tərcümə, tərcüməşünaslıq və tərcümə nəzəriyyəsi ətrafında Azərbaycan şair və yazıçıların apardıqları elmi müzakirələr və mübahisələr, “Sizin üçün tərcümə nədir?”sualına verdikləri cavablar da çox maraqlıdır: “Mənim üçün tərcümə kəşfdir. Yeni hissələrin, tanımadığın koloritin, estetik özünüifadələrin... kəşfi”. [1, s.16]. Deməli tərcüməçilik individual peşədir. Məhz bu səbəbdən də çox vaxt kollektiv bədii tərcümə əsərlərinin çox vaxt keyfiyyət göstəricisi o qədər də yüksək olmur. Düzdür bunu bütün tərcümə əsərlərinə aid etmək düzgün deyil. Amma bu bir faktıdır ki, orijinal mətn və tərcümə mətni, müəllif və tərcüməçi münasibətləri yalnız bir müstəvi üzərindəyəkən əldə edilən nəticələr daha qənaətbəxş olur” [2, s.25]. Bədii tərcümənin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, tərcümə zamanı hər bir dildə etnomədəni və psixoloji amillərin əksi nəzərə alınmalı, həm orijinalın, həm də tərcümə dilinin incəlikləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bədii üsluba aid mətnlərdə hər bir söz, leksik-üslubi vasitə daxili mənə yükünə malik olmaqla yanaşı, vahid sistemin tərkibinə daxil olan elementi təşkil etməklə ümumi bədii obrazın meydana çıxmasına xidmət edir. Tərcüməçi bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, bədii obrazın orijinal məndə doğurduğu emosional və intellektual təsiri saxlamağa, onun tərcümə dilində ifadə üsullarını tapmağa çalışmalıdır. Üslubi vasitələrin verilmə üsullarından biri bədii üslubda geniş əksini tapan və hər bir xalqın mədəni dünyagörüşü ilə bağlı olan konnotasiyalardır. Orijinalın oxucusunun yaşadığı hissələrin tərcümə mətninin oxucusu tərəfindən yaşanmasını başlıca məqsəd kimi qəbul edən tərcüməçi [9, s.98] bədii obrazın ifadəsi üçün müəllif tərəfindən istifadə olunan milli realilərin, mədəni adət və ənənələrin ifadəçisi olan leksik-üslubi vasitələrin düzgün çatdırılmasına çalışmalıdır. Müxtəlif dillərdə müəyyən söz və ifadələrin fərqli mənə çalarına malik olduğunu nəzərə alsaq, bəzən orijinaldakı obrazın olduğu kimi saxlanılması tərcümə dilinin daşıyıcıları üçün anlaşılmaz, hətta gülüş doğuran məqamla müşayiət oluna bilər.

Bədii tərcümənin müqayisəli təhlili zamanı orijinaldakı milli özünəməxsusluğun saxlanması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orijinalın milli özünəməxsusluğu poetik forma, milli kolorit, realilər və s. kimi elementlərlə yanaşı, özünü həm də əks olunan məna çalarında göstərir. Bütün bunlar milli təfəkkür və düşüncə tərzinin bədii tərcümədə əks olunmasının əhəmiyyətini qabartmaqla yanaşı, tərcümə prosesində koqnitiv yanaşmanın mühüm rolunu malik olmasını təsdiq edən göstəricilərdəndir.

XX əsrin ortalarında müxtəlif elmlərin, eləcə də psixoloji istiqamətdə aparılan tədqiqatların nailiyyətlərindən istifadə olunması linqvistik araşdırmalara da təsirini göstərdi. Müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan insanların dil və təfəkkür xüsusiyyətlərinin, ətraf aləmin dərki ilə bağlı özünəməxsus cəhətlərinin eksperimental üsulla araşdırılması bu sahədə maraqlı faktların aşkarlanmasına, bir sıra mübahisəli məsələlərin aydınlaşmasına səbəb olmuşdur. Fərqli linqvokulturoloji topluma məxsus insanların ünsiyyəti ilə bağlı koqnitiv proseslərin öyrənilməsi tərcümə prosesinin koqnitiv istiqamətlərinin müəyyən olunması üçün də şərait yaratmışdır. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı müxtəlif sahələrdə, eləcə də tərcüməşünaslıqda fərqli yanaşmanın və yeni istiqamətin formalaşmasına, tərcümə prosesinin təsvirini verən modellərdən birinin – tərcümənin koqnitiv modelinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. V.Svilling və başqa tərcümə nəzəriyyəçiləri tədqiqatlarında bu məsələni geniş şəkildə işıqlandırmışlar. Ənənəvi modellərə görə, bütün mərhələlərdə tərcümə prosesinin əsasında bəzən intuitiv səciyyə daşıyan evristik əməliyyatlar dayansa da, tərcümədə invariantın seçimi müxtəlif koqnitiv proseslər vasitəsilə həyata keçirilir. Tərcüməçinin intuisiyası peşəkar biliyə, bacarıq və təcrübəyə əsaslanır. Tərcümə prosesi ciddi məntiqi, alqoritmik əməliyyatlardan və intuitiv-evristik fəaliyyətdən ibarətdir. V.Svillingin sözləri ilə desək, tərcümə prosesində təsadüf olunan qəfil “tapıntılar”, təxminlər, assosiasiyalar tərcüməçinin koqnitiv təcrübəsi ilə bağlı tezausa əsaslanır [11, s. 23].

XXI əsrdə tərcüməşünaslığın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması bir fəaliyyət növü olaraq tərcümə işinə ənənəvi linqvistik yanaşmadan kommunikativ-praqmatik və koqnitiv yanaşmaya qədər müxtəlif paradigmalardan yanaşılmanın nəticəsi idi. Tərcüməçinin təfsirçi kimi fəaliyyəti, tərcümədə yaradıcılıq, tərcüməçinin koqnitiv strategiyası, onun şüurunda koqnitiv mexanizmin fəaliyyəti kimi məsələlər son zamanlar tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Elmin inkişafının müasir dövründə dilə əqli və psixi aspektlərdən yanaşan koqnitiv baxış əldə olunması, saxlanması və emalı da daxil olmaqla bilikləri bütün mərhələlərdə nəzərdən keçirir. Tərcümə nəzəriyyəsi də, təbii ki, bu istiqamətdən kənar qala bilməzdi. Tərcümə prosesində tərcüməçi təfsirçi kimi çıxış etdiyindən tərcüməçinin təfəkküründə apardığı dil vahidlərinin seçimi, tərcümə mətninin meydana gəlməsində onlardan istifadə kimi əməliyyatlar koqnitivistika üçün də maraqlıdır.

Müasir tədqiqatlarda antroposentrik istiqamətə üstünlük verildiyindən dillərin funksionallığında ümumi koqnitiv xüsusiyyətlər də diqqət mərkəzində saxlanılır. Tərcümə prosesində bədii obrazın verilməsi də birbaşa koqnitiv proseslərlə və müəlliflə tərcüməçinin dünyagörüşü ilə bağlı olan məsələlərdəndir.

XX əsrin sonları dil və insanın qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi [12, s.113-125], eləcə də dil və təfəkkürün qarşılıqlı tədqiqi dövrü kimi səciyyəlonə bilər.

Bunun ardınca geniş vüsət alan antropoloji yanaşmaya görə, insan amili önə çıxarılır, dil isə onun mühüm əlaməti kimi, varlığını şərtləndirən amil kimi təqdim olunur. İnsan təfəkkürü dilsiz təsəvvür belə oluna bilməz. Dilin təfəkkürlə bağlılığı məsələlərinin diqqət mərkəzində saxlanması koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya kimi istiqamətlərin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu istiqamətləri özündə birləşdirən - həm koqnitiv, həm də mədəni hadisə olan tərcümənin antroposentrik baxımdan araşdırılması ona fərqli prizmadan yanaşmaq imkanı verir. Müasir dövrdə müxtəlif istiqamətli tədqiqatların mərkəzində müəyyən mədəniyyətin nümayəndəsi və dil daşıyıcısı olan insan dayanmaqla araşdırmalar zamanı sistem-struktur paradigmalardan antroposentrik paradigmaya keçid müşahidə olunur. Dilə sistem-struktur yanaşma yalnız dil sistemini və onun quruluşunu öyrənirdisə, antroposentrik paradigma onun yaradıcısı və daşıyıcısından kənarında dilin anlaşılma bilməyəcəyinin dərk olunması nəticəsində önə çıxmışdır. Bədii ədəbiyyatın başlıca ideyasının insanla bağlı olduğunu, digər incəliklərlə yanaşı, dil xüsusiyyətlərinin düzgün çatdırılmasının bədii tərcümənin keyfiyyətini müəyyən edən amillərdən olduğunu nəzərə alsaq, tərcümə prosesində antroposentrik yanaşmanın əhəmiyyətini dərk etmək çətin olmaz.

XX əsrin ikinci yarısında elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq tarixən mövcud olan klassik təbii dilçilik sahələrinin məntiqi davamı kimi yeni elmi istiqamətlər meydana çıxdı. Bu istiqamətlərdən biri də təbii tərcüməşünaslıqdır.

Bir elm sahəsi olaraq nəzəri və deskriptiv istiqamətlərə malik olan ümumi tərcüməşünaslıqla yanaşı, müasir dövrdə yeni və böyük təbii əhəmiyyəti olan digər sahə - təbii tərcüməşünaslıq da inkişaf etməkdədir. Tərcüməçi mütəxəssislərin hazırlanmasının aktual problemlərini də araşdıran təbii tərcüməşünaslığın əhatə dairəsinə daxil olan sahələrdən korpus dilçiliyinin bir istiqaməti olan korpus tərcüməsini də göstərmək olar. Tərcümə ilə bağlı korpus texnologiyalarının inkişafı maşın tərcüməsinin və mətnin avtomatik emalı mexanizminin işlənilməsi ilə əlaqədardır.

Korpus tərcüməsi qarşısında qoyulan tələblər ənənəvi tərcümənin problemlərindən fərqlənir. Ənənəvi olaraq, praktik tərcümədə ikidilli lüğətlər başlıca köməkçi vasitə hesab olunurdusa, korpus tərcüməsi xüsusi transformasiya və qaydalarla həyata keçirilir. Təəssüf ki, bədii mətnlərin bu üsulla tərcüməsi zamanı istənilən nəticənin əldə olunması mümkün olmadığından bu sahədə onun təbii məqsəduyğun deyil.

Təbii tərcüməşünaslıq tərcümə didaktikası, tərcümə leksikoqrafiyası, tərcümə siyasəti və tərcümə tənqidi kimi sahələri əhatə edir. Tərcümə didaktikası tərcümə üzrə mütəxəssislərin hazırlanması metodologiyasını əks etdirməklə yanaşı, tərcümənin proses olaraq didaktik məsələlərini də diqqət mərkəzində saxlayır. Pedaqogikanın əsas bölmələrindən olan didaktikanın "... təlim prosesinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün normativ tələblər işləyib hazırladığını" [12] nəzərə alsaq, tərcümə prosesinin modelləşdirilməsi, strategiyanın müəyyənləşdirilməsi və tərcümə norması ilə bağlı məsələlər təbii tərcüməşünaslığın tədqiqat dairəsinə aid edilə bilər.

XXI əsrdə tərcüməşünaslıqda bir çox yeni istiqamətlər kimi, tərcümənin etik problemlərinin araşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Etik tərcümə normasının

işlənib hazırlanması, tərcüməçinin əməl etməli olduğu etik qaydalardan ibarət sistemin tərtib olunması, ümumiyyətlə, tərcümə etikasının tətbiqi tərcüməşünaslığın bir sahəsi kimi inkişafı həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Bədii tərcümədə adekvatlığın qorunması keyfiyyətli tərcümənin başlıca göstəricilərindən olsa da, məhz obrazlar sisteminin çatdırılma üsul və vasitələrinin düzgün seçimi tərcümə prosesində meydana çıxan bir sıra problemlərin həlli və istənilən nəticənin – mümkün qədər adekvat tərcümənin əldə olunmasına şərait yaradır. Mədəniyyətlərarası “körpü” rolunu oynayan tərcümənin uğurlu alınması, əsərin “təmsil etdiyi” xalqın tərcümədə düzgün təqdim edilməsi praktik tərcümə zamanı meydana çıxan bəzi məsələlərin nəzəri əsaslarının araşdırılması, tərcümə prosesinə xüsusi yaradıcılıq növü kimi yanaşaraq, özünəməxsus metod və tədqiqat üsulları olan müstəqil və multidisiplinar sahə kimi tərcüməşünaslığın inkişaf etdirilməsi sayəsində mümkün ola bilər. Bədii tərcümə sahəsində aparılan nəzəri araşdırmalar və praktik tərcümə istiqamətində əldə olunan nailiyyətlər xüsusi sosial əhəmiyyət daşıyan bu sahənin ənənəvi təcrübədən fərqli və daha dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu söyləməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

- 1.Əfəndiyev Elçin. “Xalq yazıçısı Elçin “Xəzər”in suallarına cavab verir. “Xəzər” jurnalı”, 2004, №3, s.26
- 2.Əliyev R.R. “Tərcümənin nəzəri və praktik prinsipləri”. Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2018, 584 s, s.25
- 3.Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. 2-е изд. – Москва, Просвещение, 1981.
- 4.Латышев Л. К. Технология перевода. М: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001.
- 5.Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания. М., Академия, 2003
- 6.Мунэн, Ж. Теоретические проблемы перевода. Перевод как языковой контакт // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М: Международные отношения, 1978. с. 36-42.
- 7.Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. - М.: Международные отношения, 1980.
- 8.Малахова И.А. Цель перевода / И. А. Малахова, Е. П. Орлова // Социокультурные проблемы перевода : сб. науч. тр. Вып. 8. Воронеж : Изд-во ВГУ, 2008, с. 35-38.
- 9.Макарова Л.С. Коммуникативно-прагматические аспекты художественного перевода: Дис. ...канд. филол. наук. М., 2006, 256 с.
- 10.Снитко Т.Н. Предельные понятия в Западной и Восточной лингвокультурах : монография. Пятигорск : Пятиг. гос. лингвист. ун-т, 1999
- 11.Цвиллинг М.Я. Когнитивные модели и перевод: (к постановке проблемы) // Перевод как когнитивная деятельность. М., Московский гос. лингвистический университет, 2003. 132с.
- 12.<https://az.wikipedia.org/wiki/Didaktika>
- 13.Nord Ch. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis I Translated from the German by Ch.Nord and P.Sparrow. -Amsterdam: Rodopi. 1991.

Summary

The Actual Problems of Translation at the Age of Globalization

The article deals with the actual problems and ways of development of translation studies at the age of globalization. Focusing on issues of connection between thinking and language has led to the new way of development like cognitive linguistics and linguoculturology. Research of translation which is both-cognitive and cultural event from the point of anthropocentric view combining all these directions in itself gives us the chance to investigate it from the different angles. The theoretical researches on literary translation and the achievements gained in practical translation give us reason to be sure about this field of special social importance to be stepping in the most dynamic development stage.

Резюме

Актуальные проблемы перевода в период глобализации

Статья посвящена актуальным проблемам, стоящим перед современным переводоведением в период глобализации в XXI веке. Связь языка с мышлением, находящаяся в центре внимания, стала причиной развития таких направлений как когнитивное языкознание и лингвокультурология. Это объединяет в себе, как когнитивное, так и культурное событие, с точки зрения антропоцентричного исследования, создаёт возможность взглянуть на всё с другого ракурса. Всё это даёт основание утверждать, что теоретические исследования, проводимые в области художественного перевода, а также успехи, достигнутые в области практического перевода, имеют особое социальное значение, в отличие от традиционного опыта, вступают на новый этап динамичного развития.

Sahilə Mustafayeva
ADU

DİSKURSDA FƏRQLƏNDİRİLƏN PERFORMATİVLƏR VƏ ONLARIN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözləri: performativ, nitq, feil, cümlə, məna, anlam, iksplisit, implisit

Keywords: performative, speech, verb, sentence, meaning, explicit, implicit

Ключевые слова: перформативный, речь, глагол, предложение, смысл, эксплицитный, имплицитный

Müasir ingilis dilində feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan əsas nitq hissəsi hesab olunur. Bu dildə feilin *şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz* və *şəkil* kimi altı qrammatik paradıqması vardır. O.Musayev morfoloji quruluşuna görə feillərin *sadə, düzəltmə, mürəkkəb, tərkibi* formalarını fərqləndirir [1, s.126]. Cümlədəki sintaktik roluna və leksik mənalarına görə isə *əsas, köməkçi, bağlayıcı* və *modal* feillər olmaqla dörd qrupa bölünür [2, s.75].

Bunlardan başqa, ifadə etdikləri məna baxımından feillərin performativ qrupunu da fərqləndirmək olar. Performativ feillər qrammatik kateqoriya yaratmır. C.Ostinə görə, o feillər performativ hesab olunur ki, onlar hərəkətlərin təsvirindən daha çox onların icrasını bildirir [3, s.83]. Məsələn, ingilis dilində *to do* ‘etmək’ feili müəyyən bir hərəkəti etmək (icra etmək) mənasında işlədir. Əslində *to do* performativ feil hesab olunmur, lakin bəzi hallarda bu mənaya malik ola bilər. Məsələn, nikah mərasimi zamanı bəylə gəlin evlənməyə razılığını təsdiq etmək üçün nikahı kəsinin Filankəsi zövcən olaraq qəbul edirsənmi? sualına “Edirəm” (*I do*) cavabını verirlər. Bu feili işlətməklə onlar nikah əqdini təsvir deyil, icra edirlər.

C.Ostin “dil sərbəst və idarə edilən olması labüddür” fikrinə etiraz edir [3, s.10]. O, gündəlik həyatda işlədilən sözlər və söz qruplarının daxilindəki fərqlilikləri dəqiqliklə müşahidə edə bilmişdir [3, s.107]. Onun “performativ danışıq” adlandırdığı cümlələr hadisələri və vəziyyətləri təsvir etməkdən daha çox onların ayırıcı keyfiyyətlərini açıb göstərir.

C.Ostin performativ feillərin hərəkətləri idarə etdiyini yazır. Məsələn, *to excuse* ‘üzr istəmək’ feilini işlətməklə ‘Gecikdiyim üçün üzr istəyirəm’ *I excuse for being late* cümləsində danışan ‘üzr istəmək’ performativ hərəkətini icra edir [3, s.73].

Performativ feillərin tədqiqi daha çox C.Ostinin adı ilə bağlıdır. O, 1955-ci ildə Harvard Universitetində performativlər və konstativlərlə bağlı mühazirələr oxumuşdur. Həmin mühazirələr sonralar *How to do Things with Words* ‘Sözlər əşyalara necə çevrilir’ adı altında kitab şəklində çap olunmuşdur. Performativlərin hansı səbəbdən əhəmiyyətli hesab edilmələri barədə C.Ostin yazır: “Dil sadəcə həqiqətləri və səhvləri təsvir etmək üçün işlədilən vasitə kimi nəzərdə tutulmamalıdır. Dil mənanı ifadə edən fikirlərdən daha artığını icra etməyə qadirdir” [4, s.112]. Onun sözlərinə görə, dil dünyanı təsvir etmir, əksinə, dünyada olanları icra edir. Yuxarıda verdiyimiz nümunəni xatırlayaq. Evlənən cütlük onlara verilən Filankəsi zövcən olaraq qəbul edirsənmi? sualına ‘Edirəm’ (*I do*) cavabını verirsə,

bu, o anlamı verir ki, cütlük cavabları ilə həmin hadisəni icra edir. F.Veysəlli yazır: “Performativlərin işlədildiyi cümlələrin mənası və referensiyası onların real gerçəklikə əlaqəsindən asılıdır. Danışanın özü və dinləyən üçün anlaşılan ifadələr danışıq aktına daxil edilir” [5, s.288].

Aşağıda bir qrup performativ feil təqdim edilmişdir. Kontekst daxilində onların bildirdikləri mənalara nəzərdən keçirək:

1) **Do** ‘etmək’:

A: *Do you take this man as your lawfully wedded husband?* ‘Bu şəxsi qanuni zövcən olaraq qəbul edirsinizmi?’

B: *I do.* ‘Bəli, edirəm.’

2) **Name** ‘adlandırmaq’:

I name this ship the Queen Elizabeth. ‘Mən bu gəmini “kraliça Elizaveta” adlandırırım’.

My parents left me three days without naming me after I was born. ‘Valideynlərim mən doğulandan sonra mənə ad vermədən məni tərk edib gediblər’.

3) **Pronounce** ‘elan etmək, məsələn, evlənmə mərasimində:

I now pronounce you man and wife. ‘Sizi ər və arvad elan edirəm’.

4) **Promise** ‘söz vermək, vəd vermək’:

I promise I'll never do it again. ‘Söz verirəm ki, bunu bir daha etməyəcəyəm’.

He promised that he would never hold any secrets from me. ‘O söz verdi ki, məndən heç bir sirr saxlamayacaq’.

5) **Guarantee** ‘zəmanət vermək, təminat vermək, əmin etmək’:

I guarantee that you will not regret buying this. ‘Mən sizi təmin edirəm ki, siz bunu almağınıza təəssüf etməyəcəksiniz’.

They always guarantee satisfactory service, but I personally am never satisfied. ‘Onlar həmişə qənaətbəxş xidmət göstərirlər, amma mən şəxsən heç vaxt razı qalmıram’.

Bu cümlələrin müvafiq şəraitdə deyilməsi o demək deyildir ki, biz nəyisə təsvir edirik. Biz sadəcə olaraq etdiyimiz hansısa bir hərəkətin icrasını diqqətə çatdırırıq. Belə tərkibli cümlələri C.Ostin “performativ cümlələr”, yaxud “performativ danışıq aktı” adlandırır” [3, s.5-6].

Hər hansı bir feilin deyilməsi hərəkətin icrasını əks etdirir. Performans özü danışıqın obyektinə hesab olunur. Bir sözlə, feillərin işləndiyi şərait *münasib* olmalıdır və hərəkəti də ya danışan özü, ya da iştirakçılar yerinə yetirməlidirlər. Həmin hərəkətlər ya fiziki, ya da mental şəkildə icra edilə bilər. Danışıq üçün seçilən feillər ciddi deyilməli və ciddi qəbul edilməlidir. Danışıqın qəbul edilməsində bunlar vacib şərtlərdir [3, s.6-8]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, danışıq situasiyasında biz cümləyə deyil, cümlənin ifadə olunduğu danışığa diqqət verməliyik. Danışıqın nəzərə çatdırılması hərəkətin icrası anlamını verir.

C.Ostin aşağıdakı performativləri fərqləndirməyi təklif edir:

1) aydın və nəzakətli söyləmələrdə müşahidə olunan performativlər. Məsələn, *I have pleasure in ...*, ‘Məmnunam ki, . . .’. Qeyd edək ki, belə söyləmələrin işlənmə sferası məhduddur;

2) sözün əks etdirdiyi mənaya uyğun gələn ifadələrdə işlədilən performativlər. Məsələn, təzim etmənin (*to bow*) sözsüz hərəkətlərini əks etdirən sözlər. Nümunə: *I salute you*, yaxud *Hurrah* deməyin verbal forması *I applaud* ‘Sizi alqışlayıram’ kimi ifadə oluna bilər.

Cümlənin əvvəlində performativ feillərin işlənməsi həmin cümlənin performativ danışığı kimi müəyyən olunmasına səbəb olur:

- *I argue (or urge) that there is no backside to the moon.* ‘Mən mübahisə edirəm (yaxud hayqırıram) ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur’.

- *I conclude (or infer) that there is no backside to the moon.* ‘Mən bu nəticəyə gəlirəm ki (yaxud mən məsələni belə bağlayıram), aya getməyin başqa yolu yoxdur’.

- *I testify that there is no backside to the moon.* ‘Mən təsdiq edirəm ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur’.

- *I admit (or concord) that there is no backside to the moon.* ‘Mən qəbul edirəm ki (yaxud mən razılaşıram), aya getməyin başqa yolu yoxdur’.

- *I prophesy (or predict) that there is no backside to the moon.* ‘Mən gələcək üçün əminliklə iddia edirəm ki, aya getməyin başqa yolu yoxdur’.

Bu cümlələrdə işlənmiş *to argue* ‘razılaşımaq’, *to conclude* ‘nəticə çıxarmaq’, *to testify* ‘sınaqdan çıxartmaq’, *to reply* ‘cavab vermək’, *to predict* ‘gələcəkdən xəbər vermək’ feilləri təmiz performativ feillər hesab olunur, çünki onlar məhz hərəkətin icrasını əks etdirir, hərəkəti təsvir, güman və ya ehtimal etmirlər. Bu feillər işlənərkən hərəkətin sözə və sözün dünyaya olan münasibəti əks olunur. C.Ostinin fikrincə, bu feillərə oxşar feillər çoxdur, lakin onlar “sınaqdan” çıxmamış feillərdir. Məsələn, *I assume that* ‘Mən ehtimal edirəm ki’, *I postulate that* ‘Mən güman edirəm ki’ birləşməsində işlənən sözlər belə feillərdəndir. Əksinə, *I assert* ‘Mən qəbul edirəm/iddia edirəm/təsdiqləyirəm’ və *I deny* ‘Mən qəbul etmirəm/təsdiqləmirəm/danıram’ kimi cümlələrində işlənən feillər təmiz eksplisit performativlər hesab olunurlar, çünki onlar məhz hərəkətin icrası və təsdiqi ilə bağlıdır [6, s.11]. Məsələn, *I forecast (predict) that . . .* ‘Mən əvvəlcədən proqnoz verirəm ki,...’ təmiz eksplisit performativ olduğu halda, *I foresee (expect, anticipate) that* ‘Mən hiss edirəm/gözləyirəm/əvvəlcədən güman edirəm ki, ...’ cümləsi təmiz performativ hesab edilmir, yaxud *I endorse (I assent to) that opinion* ‘Mən o fikri təsdiq edirəm/razılaşıram’ təmiz eksplisit performativ olduğu halda *I agree with that opinion* ‘Mən o fikirlə razıyam ki, ...’ təmiz eksplisit performativ deyildir.

Bu cümlələrdə işlədilən *postulate* ‘ehtimal etmək’, *predict* ‘əvvəlcədən görmək’, *endorse* ‘təsdiq etmək, yoxlamaq’ feilləri təmiz eksplisit performativlər hesab olunur. Belə feillər diskurs kontekstində xüsusi danışığı tonu ilə tələffüz olunur.

Beləliklə, performativlərin fərqləndirilməsi onların diskurs daxilində əks etdirdikləri mənadan asılıdır. Performativ feillərin müşahidə olunduğu cümlələr eksplisit və implisit mənə ifadə etməklə fərqlənilirlər. Eksplisit mənə ifadə edən performativlər təmiz performativlər hesab olunur, implisit mənə ifadə edən performativlərin konkret mənaları isə konsituasiyadan asılı olaraq müəyyən edilir. Performativ cümlələrin struktur formaları yalnız birinci şəxsin iştirak etdiyi cümlələrlə məhdudlaşmır.

Ədəbiyyat

- 1.Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı: Qismət, 2007.
- 2.Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. L.: Prosveshenie, 1973.
- 3.Austin J.L. How to do things with words. USA, Oxford, New York: Oxford University Press, 1962.
- 4.Thomas M. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics. USA, London and New York, 2011.
- 5.Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
- 6.Fotion N. John Searle. UK: Acumen Publishing Limited, 2000.
- 7.Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

Summary

The Performatives Distinguished in the Discourse and Their Meaning Features

The article investigates the explicit and implicit meanings of the performatives used in the discourse. The performatives expressing the explicit meanings are considered to be pure performatives, but the implicit performatives are not considered to be pure ones

Резюме

Перформативы, относящиеся к дискурсу, и их особенности

В статье анализируются эксплицитное и имплицитное значения перформативов в дискурсе. В ней устанавливается, что перформативы, отражающие эксплицитное значение, представляют собой чистые перформативы, тогда как перформативы, значения которых выражены имплицитно, являются нечистыми.

Elmira Əliyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ ABBREVIATURALARIN İŞLƏNMƏ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: qrafik abbreviaturalar, leksik abbreviaturalar, ekstralingvistik faktorlar, lingvistik faktorlar, danışıq abbreviaturaları

Key words: graphic abbreviations, lexical abbreviations, extralinguistic factors, linguistic factors, colloquial abbreviations

Ключевые слова: графические аббревиатуры, лексические аббревиатуры, экстралингвистические факторы, лингвистические факторы, разговорные аббревиатуры

Müasir dillərdə abbreviaturaların meydana gəlməsi yeni hadisə deyildir. Hələ qədim romalılar yüz rəqəmini **C (centum)**, mini **M(mille)** kimi işarə edirdilər. Sonralar latın dilində xüsusi adlar qısaldılmağa başlandı, məsələn, **Antoine – Toine, Nicolas - Colas, Elisabeth-Elise, Marguerite - Margo** şəklində, **N.B.** və **P.S.** isə Kral və Papa dəftərxanasını göstərmək üçün işlədilirdi. Fransada **L.M.** – Leurs Majestes, **N.S.**-nos seigneurs, **S.S.**-Sa Saintete əvəzinə işlədilirdi [14, s.11].

Abbreviaturaların yaranma və inkişaf etmə tarixini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar:

- 1) Qədim Roma və yunan dövrü;
- 2) İntibah dövrü;
- 3) XX əsr;

Abbreviaturalar ingilis dilində hələ erkən əsrlərdə müxtəlif əlyazmalarda işlədilməyə başlandı. Qədim ingilis dastanı Beowulfda müxtəlif abbreviaturalar işlədilmişdi. Məsələn, **7** və ya **& və (and)**, **y** isə **since** bağlayıcısının əvəzinə yerə qənaət etmək məqsədilə işlədilmişdi.

XV və XVII əsrlərdə ingilis dilinin formalaşdırılması dövründə abbreviaturaların istifadəsi geniş vüsət aldı. Əvvəlcə abbreviaturalar müxtəlif işarələrlə təqdim edilirdi. “**er**”-**o** ilə işarə olunurdu, məsələn,

Masto-master, exacobate-exacerbate. 1503-cü ildə nəşr edilən Oxford University Register-dəki nümunəyə baxaq:

Masto subwarddeno y omede to you. And whero y wrot to you the last wyke that y trouyde itt good to differro thelectiono ovo quidenao tinitats y have be thought me syno that itt woll be theno a howte mydsomo [14, s.2].

Orta əsrlərdə abbreviaturalardan, əsasən, akademik mətni əl ilə köçürən adamlar vaxt itkisinə yol verməmək üçün istifadə edirdilər. 1830-cu illərdə ABŞ-da Boston şəhərindən başlayaraq abbreviaturalar yayılmağa başladı. “Müasir etimologiyanın atası” adlanan C.Tolkin, onun dostu C.Leyuis və İnkling qrupu kimi tanınan Oksford ədəbiyyat qrupu bunun təsadüfi olduğunu öz əsrlərində qeyd edirdilər. Lakin ABŞ-da abbreviaturaların işlədilməsi bir növ dəb halını aldı və məhz bu dövrdə “**OK**” (all correct) ifadəsi kütlə tərəfindən geniş işlədilməyə başlandı.

Ellin-Roman dövründə bir sıra elm adlarını bildiren xüsusi leksik vahidlər yarandı. Həmin dövrdə qrafik abbreviaturaların da əsası qoyuldu.

Qrafik abbreviaturalar yalnız yazıda işlənən və xüsusi səslənmə formasına malik olmayan abbreviaturalar idi. Bir çox dilçilər qeyd edirlər ki, qrafik abbreviaturaların yaranma tarixi yazının özü qədər qədimdir.

A.Barannikov abbreviaturaların yaranması prinsipindən bəhs edərkən haqlı olaraq qeyd edir ki, təsadüfi morfem ilə sözlərdən yeni sözün düzəlməsinə gəldikdə onlar əlifbanın özündən də və ya eramızın özündən də qədimdir [14, s.7].

V.Borisovun fikrincə, abbreviaturalar hələ xristianlığın yayıldığı dövrlərə təsadüf edir.

Başqa mənbələrə görə isə, qədim hind dilçiliyinin nümayəndəsi olan Panininin qrammatikasında abbreviaturalardan istifadə edilmişdir.

Filoloji dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı dövründə akademik Britan dilində abbreviatura işlətmək dəbdə idi.

İntibah dövründəki inqilablar, elmdə olan yeniliklər, terminlərin yunan və latın dilində, həmçinin milli dildə ifadə edilməsini şərtləndirdi. Bu dövrdə latın və yunan dilindən alınmış sözlərə edilmiş qısaltmalar bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, *cos-cosinus*, *sin-sinus* və s.

Orta əsrlərdə Qısa Oksford lüğətində bəzi qısaltmaların adı verilmişdir. Məsələn: *Mr.(master)- 1447-ci il*, *Mrs. (Mistress)-1582*, *a.m. (ante meridem)-1600*.

Orta əsrlərdə ingilis dilində **rep.** (reputation-reputasiya), **pos** və ya **pozz** (positive-pozitiv, müsbət), **mob** (latın mənşəli söz *mobile* vulgus – kütlə) kimi abbreviaturalar çox işlədilməyə başladı. Doğrudur, tarixi inkişaf nəticəsində bəzi abbreviaturalar köhnəlmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır, lakin bəziləri, məsələn, **mob** dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş və bu gün də işlədilməkdədir.

C.Svift və C.Addison kimi puristlər ingilis dilində abbreviaturaların işlədilməsinin əleyhinə idilər. Lakin nə onlar, nə də digər dilçilər abbreviaturaların dildə işlədilməsinin qarşısını ala bilmədilər [14, s.12].

Məşhur amerikan dilçisi H.Menken qeyd edirdi ki, amerikalılar mürəkkəb sözləri sadələşdirərək O.K. (oldu, bu abbreviaturanın yaranma tarixçəsi mübahisəlidir;), N.G. (no good-düz deyil;), P.D.Q. (pretty damn quick-çox tez) kimi abbreviaturalar işlətməyə başladılar və bu ilk respublika yarananda abbreviaturalar artıq geniş yayılmağa başladı [14, s.9].

Digər amerikalı dilçi A.Markvardt bəzi abbreviaturaların yaranma vaxtını da qeyd etmişdi. Məsələn, **Phone** < ‘*telephone*’ (1886); **fan** < ‘*fanatic*’ (1896); **gym** < ‘*gymnasium*’ (1897); **gas** < ‘*gasoline*’ (1905); **movie** < ‘*moving pictures*’ (1906).

Əgər qrafik abbreviaturalar hələ orta əsrlərdə yaranmışdysa, XIX və XX əsrlər leksik abbreviaturaların istifadəsinin artması ilə fərqləndi və inisial abbreviaturalar məhsuldar söz yaradıcı vasitələr sırasına daxil oldu, akronimiyalar isə cəmiyyətdə yaranan çox sayda informasiyaya cavab reaksiyası oldu [14, s.7].

XIX əsrin II yarısında inisial tipli abbreviaturalar yayılmağa başladı. 1886-cı ildə ingilis dilində ilk qısaltmalar lüğəti tərtib edildi. Lüğətə o zaman çox istifadə edilən 2500 abbreviatura daxil idi. Leksik abbreviaturalar çox sürətlə yayılmağa başladı və nəhayət, abbreviaturanın yeni növü olan akronimiya yarandı.

Yeni yaranan abbreviaturanın belə tez yayılması və məhsuldar olması bir çox dilçilərin diqqətini cəlb edirdi. O. Yespersen “A Modern English Grammar on Historical Principles” kitabında yazır ki, qısaltmaların digər dillərdə də paralel formaları vardır, lakin heç bir dildə ingilis dilində olduğu kimi deyil. Onlar doğrudan da ingilis dilinin bu mərhələdə inkişaf etdiyini göstərirlər [6, s.533].

İkinci dünya müharibəsindən sonra britaniyalılar qeyri-formal yazıda abbreviaturalardan sonra nöqtə və digər durğu işarələrinin istifadəsini azaltmağa başladılar. Amerikalılar isə, onların əksinə olaraq, durğu işarələrinin istifadəsini saxladılar. Buna klassik nümunə olaraq Britaniyanın Gizli Agentlər Təşkilatı sözünün (British Organisation of Secret Agents) daxilində vergül işarəsinin qoyulmasını göstərə bilərik: “*Specil Operations, Executive*”- “*S.O.,E*”. Qeyd etmək lazımdır ki, bu abbreviatura 1960-cı illərdən sonra bu formada yazılmır.

Abbreviaturaların yazılışı ilə bağlı bir sıra məsələlər illərlə həll edilməmiş qaldı. Britaniyada hansı iki sözü ifadə edən abbreviaturadan sonra nöqtə işarəsi qoyulması və ya qoyulmaması mübahisə doğururdu. Lakin Amerika mətbuatında Birləşmiş Ştatlar sözü iki nöqtə ilə (U.S.), digər sözlər isə (məsələn, personal computer-PC, televiziya (TV) nöqtə işarəsi yazılmadan işlədildi. Bir çox Britaniya nəşrlərində artıq nöqtə işarəsi işlədilməməyə başlandı. 1960 və 1970-ci illərdə iqtisadi məqsədlər üzündən durğu işarələrinin abbreviaturalarda işlədilməsi minimuma endirildi.

1990-cı illərdə mobil telefon və internet vasitəsilə ünsiyyətin artması danışıq abbreviaturalarının (colloquial abbreviation) artmasına yol açdı.

Abbreviaturaların yaranma səbəblərinə gəldikdə, onu bildirmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə abbreviaturalar ilə bağlı iki əsas problem mövcuddur. Bunlardan birincisi abbreviaturaların yaranma səbəbləri, digəri isə onların hansı vasitələrlə yaranmasıdır.

Birinci problemlə bağlı bir çox araşdırmalar aparılmışdır. İkinci problem haqqında isə bunu demək olmaz. Lakin hamıya çox yaxşı məlumdur ki, abbreviaturaların yaranma vasitələrini bilmədən onların inkişaf tendensiyalarını da təsvir etmək mümkün deyil.

Dilçilikdə abbreviaturaların yaranma səbəblərini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- 1) ekstralingvistik;
- 2) lingvistik;

Ekstralingvistik səbəblərə ictimai-siyasi faktorlar aiddir. Bir çox dilçilər abbreviaturaların yaranmasının səbəbi kimi müharibələri, elm və texnikanın inkişafını, inqilabları, teleqrafın yaranmasını, aksioner, həmkarlar təşkilatının yaranmasını, idmanın və idarəetmənin inkişafı və s. bu kimi ictimai-siyasi hadisələri göstəririlər [14, s.24].

Yuxarıda sadalanan hadisələrin abbreviaturaların yaranmasında ekstralingvistik faktor olması bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Tamamilə aydındır ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə, elm və texnikada yeni-yeni nailiyyətlər əldə edildikcə, onları ifadə etmək üçün yeni anlayışlara ehtiyac olur və bu ehtiyacların müəyyən bir qismi abbreviaturaların hesabına təmin edilir.

Q.Solqanik belə hesab edir ki, elmi-texniki tərəqqi və sosial inkişaf kommunikasiyanı asanlaşdırmaq üçün yeni-yeni sözlərin yaranmasını şərtləndirir [14, s.96].

Ekstralinqvistik faktorların dilin inkişafına təsir göstərməsi böyük və müəkkəb problemdir və çoxdan linqvistlərin diqqətini cəlb edir. Burada əhəmiyyətli olan abbreviaturaların yaranma mexanizmidir, məhz onun köməyi ilə dil öz daxili imkanları hesabına cəmiyyətin inkişaf və tərəqqisi əks etdirmək üçün abbreviaturalar yarada bilir.

Abbreviaturaların yaranmasının ikinci səbəbi kimi, dilçilər kommunikanların nitq vərdişlərinin ümumiliyini, danışanın dil vərdişlərindən istifadə tezliyini, istifadə edilən terminlərin stereotipliyini göstərirlər [14, s.6].

P.M.Karaşuk linqvistik səbəblərə kontekst, kommunikanların ümumi dil vərdişlərinin olmasını, istifadə tezliyini və istifadə edilən leksik vahidlərin stereotipliyini aid edir [6, s.194].

Abbreviaturaların vaxta və ya yerə qənaət etmək üçün işlədilməsi səbəbini bir çox dilçilər bölüşür. İstər rus, sovet, istərsə də xarici dilçilər (İ.A.Boduen de Kurtene, L.Şerba, E.Polivanov, A.Martine, T.Paul və b.) abbreviaturaların az vaxt və zəhmət sərf edərək çox informasiya vermək qədərində olduqları fikrini bölüşürlər.

A.Martine belə hesab edir ki, cəhdlərə qənaət dilin təkamülünün əsasını təşkil edir. “İnsanın ünsiyyət tələbatlarının daim bir-birinə qarşı zidd olması və onun öz əqli və fiziki cəhdlərini minimuma çatdırmaq cəhdləri dildəki dəyişikliklərin aparıcı qüvvəsidir. Burada, digər hallarda olduğu kimi, insanın davranışı az güc və ya qüvvə sərf etməklə öz qarşısındakı məqsədə çatmaqdır [14, s.532].

Dil vasitələrindən qənaətli istifadə prinsipinin məğzi ondan ibarətdir ki, az vaxt və vəsait sərf etməklə daha çox informasiya ötürmək mümkündür. Bu zaman dil öz kommunikativ funksiyasını yerinə yetirmiş olur.

İ.Arnold belə hesab edir ki, ingilis dilində abbreviaturaların belə çox geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də alınma sözlərin bu dildə assimilyasiyaya uğramasıdır, bunun nəticəsində alınmış sözlər səs tərkibinə görə ingilis dili üçün xarakterik olan monosilabizmə yaxınlaşırlar [3, s.17].

Y.Polivanovun fikrincə, dil vasitələrindən qənaətli istifadənin məğzini az vaxt sərf etməklə maksimal dərəcədə çox informasiya verə bilməkdir. Başqa sözlə, dilin kommunikativ funksiyasını artırmaqdır [13, s.29].

M.Şlaux müasir ingilis dilində abbreviaturaların alman və rus dillərinə nisbətən az olmasını, ingilis dilində fleksiyaların az olması ilə əlaqələndirir [10, s.34].

K.Şelyaxovskayanın fikrincə, abbreviaturaların yaranmasının əsas səbəblərindən biri informasiyanın həddən artıq olmasıdır [8, s.19].

Abbreviaturaların yaranma səbəblərindən bəhs edərəkən D.Alekseyev qeyd edir ki, əgər hesab etsək ki, abbreviaturalar vaxta və kağıza qənaət etmək üçün yaranıb səhv etmiş olarıq. Qənaət prinsipi həlledici deyil, lakin abbreviaturaların yaranması səbəblərindən biridir. Abbreviasiya ona görə müvəffəqiyyət qazanır ki, o, tam yeni bir sözün yaranmasına səbəb olur [2, s.45].

Qeyd etmək lazımdır ki, abbreviaturaların yaranması ilə əlaqədar ilk tədqiqat apararlardan biri isveç alimi K.Sundendir. “Müasir ingilis dilində elliptik sözlərin tədqiqinə dair materiallar” əsərində abbreviaturaların leksik vahid kimi yaranmasının səbəbləri kimi K.Sunden aşağıdakıları qeyd edir:

1) danışanın fikrinin emosionallığını təmin edən funksional və ya semasioloji faktor və ya səbəb;

2) dil vasitələrinə və vaxta qənaət edərək mümkün qədər çox informasiyanın verilməsini təmin etmək üçün praktik istifadə faktoru və ya səbəbi;

Bundan başqa, K.Sunden alınma sözlərin ingilis dilinə uyğunlaşma faktorunu da vacib hesab edir [12, s.49].

H.Stern “Məna və mənanın dəyişməsi” əsərində abbreviaturaların yaranmasının aşağıdakı səbəblərini qeyd edir:

1) fonetik səbəblər (phonetic causes). Bunun nəticəsində **attention** sözündən **shun** düzəlib.

2) qrafik səbəblər (graphic causes). Məsələn, gentleman < **gent** > ‘cənab’; advertisement < **ad** > “əlan”; sovereign < **sov** > ‘müstəqil’;

3) funksional səbəblər (functional causes). Funksional səbəblərə o, efimistik abbreviaturaları göstərir.

4) Səylərin qənaəti (economic causes). Məsələn,

Fall < *fall of the leaf* > ‘payız’ (amerikan ing.) [11, s.258].

L.Sapoqova abbreviaturaların səbəbini müasir ingilis dilinin monosillabizmə, yəni təkhecalılığa meyilli dil olmasında görürdü. Lakin biz bununla qismən razılığa bilərik, çünki bu səbəb abbreviaturaların yeganə yaranma səbəbi hesab edilə bilməz. O, digər səbəblər kimi xarici dillərdən alınma sözlərin assimilyasiyası, qənaət və emosional-stilistik tendensiyanı misal gətirir [7, s.36].

Beləliklə, fikrimizi belə yekunlaşdırıla bilərik: abbreviaturaların yaranmasını iki əsas faktor şərtləndirir: ekstralinqvistik və linqvistik. Bu faktorlar isə bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, yəni birinin olması digərinin də mövcudluğunu şərtləndirir. Bundan başqa, abbreviaturalar dildə təsadüfi hadisə deyil, dilin daxili və xarici inkişaf qanunauyğunluqlarının birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranmış obyektiv dil hadisəsidir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2002.
2. Алексеев Д.И. Буквенные аббревиатуры и их классификация // М., Ученые Записки Мелекесского Гос. Пед. Ин-та, 1958.
3. Арнольд И.В. Лексикология английского языка, М.: Высшая школа, 1986.
4. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия, Военные и научные технические сокращения в иностранных языках, М., Военное Издательство МО СССР, 1972.
5. Борисов В.В. Словарь иностранных военных сокращений, М., Военное Издательство МО СССР, 1961.
6. Карашук П.М. Словообразование английского языка, М.: Высшая Школа, 1977.
7. Сапогова Л.И. Опыт семантико-стилистического сопоставления морфемных усечений с прототипами. Канд. Дисс. Т., 1963.
8. Шеляховская Л.А. К изучению аббревиатур в современном русском языке // Вопросы словообразования и фразеологии, Ф., КГУ, 1962.
9. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, Part VI, Morphology, L., 1946.
10. Schlauch M. The Gift of the Language, New York. 1955.
11. Stern G. Meaning and Change of Meaning, with Special Reference to the English Mening, G., 1931.

12. Sunden K. Contributions to the studies of elliptical words in Modern English, U., 1904.
13. A Dictionary of Abbreviations with especial attention to wartime abbreviations ed. by Partidge Eric, L., 1973.
14. <http://cyberlenika.ru/article/n/abbreviatsiyazakonomernoe-yavlenie>.

Summary

The reasons of the usage of abbreviations in English

This article has been dedicated to the investigation of abbreviations in English. After having investigated the reasons of the usage of abbreviations in English the author comes to the conclusion that there exist two factors that cause the usage of abbreviations in English: they are extralinguistic and linguistic factors. To the extralinguistic factors, the author relates changes in social life, such as revolutions, development of the technology, science. To the linguistic factors, the author refers the generality of communicative skills of the communicators, frequency of communication, the monosyllabic structure of the English language.

Резюме

Причины пользования аббревиатур в английском языке

Эта статья посвящена исследованию аббревиатур в английском языке. Изучив причины использования аббревиатур в английском языке, автор приходит к выводу, что существуют два фактора, которые вызывают использование аббревиатур в английском языке: они являются экстралингвистическими и лингвистическими факторами. К экстралингвистическим факторам автор относит изменения в общественной жизни, такие как революции, развитие технологии, науки. К лингвистическим факторам автор относит общность коммуникативных навыков коммуникаторов, частоту общения, односложную структуру английского языка.

Könül Ağayeva
ADU

TƏRCÜMƏDƏ HERMENEVTİKA KONSEPSİYASI VƏ EKVİVALENT TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: hermenevtika, transformasiya, linqvistik polisemiya, mətni qavrama, ekvivalent, fenomen

Keywords: Hermeneutics, transformation, linguistic polysemi, textual exegesis, equivalency, phenomenon

Ключевые слова: герменевтика, трансформация, лингвистическая полисемия, восприятие текста, эквивалент, феномен

Hermenevtika yunanca hermeneuo sözündən olub, mənası “aydınlaşdırıram” deməkdir. Tərcümədə hermenevtika konsepsiyasının məğzi mətnin obyektiv (sözlərin qrammatik mənaları və tarixən şərtlənmiş variantları) və subyektiv (müəlliflərin niyyəti) əsaslara görə mənasının müəyyən etməkdən ibarət olan şərh etmə bacarığıdır. Bir nəzəriyyə kimi hermenevtika Ellinizim dövründə klassik mətnlərin izahı və tədqiqi ilə əlaqədar meydana gəlmiş və sonradan dini kitabların şərhini çərçivəsi daxilində inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrdə mətnin mənasının predmeti, hüdudları ilə məhdudlaşdırılmayan "sərbəst" hermenevtikanın inkişafı başlayır. XX əsrdə Hermenevtika konsepsiyası tədricən ilk vaxtlar ekzistensializm çərçivəsində (Haydegger), tədricən isə fəlsəfi hermenevtikanın özündə fəlsəfənin metodoloji əməliyyatlarından biri kimi formalaşır. Hermenevtika konsepsiyası elmin bir çox sahələrində, o cümlədən də tərcümə sahəsində tətbiq olunur. Tərcümə iki istiqamətdə inkişaf edir: bir tərəfdən o, bir dildə ifadə olunan verbal ismarıcın digər dildəki ifadəyə transformasiyasının uğuru, digər tərəfdən isə mətnlərin qavrama və təfsir proseslərinin həyata keçirilməsidir.

Hermenevtika nəzəriyyəçisi P.Rikör tərcümədəki çətinlikləri həm linqvistik, həm də fəlsəfi baxımdan ətraflı şəkildə təhlil edir. V.Homboldtun ardınca o, irəli sürür ki, tərcümədə çətinliklərin ilkin səbəbi müxtəlif tarixi proseslər, etnik mənsubiyyətlər və millətlər arasında formalaşmış xarakterik dillərin dəyişilməyən müxtəlifliyidir. P.Rikörün dediklərinə əsasən, bu orijinal linqvistik müxtəliflik aşağıdakı yolla göstərilir: başa düşmədə çətinlik yaradan fonetik və tələffüz müxtəliflikləri vardır, morfoloji və sintaktik sistemlər müxtəlifcinslidir, qrammatik quruluş hər bir dilin özünə xasdır. Məsələn, filosof izah edir ki, feilin zamanları hər dildə fərqli cür düzəlir. Bəzilərdə hərəkətin zaman mövqeyi göstərilir, sadəcə onun tamamlanıb-tamamlanmaması vurğulanır. Başqa dillərdə feilin zaman formaları heç ümumiyyətlə yoxdur, hadisələrin ardıcılığı zaman bildirən sözlər vasitəsilə göstərilir. Dilin qrammatik quruluşu ümumi dünyagörüşü formalaşdırma bilər. P.Rikör tədqiqatçıları arasında geniş yayılmış yunan fəlsəfəsinin ontologiya problemlərinə (həyatın mənbələri və mövcud olma məqsədi və fikirləri) yönəlmiş istiqamətlərin “to be” (olmaq) feilinin yunan dilində mövcud olan ikili funksiyası ilə izah oluna bilməsi fikrini təsdiqləyir: bu feil bir tərəfdən mübtədə ilə xəbər arasın-

da əlaqələndirici söz kimi çıxış edir, digər tərəfdən mövcud olma anlayışını ifadə edir. “To be” (olmaq) feili ingilis dilində də eyni ikili funksiya ifadə etdiyindən tərcümə prosesində müəyyən anlaşılmazlıqlar yarana bilər. Nümunəyə nəzər salaq: It was mad of me, but I asked Lady Brandon to introduce me to him. Perhaps it was not so mad, after all. It was simply inevitable. We would have spoken to each other without any introduction. I am sure of that. Dorian told me so afterwards. He, too, felt that we were destined to know each other. (Oscar Wilde “The Picture of Dorian Gray”). Verilmiş nümunədən görüldüyü kimi “to be” feili müxtəlif zaman formalarının düzəlməsində iştirak edir.

Yuxarıda adı çəkilənlərin hamısı tərcümə prosesində şifahi ünsiyyətin ciddi struktur transformasiyasını tələb edir. Mücərrəd struktur da həmçinin hər bir dilə xasdır. Oxşar olaraq, bu və ya digər dilin leksikasının zənginliyini təşkil edən semantik sistemlər də eyni deyil, hələ üstəlik semantik sahələr bir-biri ilə üst-üstə düşmədiyi üçün sinonim qrupları da fərqlidir və kontekstlər də bir-birindən fərqlənir. Beləliklə, linqvistik polisemiya (çoxmənalılıq) meydana gəlir. Nəticədə, hər dəfə mənə da kontekst içərisində müəyyən edilir. Kontekst hər dəfə, dediyimiz kimi, sözün nitq deyilərkən verdiyi mənanı müəyyən edir. Paul Rikör fikrini izah etmək üçün “le bois” (taxta) - fransız sözündən istifadə edir. Fransız dilində bu sözün bir neçə mənası vardır: balaca meşə və ya ağaclıq; eyni zamanda o, tikinti materialı olan taxta mənasını, yanacaq materialı olan odun mənasında da işlənir. Digər dillərdə bu mənalar fərqli semantik xətlərə məxsus tək bir yox, bir neçə sözlə ifadə edilə bilər. İngilis dilində “wood” sözü bir neçə mənə ifadə edir – taxta, ağac, odun, kiçik meşə mənasında işlədilir. Əgər sözlərin yaratdığı üslubi çalarları da nəzərə alsaq bu zaman tərcümə zamanı linqvistik çətinliklərlə yanaşı üslubi çətinlikləri də nəzərə almaq vacibdir. Məsələn bu cümləyədə olduğu kimi -

She plays Juliet like a wooden doll. (Oscar Wilde “The Picture of Dorian Gray”).- *O Culiettanı mükəmməl oynayırdı.* (*O Culiettanı taxta gəlincik kimi oynayırdı.*) “Like a wooden doll”- burada obrazı təbii oynamamaq, süni oynamaq mənasında işlədilmişdir. Bu cümləni tərcümə edərkən tərcüməçi - wooden doll ifadəsinin təşbeh olduğunu və aktyorun rolu mükəmməl oynamadığını başa düşür. Bu cümlədə wood sözü lüğəvi mənada deyil, üslubi çalarlıq kəsb edir.

P.Rikörün fikrinə əsasən, tərcümə prosesində gözlənilən linqvistik çətinliklərlə yanaşı, mətnin məzmununu saxlamaq məqsədilə əlaqədar qəlizliklər də ortaya çıxır [2, s.6]. Mənbənin müəllifinin fikrində yazılı ünsiyyətin sonunu qəbul edənlərdən lazımi anlayış tələb edən xüsusi mənə var. Nəticədə isə, tərcüməçilər XIX əsrdə tərcümənin müxtəlif üsullarından bəhs edən esselərində F.Şemaxer tərəfindən də ifadə edilən dilemma ilə üzləşirlər. Alman filosofunun da izah etdiyi kimi, oxucular tərcümə olunmuş mətni tam şəkildə başa düşsün deyə, yazıçıya doğma olan dilin ruhunu başa düşməlidirlər və yazıçının özünəməxsus düşünmə və hissetmə tərzini görməlidirlər. Belə bir vəziyyətdə biz mürəkkəb seçim qarşısında qalırıq. Onun yazdığı kimi: ya tərcüməçi yazıçını mümkün qədər çox təkbaşına buraxır və oxucunu yazıçıya yönəldir, ya da oxucunu mümkün qədər çox təkbaşına buraxıb yazıçını oxucuya yönəldir. Hər iki yol bir-birindən elə fərqlidir ki, mütləq onların birinə mümkün qədər ciddi şəkildə əməl edilməlidir, yoxsa hər iki-

sinin qarışığından etibarsız bir nəticə alınar və belə olduqda müəllif və oxucunun qətiyyəni bir araya gəlməyəcəyi mənasına gəlir.

Fransız filosof adətən “anlamaq tərcümə etməkdir” deyər iddia edən Staynerin “Babildən sonra” adlı kitabının əsas tezisində müraciət edir. Təsvirin başlıca vəzifələrinə dillər, mədəniyyətlər, tərcümələrdə böyük fərqlər olduğu şərtlərdə mətn tərcüməsinin metodologiyası, inkişafı və qavrama probleminin tədrisi daxildir [2, s.8].

Qavrama, işarələrin mənasını dərk etmə sənəti kimi bir şüurdan ötürülür, səthi ifadə və işarənin sadə mənasını tanıma kimi məqsədlər vasitəsilə digər şüur tərəfindən qavranılır. Qavrama prosesi işarələrin yazıdakı forması əsasında söz əmələ gətirmə prosesi ərzində meydana gəlir. Əslində semantik mənalar nisbətən sərbəstdir və izahın sonu kimi subyektin mövqeyi, öz dinamik və şəxsi keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa, mətnə sadəcə sadə ifadələrin xətti ardıcılığı deyil, onun həm də ümumilikdə müxtəlif yollarla yaradıla bilən əsaslı bütövlüyü var. Filosof bu cəhətdən təsvirlərin çoxluğunun və hətta onlar arasında anlaşılmazlığın nöqsan və qüsurlu olmadığını, lakin qavrama üstünlüyünün tərcümənin məğzini formalaşdırdığını izah edir. Burada biz leksik çoxmənalılıqdan danışdığımız kimi mətni çoxmənalılıqdan da bəhs edə bilərik. Sözsür, Yakobs, Yaus kimi mətn qavrama nəzəriyyəçiləri məqalənin interpretasiya məsələsini bütün zamanlar üçün araşdırıb, sübuta yetiriblər. Rikör vurğulayır ki, dünyanın aktiv dilləri arasında istənilən mətn oxuna və çox yöndə qavranıla bilər. Müəllifin məqsədi öz şəxsi izahlarını üstün tutan oxucular üçün anlaşılmaz ola bilər və mətnin öz-özlüyündə bir semantik sərbəstliyi də var. Mətnin qavrama sənətində ustalaşmaq fəlsəfinin məqsədidir. O, “daha yaxşı qavrama üçün daha çox izah etməy”in vacib olduğunu vurğulayır [2, s.15]. Rikörün perspektivinə görə tərcümə təkcə qoruyub saxlama funksiyası icra etmir, o, həmçinin ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır. Digər mədəniyyətə translyasiya və imensiya Platon və Husserl tərəfindən təsdiqlənən “başqa” imicinin quruluşuna kömək edir.

“Başqa”nın mövcudluğu təkcə ünsiyyətdə vacib faktor deyil, o, həmçinin intersubyektiv şərait və yaradıcılıq keyfiyyətidir. Başqalarına, auditoriyaya görə nətiq izahat verir, yeni izahlar təklif edir, eyni şeyi başqa şəkildə etməyə cəhd göstərir.

Beləliklə, tərcüməçinin fəaliyyəti söz səviyyəsindən cümlə, mətn, mədəni toplum səviyyəsinə varmaq deyil, əksinə hər hansı mədəniyyətin mənəvi ruhunun dərinliklərinə nüfuz edərək, tərcüməsi yenidən mətnə cümləyə, oradan da sözə qədər dərinliyə gedir. Təsviri nəzəriyyəçi fəlsəfi mətnlərin tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirir. Öz müsahibəsində tərcümədən bəhs edərkən o, tərcümə sahəsini aşağıdakı kimi təsvir edir: Fəlsəfi əsərin tərcüməsi tərcüməçiyə əlavə çətinliklərə səbəb olacaq bir çox problemlərlə müşayiət olunur. Fəlsəfədə hər bir söz dərin semantik vurğuya malikdir. Fəlsəfi terminlərin tarix boyu inkişaf etmiş xüsusi mənaları var. Dünya fəlsəfəsində başlıca məfhum olan “loqos” sözünü illüstrasiya kimi istifadə edək. Bu söz çoxsaylı alimlər tərəfindən istifadə edilmiş, lakin bu sözün mənası heç vaxt birmənalı olmamışdır. Bu vəziyyətdə problem müxtəlif kontekstlərdə terminlərin ekvivalentliyində deyil, əksinə sözün tarixən dəyişməsidir. İkincisi, Rikör fikirləşir ki, fəlsəfi terminlər, bir qayda olaraq, yeni formalaşmayıb, ədəbi dildən eyhamlanmışdır. Fəlsəfi kontekstdə ümumi istifadədə olan

söz xüsusi məna qazanır. Nəzəriyyəçi belə açıqlayır: gəlin, məsələn, ümumi bir fransız sözü “etre” feilini götürək. Söz olmaq, mövcud olmaq, baş vermək, iştirak etmək mənasını verir və eyni zamanda mövcudluq, olunma, əşya, obyekt mənaları da var.

Müəlliflər fəlsəfi problemləri formalaşdırarkən sözlərdən istifadə edərək onları fəlsəfi terminlərə çevirirlər. Çoxsaylı məfhumların ilk baxışdan görünən sadə mənalarına baxmayaraq, onların nəzəri çevrəsini bərpa etmək olduqca çətin-dir, ideya, fenomen, təmsilçilik, peyda olma kimi sözlər müxtəlif fəlsəfi ənənələrə nəzərən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Rikör problemə özünün orijinal həllini təklif edir: hepostulateza - tərcümənin mümkünlüyü. Sərbəst əxlaqi müstəqil hərəkətlərin mövcudluğunu praktik təsdiqi əsasında mənaviyyəti mühafizə edən Kant kimi, hermenevtikanın nəzəri mü-təxəssisi tərcümənin mümkünlüyünün praktik təsdiqi olduğunu bəyan edir: Tərcümə kimi bir şey olduğundan bu, əlbəttə, mümkündür. Əgər bu mümkündürsə, yəni, müxtəlif dillərin altında itmiş orijinal dilin izini daşıyan gizli strukturlar mövcuddur, biz yenidən aşkara çıxarmalıyıq, yaxud da əsas kodlardan, ümumi strukturlardan və ya dediyimiz kimi mücərrədliklərdən ibarət yenidən təşkilə nəzarət etməliyik. Dünya mədəniyyətində ümumi, anlaşıqlı, qlobal ünsiyyət vasitəsi ola biləcək bütün insanların başa düşə biləcəyi bir dil yaratmaq üçün bir sıra cəhdlər edilmişdir. Bu ideyanın tərəfdarları izləri ən müasir dillərdə tapıla bilən və ya tarix boyunca təbii şəkildə yaranan dillərin uyğunluğunda açıq-aşkar mücərrəd xarakterli strukturların ortaq cəhətini müəyyən etmək üçün və bu cür strukturlar əsasında yeni bir universal dil yaratmaq üçün insanlığın “primo genial shared proto” dilinə qayıtmağı təbliğ edir. Leibniz bu fikri ifadə edən ilk şəxslər arasındadır və o, bütün dillər və konstruktiv qaydalar toplusu üçün vahid bir leksik sistemin inkişafını tələb etdi. F.Şleirmaxer, U.Benjamin, U.Eko kimi digər filosoflar da bənzər yolu izləmiş, məntiqi və linqvistik qüsurları fəal dillərdən təmizləməyə və anlaşıqlı, vahid, dəqiq və ifadəli dil yaratmağa çalışmışlar. Məntiq sahəsində A.N.Xuomski və onun ardıcılları süni təsirlə formalaşmış dilin inkişafı üzərində işləmişlər. Rikörün fikrincə, məsələ iki səbəbə görə tamamlanmamış qalır. Birincisi, simvol və obyekt arasındakı və daha geniş mənada, müxtəlif insanların dil və dünyagörüşü arasındakı ümumi bərabərliyin daxil olduğu universal dilin leksikası verilənlər bazasının yaradılmasıdır ki, bu, qeyri-mümkündür. İkincisi, universal dil bütün fərqli dil daşıyıcılar üçün anlaşıqlı və sərbəst olmalıdır. Ancaq davamlı inkişaf edən bir çox dillərdə ifadə edilən bitib-tükənməyən insan düşüncəsini formalaşdırmağı və tənzimləməyi bacarmağı gözləmək qeyri-realistikdir. Buna görə də, filosoflar aşağıdakı nəticəyə gəlirlər. Məxəz mətni tam və təhrifsiz şəkildə əks etdirən tamamilə ekvivalent tərcümə demək olar ki, qeyri-mümkündür. Mükəmməl tərcümə məxəz mətnin hədəf dilinə maksimum dəqiq, lakin eyni olmayan şəkildə ötürülməsini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, tərcümənin hermenevtikal konsepsiyasının təsdiqlənməsinə görə, ekvivalent tərcümənin mümkünlüyü prinsipini qəbul etmək lazımdır. Müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı mənəvi mübadilənin missiyası mütləq tərcümənin mümkünlüyünün nəzəri fərziyyəsini tələb edir. Bundan əlavə, “mütləq tərcümələr tam ekvivalentliyi nəzərdə tutur” [7, s.24]. Bu halda ekvivalent anlayışı orijinal və tərcümə arasındakı uyğunluğun mövcudluğunu nəzərdə

tutmur. Əksinə, bir xarici dildə müəllifin mətninin hərfi tərcüməsi, əslində, mətnin məzmununu təhrif edir və buna görə də qeyri-adekvatdır. Mütləq tərcümə –“adekvatlıq olmadan ekvivalentlikdir” [7, s.25]. Rikör izah edir ki, “mütləq tərcümə üçün heç bir mütləq meyar yoxdur”. Lakin, nəzəri olaraq belə bir meyarın olduğunu qəbul etsək, o “məna eyniliyi” olmalıdır [2, s.20]. Beləliklə, tərcümə prosesində yalnız sözlər, bu sözlərin daşdığı informativ fikir yükü deyil, onların arxasında implisit şəkildə ifadə olunan dəyərlər və daha dəqiq desək müxtəlif adət-ənənələrin, maddi və mənəvi dəyərlərin toplusu olan mədəniyyətlər transformasiya edilir. Əlbəttə, tərcümə sənətinin yalnız sözün dar mənasında, xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmadığı dəfələrlə qeyd olunmuş və dahi Göte tərcümə sənətini yad ölkə ilə tanışlıq adlandırmış və qeyd etmişdir ki, tərcümənin son məqsədi yadlıqla doğmalığı, tanınanla tanınmayanı bir-birinə yaxınlaşdırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aspects of Language and Translation. [New edition 1992]. London: Oxford University Press. Stolze R. 1992.
2. Charles E. Reagan, Paul Ricoeur: His Life and His Work. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
3. David M. Kaplan. Ricoeur's Critical Theory. Albany, SUNY Press, ed. (2008), Reading Ricoeur, Albany: SUNY Press. 2003.
4. Gadamer H-G. Truth and Method. [German original 1960. Translated by W. Glen-Doepel and revised by Weinsheimer J., Marshall D. G. Second revised edition]. New York: Crossroad publishing. 1990.
5. Stuttgart: Reclam. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago, IL: University Press. 1987.
6. Schleiermacher F. Hermeneutics and Criticism and other Writings. [German original 1838. Translated and edited by A. Bowie]. Cambridge: University Press. 1998
7. The Translator's Approach – Introduction to Translational Hermeneutics. Theory and Examples from Practice. Berlin: Frank & Timme. Tiselton A. C. 2006.
8. Umberto Eco. Interpretation and overinterpretation, Cambridge University Press, 1992.

Summary

Hermeneutic conception and equivalency in translation

This article deals with the hermeneutic conception and equivalency in translation. The translator's work is based in hermeneutics, since one needs to understand the text without necessarily being a member of the original addresses. Whereas authors often speak intuitively about their topics, translators will particularly focus on the language form, in order to achieve precision in their writing. Of course, numerous studies on language and translation have already been published. However, often their focus is only on external subject matters or specific features, such as different cultural concepts, stylistic qualities, analysis of macrostructure, the problems of lexicography, etc.

Резюме

Герменевтическая концепция и эквивалентность в переводе

В статье говорится о герменевтической концепции и эквивалентности в переводе. Работа переводчика основана на герменевтике, так как ему необходимо понять текст, не будучи носителем языка оригинального текста. Авторы очень часто

интуитивно говорят о своих работах, в то время как, переводчики в частности сосредотачиваются на форме языка, чтобы достичь точности в письме. Конечно же, много пособий по языку и переводу уже были опубликованы. Однако, они часто сосредотачиваются на внешних вопросах материала или же специфических чертах, таких как культурные концепции, стилистические качества, анализ макроструктуры, проблемы лексикографии и т.д.

Südəbə Rəcəbova
AMEA

İNGİLİS DİLİNİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNDA SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: sözdüzəltmə üsullarının təsnifatı, morfoloji sözdüzəltmə üsulu, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi, konversiya, leksik-semantik üsul, əsas mənanın daralması, genişlənməsi və metonimik köçürülməsi, terminləşmə, determinləşmə və sadələşmə prosesləri, alınma sözlər

Keywords: classification of word formation methods, morphological way of word formation, formation of complex words, conversion, lexico-semantic method, narrowing, expansion and metonymic transfer of the main meaning, terminological processes, determinological and interrogation, borrowed words

Ключевые слова: классификация способов словообразования, морфологический способ словообразования, образование сложных слов, конверсия, лексико-семантический способ, сужение, расширение и метонимический перенос основного значения, процессы терминологизации, детерминологизации и опрощения, заимствованные слова

İngilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus qaydalar əmələ gəlmişdir.

İngilis dilinin söz yaradıcılığında işlənən bu qaydalar tamamilə bu dilin tarixi inkişafı yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və zənginləşmişdir. İngilis dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni sözləri əsasən aşağıdakı üç prosesdə baş verir:

1) yeni söz vahidlərin leksik yolla yaranma prosesi (burada alınma sözlər, semantik dəyişiklik, konversiya və sözlərin sadələşmə hesabına söz artımını qeyd etmək olar);

2) yeni sözlərin morfoloji yolla yaranma prosesi (şəkilçilər vasitəsilə);

3) yeni sözlərin sintaktik yolla yaranma prosesi (mürəkkəb sözlərin yaranması).

V.Çebotaryova bu üsulları fərqli təsnif edir. O, ingilis hərbi terminologiyasının sözdüzəltmə təsnifatını işləyib hazırlamışdır. O, sözdüzəltmənin üç əsas növünü qeyd edir:

1) morfoloji sözdüzəltmə (affikslə, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi, konversiya və ixtisar);

2) leksik-semantik sözdüzəltmə üsulu (mənanın köçürülməsi);

3) alınmalar [3, s.10].

Gördüyümüz kimi bu təsnifat bir qədər fərqlidir: morfoloji və sintaktik üsullar birləşdirilib; sadələşmə prosesi hansı üsula aidliyi isə göstərilməyib. Bundan başqa, mürəkkəb sözlərin əmələgəlməsində alınmalar da qeyd olunur. Bu onunla izah olunur ki, alınmaların ifadə etdikləri anlayış nə dərəcədə vacibdirsə bir o qədər də onların mürəkkəb tərkiblərdə işlənmə tezliyi yüksək olacaqdır.

A.Pijın hesablamalarına əsasən hüquqi terminlərin 32%-ni kök sözlər təşkil edir: *judge, oath, right, draft, case, crime, law, tax, breach* [2, s.10]. Birhecalı kök

sözlər olan terminlər **sadələşmə** nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn, *judge* sözü latın dilindəki *judicem* (*judex* sözünün yiyəlik halı; *jus* “hüquq”+ *dicus* “danışma”, “nitq”) mürəkkəb sözündən yaranmışdır [2, s.11]. İngilis hüquq terminlərinin qədimliyi onların sadələşməsinə səbəb olmuşdur, bunun da nəticəsində birhecalı kök terminlər əmələ gəlmişdir. Bu xüsusiyyət (terminlərin birhecalı olması) yeni törəmə terminlərin asanlıqla yaranmasına şərait yaradır. Məsələn, *tax law*, *tax base*, *prize court*, *war crime*. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində bunlara uyğun gələn terminlər coxhecalıdır:

tax law - vergi qanunu

tax base - vergi əsası

war crime - hərbi cinayət.

Fleksiya və suffikslərin olmaması ingilis substantiv söz birləşmələrini **mürəkkəb sözə** çevirir: *landtrust*← land trust; *polltax*←poll tax; *test-case* ← test case və s.

I. Morfoloji sözdüzəltmə üsulu (affikslə, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi, konversiya və ixtisar) ümumiyyətlə ingilis dili üçün xas olan bir növdür. Lakin burada bəzi qeyri-məhsuldar morfoloji sözdüzəltmə üsul növlərinə rast gəlinir. Məsələn, *mürəkkəb sözlərin* sonunda sifətlərin istifadəsi: *battlewise*, *seaworthy*, *infantry-heavy*, *trigger-happy*; fellərdə *em*-ön affikslərinin istifadəsi: *embus*, *emplane*.

İngilis dilində hüquq terminlərin yaranması üçün aşağıdakı *şəkilçilər* fəal, məhsuldar hesab olunur: **-ee**: *payee* – pulu alan; pulu qəbul edən; *arrestee* – həbs edilmiş; məhbus; *appllee* – apellyasiya üzrə cavabdeh; *legatee* – varis; *assignee* – müvəkkil; *detainee* – həbsdə saxlanılan şəxs; *employee* – mzdlu qulluqçu; mzdlu işçi;

-ship: *committeeship* – himayəçilik; qəyyumluq; *dealership* – sazişlər; razılaşmalar; sövdə; alver; *heirship* – varis statusu; *ownership* – mülkiyyət hüququ; *ambassadorship* – səfir statusu;

-tion: *detection* – cinayətkarı axtarma və ya aşkaretmə; *violation* – qanunu və s. pozma; *protection* – müdafiə; mühafizə; *federation* – federasiya; *constitution* – konstitusiya; *interrogation* – dindirmə; *investigation* – istintaq; təhqiqat;

-ment: punishment (cəza); *achievement* – əldə etmə; çatma; yetişmə; *enforcement* – icraya məcbur etmə; *government* – hökumət; *establishment* – qərar; qətnamə;

-ance/-ence: *maintenance* – iddia; ərizə; *evidence* – sübutlar; dəlillər; *offence* – hüquq pozuntusu; cinayət;

-ize/-ise sifətlərdən feillərin yaranması üçün istifadə olunur: *to criminalize* – təqsirləndirmək; ittiham etmək; *to casualize* – müvəqqəti iş yerinə keçirtmək; *to majorize* – həddi-buluğa çatmaq;

-ness: nisbətən az məhsuldar şəkilçi hesab olunur: *business* – iş; məşguliyyət; kommersiya fəaliyyəti; *witness* – şahid və s.

İngilis dilində hüquq terminlərinin yaranmasında ön şəkilçilər də fəal iştirak edir: **Counter-**: *counterclaim* – qarşılıqlı tələb, iddia; *counterproposal* – qarşılıqlı təklif; *counter-appeal* – qarşılıqlı apellyasiya;

Non-: *non-delivery* - çatdırmama, təhiz etməmə; *non-execution* – icra etməmə, əməl etməmə; *non-taxable* – vergi ödəmədən azad olan;

Co-: *coplaniff (co-plaintiff)* – birgə iddiaçı; **Sub-**: *sub-company* – daha kiçik, tabe olan kompaniya və s.

İngilis dilində hüquq terminləri eyni zamanda həm ön şəkilçi, həm də sufiksə əmələ gəlir:

Discontinuance – xətm etmə, hərəkətə xitam vermə; *transactor* – vasitəçi, münsif, aradüzəldən; *disbarment* – vəkillik rütbəsindən məhrum etmə; vəkillik fəaliyyəti hüququndan məhrum etmə (olma); *disagreement* – fikir ayrılığı.

Hüquq sahəsinə aid *mürəkkəb terminlər* (sintaktik üsul) aşağıdakı modellər üzrə əmələ gəlir (mürəkkəb sözlərin komponentlərinin nitq hissələri üzrə təsnifi):

1) sifət+isim: *necessary defences, extreme necessity, financial damage, general act, cruel design; blackmail* (şantaj); *blackmarket* (qara bazar);

2) adlıq halda isim+vasitəli halda olan isim: *organizer of crime, measure of punishment, isolation from a society;*

3) zərflə sifət+isim: *very dangerous recidivist, wittingly false denunciation;*

4) feili sifət+isim: *penetrated wound, disgraced information, blocked accounts;*

5) sifət+isim+ (sifət+ vasitəli halda olan isim): *compulsory measures of educational nature;*

6) isim+feili sifət tərkibi: *actions offencing social order, circumstances extenuating the responsibility.*

7) isim+isim: *office paper; gunman* (silahlı cinayətkar; quldur); *pawnshop* (lombard); *birthright* (ilklik; birincilik hüququ); *juryman* (prisyajni iclasçılarının üzvü);

8) feil+isim: *to initiate a case; to inflict a loss;*

9) feil+zərf: *to interpret broadly;*

10) say+isim: *third part.*

İngilis dilində, o cümlədən hərbi terminologiyasında, ən geniş yayılmış üsul isə **konversiya** hesab edilir. Burada isimlərdən feillərə keçmə prosesini (verballaşma prosesini) xüsusilə qeyd etmək lazımdır: *mortar – to mortar; bridge- to bridge; shell- to shell; rocket- to rocket; billet – to billet; burst- to burst; bypass - to bypass; bluff - to bluff; base - to base; blockade – to blockade.* Feillərlə bildirilən hərəkət mənaca ilkin sözlə bağlıdır. Hüquqi yarımüslubda:

feil→isim: *to rip-off* (oğurluq etmək) – *rip-off* (oğurluq); *to buy-out* (aksiyaların nəzarət paketini almaq) – *buy-out* (aksiyaların nəzarət paketinin alqısı).

Sifət→isim: *military* (hərbi) → *military* (hərbiçilər); *cool* (sakit; soyuqqanlı; təmkinli) → *cool* (özünə nəzarət; təmkinlilik).

İxtisarlarm müxtəlif növlərini qeyd etmək olar:

heca ixtisarlari: *comsat* – communiton satellite; *stanag* – standardization agreement;

baş hərflərdən ibarət ixtisarlari: *NATO* – North Atlantic Treaty Organization; *EAGLE* – Elevation Angle Guidance Landing Equipment;

qarışıq ixtisarlari: *univac* – Universal Automatic Computer [3, s.12].

II. Leksik-semantik üsul. İngilis dilində hüquq və hərbi terminlər aşağıdakı üsulla əmələ gəlir:

1) əsas mənanın daralması ilə. Məsələn, ingilis dilində: *book* – 1) kitab, qeydlər üçün jurnal; 2) məhkəmə sənədləri dosyesi; *state* – 1) dövlət, 2) ştat; 3) vəziyyət/hal (məsələn: *state of emergency* – fəvqəladə vəziyyət); *oath* – 1) and, 2) andın mətni; *peace* – 1) sülh, barışıq; 2) ictimai qayda, ictimai asayış.

2) Əsas mənanın genişlənməsi ilə əmələ gələn hüquq terminləri. Məsələn, *broker* – 1) broker, ticarət agent; 2) broker firması; *land* – 1) torpaq mülkiyyəti, 2) dövlət, ölkə, torpaq; *patrimony* – 1) ata tərəfdən miras qalan əmlak, 2) vərəsəlik, miras, irs; *sale* – 1) satı(lı)ş, sat(ıl)ma, 2) ticarət sazişi.

3) Mənanın metonimik köçürülməsi əsasında əmələ gələn hərbi terminlər: *Kalashnikov* – konstruktorun soyadı və dünyaca tanınmış avtomat; *Pentagon* – ABŞ Müdafiə Nazirliyinin binası və Amerika hərbiçilərinin özləri; *Bren* – ixtiraçının adı və əl pulemyotu; *Sten* – ixtiraçının adı və avtomat [3, s.11]. Mənanın metonimik köçürülməsi əsasında əmələ gələn hüquq terminləri: *cabinet* – 1) kabinet, 2) Nazirlər kabineti; *support* – 1) saxlama (əl tutma), kömək etmə, 2) dayaq, arxa, 3) ailəni dolandıran.

Leksik vahidlərin terminləşməsi müxtəlif əlamətlər üzrə baş verə bilər:

- *formanın oxşarlığına görə*: *dragon's teeth* (tank qarşı maneələr); *dishtype radar* (parabolik antenna ilə olan radiolokasiya stansiyası); *bipod*; *choke-point* (düşmənin ən böyük ehtimalla hücum olunacaq dar keçid); *armor-piercing* (zirehdəşən); *back-up system* (rezerv sistem);

- *formanın və funksiyanın oxşarlığına görə*: *carpet bombing* (xalça üstü/salon bombalamaları); *belt-fed* (kəmər ötürülməsilə); *path-control* (trayektoriyanın idarəsi);

- *struktur/quruluş oxşarlığına görə*: *chamber* (xəznə, sandıq (tüfəngdə)); *foxhole* (birnəfərlik səngər);

- *assosiasiyaların köçürülməsi əsasında yaranan oxşarlıq*: *friendly fire* (öz qoşun tərəfindən atəş (altına düşmək)); *dive-bombing* (sığıma ilə bombalama); *dog fight* (hava döyüşü); *burst* (partlama, qatar); *flame thrower vehicle* (odsaçan silah) [3, s.12].

Terminləşməyə əks olaraq determinləşmə proses də baş verə bilər. Bu zaman sözlər hərbi sferadan ümumişlək leksikaya keçir: *heart attack*, *Easter parade*; *economic blockade* (ürəktutma, Pasxa paradi; iqtisadi blokada) [3, s.14].

Bu halda bəzən sözlərin mənası dəyişir: *battery* – a company sized artillery grouping with six or more guns (altı və daha artıq silahı olan artilleriya qruplaşması rotaya qədər) və *battery* – any large group of related things: “a battery of questions”, “a battery of achievement tests”; *battery* (law) – the crime of attacking sb. physically [5, s.114].

Bir sıra hərbi terminlər danışıqda işlənərək öz mənalərini dəyişiblər. Məsələn: “*blockbuster*” ikinci dünya müharibə zamanı hərbi termin kimi “a large bomb used to demolish extensive areas (as a city block)” (geniş əraziləri (şəhər məhəllələri kimi) məhv etmək üçün istifadə edilən böyük bomba) mənasını kəsb edirdi. Müasir lüğətlərdə isə “a book or film that is very good or successful” (çox yaxşı və ya müvəffəqiyyət qazanmış kitab və ya film) [3, s.12-13].

Bir sıra hərbi terminlər artıq biznes sahəsində də sabitləşiblər, lakin onların ilkin “hərbi mənşəyi” şübhə doğurmur: *strategy*, *action*, *operations*, *campaign*,

force (sales force, task force), division, chief, officer, target, conflict, defeat, capture, strengths, threats, resources.

III. *Alınma*. İngilis dili özü dünya dili olduğu üçün ingilis hərbi terminlərdə alınmaların sayı azdır və bu sahədə terminlərin zənginləşməsi dilin daxili vasitələri hesabına əmələ gəlir (mürəkkəb sözlər, ixtisarlar, sözdüzəldici affikslər) [3, s.11]. Hüquq və diplomatik yarım üslubda isə alınmalar xeyli saydadır, bu xüsusiyyət həmin yarımüslublara daha çox ictimai dəyişikliklərin təsirinə qalmasından irəli gəlir. Məsələn: *Diplomatic corps, diplomatic mission, diplomatic visit, diplomatic representation, diplomatic correspondence, diplomatic mail, diplomatic courier, diplomatic note* - bu terminlər fransız mənşəlidir, alınma vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir və *adj+noun* modeli ilə yaranmışdır. *Ambassador, agreement, consul* (diplomatik yarım üslub), *person* (şəxsiyyət); *frontier* (sərhəd); *to possess* (malik olmaq, sahib olmaq) (hüquqi yarımüslub). İngilis hüquq terminologiyasında hal-hazırda işlənən və əsas anlayışları ifadə edən terminlərin əksəriyyəti alınma sözlərdir: *parliament* (fr.) - parlament, *justice* (fr.) - ədliyyə, ədalət məhkəməsi, *crime* (fr.) – cinayət, *corpus delicti* (lat.) - cinayət tərkibi; *alibi* (lat.) – alibi. O.M.Korıtova ingilis dilinin sözdüzəltməsində fərqli üsul kimi holofrazisi də qeyd edir. *Holofrazis*, bitişmə kimi, sintaktik əsasda yaranan sözdüzəltmə üsuludur və bitişmədən fərqli olaraq onun uzunluğunda məhdudiyət yoxdur [1, s.8]. Holofrazisi təşkil edən **mürəkkəb sözlər**: *ambassador-at-large, bread-and-butter letter; back-and-forth diplomacy, balance-of-power diplomacy; brink-of-war policy; give-and-take policy, middle-of-the-road policy, position-of-strength policy, wait-and-see policy.*

Hərbi terminlərin əmələ gəlməsi ən çox cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik (münaqişə, inqilab) və elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Корытова О.М. Когнитивное пространство словосращения (на материале русского и английского языков). Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Тверь, 2008, 19 с.
- 2.Пыж А. М. Функционально-прагматические и дискурсивные аспекты использования английской юридической терминологии. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Сам. гос. пед. ун-т., Самара, 2005, 21с.
- 3.Чеботарева В.В. Английский военный термин в лингвистическом и социокультурном аспектах. Автореф. дисс. ... к.ф.н. М.: 2012, 25с.
- 4.Шамсеева Г. Х. Юридическая терминология в английском и татарском языках. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. филол. наук. Казань, 2009, 24с.
- 5.Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Eighth edition, editor: Joanna Turnbull, Oxford University Press, 2010 (without additions).

Summary

Word formation in the official business style of the English language

The article is devoted to word formation in the official business style of the English language. The article gives a classification of word formation methods. Morphological way of word formation (by means of affixes, formation of complex words, conversion and abbreviations), as a whole, is characteristic of the English language. Here, both productive and unproductive affixes are noted. The models on which complex words are

formed (syntactic method) are analyzed. In English, conversion is the most common way. The process of verbalization is especially noted here. In the lexico-semantic method, terms formed by the method of constriction, expansion and metonymic transfer of the basic value are analyzed. In addition, the processes of terminology, determinologization and interrogation are considered. It is noted that most of the terms used in legal terminology are borrowed.

Резюме

Словообразование в официально-деловом стиле английского языка

Статья посвящена словообразованию в официально-деловом стиле английского языка. В статье дается классификация способов словообразования. Морфологический способ словообразования (посредством аффиксов, образования сложных слов, конверсии и сокращений), в целом, характерен английскому языку. Здесь отмечаются как продуктивные, так и непродуктивные аффиксы. Анализируются модели, по которым образуются сложные слова (синтаксический способ). В английском языке самым распространенным способом считается конверсия. Здесь особо отмечается процесс вербализации. В лексико-семантическом способе анализируются термины, образованные способом сужения, расширения и метонимического переноса основного значения. Кроме этого, рассматриваются процессы терминологизации, детерминологизации и опрощения. Отмечается, что большинство используемых в юридической терминологии терминов являются заимствованными.

Vaqif Qəmbərov
ADU

İLLOKUTİVLİYİN İFADƏSİ (SABİR MUSTAFANIN “QAYIDIŞ” POEMASININ NÜMUNƏSİNDƏ)

Açar sözlər: lokutiv; illokutiv; perlokutiv; illokutiv güc; intensionallıq

Keywords: locution; illocution; perlocution; illocutionary power; intentionality

Ключевые слова: локутивность; иллокутивность; перлокутивность; иллокутивная сила; интенциональность

Məlum olduğu kimi, nitq aktları nəzəriyyəsi nitq aktının məqsəd və vəzifəsinə özündə ehtiva edir. Nitq aktları nəzəriyyəsinin əsas səciyyəsi müəyyən məqsədə dil vasitəsiylə nail olmağın və bu baxımdan dil vasitələrindən istifadə etməyin bir aləti kimi özünü göstərir.

Hər bir nitq aktı üç səviyyədə fəaliyyət göstərir. Nitq aktı onda istifadə olunan dil vasitələrinin istifadəsinə münasibətdə *lokutiv* aktdır. Bu akt ondakı məqsədə münasibətdə və müəyyən şərtlərin həyata keçirilməsindəki şəraitdə *illokutiv* aktdır. Nəhayət, özünün nəticələrinə münasibətdə nitq aktı *perlokutiv* akt kimi çıxış edir.

Haqqında danışılan üç oppozisiya söyləmin məzmun planında müxtəlifcinslilik göstərir. Lokutiv aktın gedişində dil vasitələrindən istifadə edən danışan öz söyləminə lokutiv məna verir. Müəyyən şərtlər daxilində illokutiv akt gedişində danışan öz söyləminə müəyyən illokutiv güc verir. Perlokutiv akta gəldikdə isə, öz məğzinə görə o, söyləmin məzmunu ilə zəruri əlaqədə olmur. Beləliklə, nitq aktının təhlilində və söyləmin semantikasında iki cür qarşılıqlı əlaqə yaranır: lokutiv akt – lokutiv məna və illokutiv akt – illokutiv güc. Onlar da lokutivlik və illokutivlik anlayışları ilə ümumiləşdirilir.

C.Ostinin təklif etdiyi üç səviyyəli nitq sxemində əsas yenilik, şübhəsiz ki, illokusiya anlayışıdır. Lokusiya linqvistikada bütün semantik nəzəriyyələrin tədqiqat obyektidir. Perlokusiya auditoriyanın fikir və hisslərinə danışığ təsiri idi. Ritorika onunla çoxdan məşğul idi. Yalnız illokusiya anlayışı nə formal semantika, nə də ənənəvi anlamda ritorikanın izah etmədiyi danışığ aktı və söyləmin məzmununu izah etmirdi. Ona görə də nitq aktı nəzəriyyəsinə illokusiya anlayışına əsas fikir yönəldilirdi.

C.Ostin illokutiv akt anlayışına dəqiq tərif vermir. Bu anlayışı ilk dəfə tətbiq edərək o, illokutiv aktlara – sual, cavab, məlumat, tənqid, inandırma, xəbərdarlıq və sairəyə nümunələr verirdi. Daha sonra o, illokusiyanın fərqləndirici əlamətlərini aşkar etməyə cəhd edirdi. P.Strosen C.Ostinin müşahidələrini dörd əsas vəziyyətə görə təhlil edirdi. Bunlardan ən mühümləri birinci və dördüncü vəziyyət idi. Birinci əsas əlamətdə illokutiv akt lokutivdən məqsədyönlülüyə görə fərqlənir. Dördüncü vəziyyət illokutiv aktın perlokutivliyə qarşı qoyulmasıdır ki, burada əsas əlamət konvensionallıqdır (şərtlikdir). Sonralar danışığ aktı nəzəriyyəsinə bu ziddiyyət intensionallıq (niyyət) və konvensionallıq (şərtlik) adlandırıldı.

Kommunikativ niyyət (P.Strosonun təbirincə “açıq” niyyət) illokusiyanın təyininə də əsas məqam (an) hesab edilir.

C.Ostin beş ümumi sinif yaradır [3, s.119] və onlara daxil olan illokutiv gücə uyğun olaraq, özünün qeyd etdiyi kimi, onlara aşağıdakı adları verir:

- (1) Verdiktivlər
- (2) Ekzersitivlər
- (3) Komissivlər
- (4) Behabitivlər
- (5) Ekspozitivlər

Daha sonra o, qeyd edir: “Hər şeydən öncə məni axırıncı iki sinif narahat edir. Mən qəbul edirəm ki, onlar kifayət qədər aydın ayırd edilməyib, onlar öz aralarında çarpazlaşır, mən həтта ehtimal edirəm ki, başqa bir təsnifat lazımdır. Mən öz təsnifatımı qəti hesab etmirəm. Behabitivlər məni daha çox narahat edir, çünki onlar daha çox müxtəlifdir, ekspozitivlər isə hədsiz çoxsaylıdır və mühümdür, onları başqa siniflərə də aid etmək olar, amma onlarda nadirlik də var, bunu mən özüm də aydınlaşdırı bilmirəm. Demək olar ki, ayırdığım siniflərdə bütün aspektlər təqdim olunmayıb” [3, s.120].

C.R.Sörl bunları nəzərə alaraq “İllokutiv aktların təsnifatı” əsərində yuxarıda deyilən fikirlərə aydınlıq gətirməyə çalışmış və tənqidi mülahizələrini söyləmişdir [4, s.173-194].

E.Əbdülrəhimov göstərir ki, illokutiv aktla perlokutiv aktı çox zaman çətinliklə ayırmaq olur. Buna görə də illokutiv və perlokutiv feillər arasındakı fərqlərə istinad etmək lazımdır. “İllokutiv feillərin sırasına “xəbərdarlıq etmək” – “to warn”, “əmr etmək” – “to order”, perlokutiv feillər sırasına “qorxutmaq” – “to fear”, “to frighten”, “inandırmaq”, “yola gətirmək” – “to persuade”, “to convince”, “məcbur etmək” – “to make”, “to force”, “to oblige”, “təəccübləndirmək” – “to surprise”, “to astonish”, “kədərləndirmək” – “to distress” və s. daxildir” [1, s.103].

Müşahidələr göstərir ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə adların ardıcıl verilməsi də illokutiv güc yarada bilər.

S.Mustafanın “Qayıdış” poemasında “vətən” anlayışı ilə bağlı adların bir-biri ilə əlaqədar verilməsi buna nümunə ola bilər:

Gözümdə odlanan yaşı silmirəm,
Lal dünya, kor dünya görsün dərdimi,
Vətən *itirmişəm*,¹ nədən ölmürəm

deyən şair “itirmək” feili ilə illokutiv təsir yaradır, sonra “itirilən” vətənin adlarına keçir:

Ağır *itkilərim* məgər birdimi?!
Bölünüb qəlbimin parası gedib.
Göyçə yarasını dünya gördümü?

¹ Burada və bundan sonra illokutiv feillər kursivlə verilir – V.Q.

Bölünən vətənin itirilən parçaları İrəvan və “Dərəçiçək”də davamlı şəkildə təsvir olunur:

İrəvan – neçə dürr sırası gedib.
Nə qədər ağlayım mən için-için,
Gözlərimin nuru – qarası gedib.
Gözəl *Dərəçiçək* – gözəl göyərçin,
Həs-rət atəşindən alışım, yanım
Göylərdən başıma daş yağmır neçin? [2, s.11]

Şair şeirin təsir gücünü (illokutivliyi) Dərbənd, Borçalı, Xudafərin, Təbriz adlarını çəkməklə daha da yüksəldir, şiddətləndirir, *itirilən* Qarabağı, böyük Turanın saf incisini, cənnət bağını xatırladır. Dünyanın Azərbaycana *mat qaldığını* söyləyir. *Zəngəzurun para-para olmasını*, Oğuz torpaqlarının *itirilməsini* gələcək nəsillərə belə *yetirilməsini* faciə kimi qiymətləndirir.

Düşmən Dərəçiçəklə kifayətlənmir. Onun iştahı daha böyükdür:

Qan içənlər keçdi Cıdır düzündən.
Şuşaya *sancıldı qanlı dişləri*.
Xocalı *silindi dünya üzündən* [2, s.17].
Şair Avropanın yalanı, şəri *duymadığını* da unutmur:
Min fitnə uydurdu bic keşişləri,
Gözlər *böhtan yaydı, baxışlar zəhər*,
Avropa *duymadı yalanı, şəri* [2, s.18].

Bir ayda *dağıldı* gör neçə şəhər,
Zəngilan, Qubadlı *döndü məzara*.
Boş qaldı beşiktək Laçın, Kəlbəcər [2, s.18].
Artıq:
Şiddət elə həddə çatmışdı ki,
Azərbaycan şəhidlər verirdi:
Qana qəltan idi Şəkim, Şirvanım,
İyirmisi yanvar – bu qanlı gündə
Şəhidlər verirdi Azərbaycanım [2, s.22].

Poemada illokutiv feilləri birləşdirən, ümumiləşdirən yer adları illokutiv gücü daha da artırır, insan adları da buraya əlavə olunur, şair Cavanşiri, Babəki, Koroğlunu türk xalqının köməyinə çağırır:

Qüdrətdən yaranıb vətən torpağı,
Hər daşın altında bir Koroğlu var [2, s.32].

Şair didərgin ruhların vətənin xilasını üçün cavabını Şah baba Xətəidən soruşmağı qərara alır. Şah İsmayıl Xətai cavabda:

Qollarda *güc olan sərəkər var* dedi.
Milləti *zillətdən qurtara bilən*
Əyilməz, yenilməz Heydər var dedi [2, s.33].
Elə bu vaxt:
Bu vaxt Moskvada *vulkan püskürdü*,
Bakı Moskvada *qalxdı ayağa*.
Çağlayan atəşlər Arazdı, Kürdü
Heydərin gur səsi ildırım kimi,
Xainin başına *alov püskürdü* [2, s.35].

Şair poemanın bu yerində Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının mürək-kəbliyindən söhbət açır, bu qayıdışın əhəmiyyətini qloballaşdırır, illokutivliyin, perlokutivliyin gücü ilə elə bir semantik sahə yaradır ki, bu sahədə Parisi, Sena çayını, daşa dönən, sakit dayanan Ağ evi, Oğuz ellərini, Xocalını, Ağbaba düzünü, Göyçə çölünü, Bakını bir araya gətirir:

İnsanın baxtını *yaradan yazır*,
Vətənin baxtını ulu öndərlər [2, s.66-67].

... Ulu öndər *tapdı hər dərdə çara* [2, s.87].
...Vətən sevgisiylə, millət eşqiylə
Tikdi parça-parça olmuş ölkəni [2, s.87].

Və nəhayət, Azərbaycan ulu öndərin sayəsində yenidən yaşamağa, azad respublika kimi sabaha əbədi yollar çəkməyə başladı:

Tufanda *tuturdu özü sükani*.
Səhraya *su kimi, bağa bar kimi*,
Qayıdış qurtardı Azərbaycanı [2, s.93].

Beləliklə, araşdırma sübut edir ki, S.Mustafanın “Qayıdış” poemasında illokutiv təsir gücünə malik olan feillər poemanın daha dərinədən başa düşülməsinə kömək etmiş, onun bədii dəyərini artırmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Əbdülrəhimov E. Linqvistik praqmatika. Bakı: 2014.
2. Mustafa.S Qayıdış (poema). Bakı: İrfan, 2012.
- 3.Остин Дж.Л. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII, М.: Прогресс, 1986, с.22-131
- 4.Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII, М.: Прогресс, 1986, с.170-195
- 5.Стросон П. Намерение и конвенция в речевых актах. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII, М.: Прогресс, 1986, с. 131-151

Summary

The Expression of Illocutivity in S.Mustafa's Poem "Return"

As it is known the English philosopher J.L.Austin's theory of Speech Acts deals with the location, illocution and perlocution which is a three-level speech activity. Here the main innovation is the notion of illocution. But Austin does not give the exact definition of illocutive act. P.F.Strawson considers that the illocutive act differs from the locative by the indication of singleness of purpose.

This article deals with the use of expression of illocutivity in Sabir Mustafa's poem "Return". The author of the article analyses the poem paying attention to the illocutive verbs in the light of J.L.Austin's theory of Speech Acts.

Резюме

Выражение иллокутивности в поэме С.Мустафа «Возвращение»

Как известно, теория английского философа Дж.Л.Остина речевых актов рассматривает локутивные, иллокутивные и перлокутивные акты, которые являются трехуровневыми оппозициями речевой деятельности. Главным новшеством трехуровневой схемы речевого действия, предложенным Остиным, является понятие иллокуции. Но Остин не дает точного определения понятию иллокутивного акта. П.Ф.Стросон считает, что иллокутивный акт отличается от локутивного признаком целенаправленности.

Статья посвящена выражению иллокутивности в поэме С.Мустафа «Возвращение». Автор статьи анализирует поэму в свете теории Дж.Остина «Речевые акты иллокутивных глаголов».

Solmaz Əhmədova
ADU

MƏDƏNİYYƏTİN LİŊVOSOSİAL İSTİQAMƏTDƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: mədəniyyət, dil, cəmiyyət

Keywords: culture, society, language

Ключевые слова: культура, язык, общество

Mədəniyyətin inkişaf təliminin işlənməsində ingilis filosofu və sosioloqu H.Spenserin böyük rolu olmuşdur. O, öz nəzəriyyəsində cəmiyyətin inkişaf probleminin təhlilinə xüsusi yer ayırmışdır. Zəngin etnoqrafik materiala istinad edən həmin nəzəriyyə onun “Sosiologiyanın əsasları” adlı elmi əsərində ifadə olunmuşdur.

O, bütün yer kürəsində vəhşi və sivilizasiyalı tayfaların təmsil olunduğu cəmiyyətin müxtəlif forma və pillələrinin müvafiq formalı inkişafının əleyhinə idi. H.Spenser cəmiyyət və ona uyğun müxtəlif mədəniyyət tiplərini orqanizmdən yüksəkdə duran bir keyfiyyət kimi dərk etmişdir. Cəmiyyət və mədəniyyət xarici və daxili amillərin (fərdin fiziki təbiəti, irqi və təbəqələrinə differensiasiyası, psixi keyfiyyətlərin müxtəlifliyi) təsiri altında inkişaf edir. O (Spenser) geri qalmış mədəniyyətin fiziki, əqli və əxlaqi cəhətdən inkişaf etməmiş insanlar tərəfindən yaradılması fərziyəsini söyləmişdir. H.Spenser mədəniyyətin tarixi inkişaf prosesini təhlil edərkən onu iki hissəyə ayırır: differensiasiya və inteqrasiya. Onun fikrincə, mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin inteqrasiyasına yönəlmiş yolla gedir [1].

Fransız diplomatı A.Qobin mədəniyyətlərin tarixi müqəddəratının müxtəlifliyinin səbəb və mənbəyini hər hansı ölkənin etnik birliyini təşkil edən insanların irqi xüsusiyyətlərində görmüşdür.

Demək, o sadə və yüksək səviyyəli mədəniyyətlərin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin inkişaf mənbəyini müxtəlif xalqları təmsil edən insanların xarici görünüşündə görür. A.Qobin poligenezmin tərəfdarı idi. Onun fikrincə, hər bir irq öz mədəniyyətini yaratmışdır. O belə hesab edir ki, aşağı irqə-qara, bir qədər inkişaf etmiş irqə-sarı, mükəmməl mədəniyyət yaratmaq və inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malik olan irqə-ağ sivilizasiyaları aid etmək olar [2].

Ona görə, Hind-avropa dillərində danışan xalqlar ali irqə daxildir, mədəni sivilizasiyaların inkişafını (hind, misir, assuriya, yunan, çin, roma, alman, meksika, peru) nəzərdən keçirən A.Qobin bəşəriyyətin gələcəyini pessimist ruhda görür, belə ki, hər yerdə yeni mədəniyyət tiplərinin yaradılması ağ irqin digər irqlərlə qarışmasına, bu da ağ irqin təmizliyinin və enerji impulsunun itirilməsinə səbəb olur. Q.Qard mədəniyyət dəyişikliklərini dil, onun mənşəyi, inkişafı, linqvistik ixtisarlara əsasında təhlil edir [3, s.9-11].

Kulturoloji konsepsiya kimi “Xalq psixologiyası” XX əsr mədəniyyətinin tədqiqində az rol oynamamışdır. Mədəniyyətin “şəxsiyyət və mədəniyyət” aspektindən öyrənilməsində H.Ştayntal və V.Vundtun təlimi böyük rol oynayır. Avstriyalı psixiatr həkim Z.Freyd “Totem və tabu” adlı kitabında özünün elmi baxışlarını izah edərək belə nəticəyə gəlir ki, insanın uşaqlıq dövrü bəşər mədəniyyətinin təşəkkül prosesinin keçdiyi eyni inkişaf mərhələsindən keçir. O mədəniyyətin cəmiyyətdə nevroz xəstəliyi əmələ gətirməsini qeyd edir [4]. Nəzəri fikirdə yaranan

strukturalizmin məqsədi cəmiyyət və mədəniyyətin bütün səviyyələrində - ədəbiyyatda, dilçilikdə, fəlsəfə və psixologiyada meydana çıxan dərin universal strukturların aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Linqvistik cərəyan kimi təşəkkül tapmış strukturalizm İsveçrə dilçisi F.de Sössürün konsepsiyasıdır. Bu cərəyan XX əsr fəlsəfi dilçilik metodologiyasına çox böyük təsir edən ideya və nəzəriyyələr toplusunu formalaşdırmışdır.

Fransız mütəfəkkiri M.Fuko dili sosial institut adlandırır. Polyak alimi B.Malinovski də H.Spenser kimi mədəniyyət konsepsiyasının təməlini bioloji tələbatlar üzərində görür (yemək, geymək, mənzil, həyat şəraiti və s.) İnsan yeyir, geyir, gəzir və tələbatını ödəmək üçün mühitini dəyişir, yəni, təbii mühidə süni mühit yaradır.

Amerika politoloqu S.Xantinqton qeyd edir ki, müasir dünyada mədəniyyətin inkişafında fundamentalizm, (yəni keçmiş ənənələrə, qaydalara dönüş) əsas rol oynayır.

S.Xantinqton inkişaf etmiş Qərb və Avropa ölkələrinin industrial mədəniyyət ekspansiyasına cavab olaraq islam oriyentasiyalı ölkələrin mədəni və mənəvi dəyərlərə qayıdışını yüksək qiymətləndirir [5].

Mədəniyyətin inkişafının ən əsas göstəricilərindən biri kitab nəşri və cəmiyyətin kitaba olan tələbatıdır. Bu baxımdan XX əsr böyük rol oynayır. Mədəniyyətin inkişaf tarixində ideologiyaların rolu inkaredilməzdir. Uzun illər sosialist ictimai-iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı ölkələrdə yaşayan insanlar təfəkkür tərzini qısa zamanda dəyişə bilməz. Kapitalist ölkələrinə xas olan ideya – siyasi baxışları və mədəniyyəti qəbul etmək üçün biliklər toplusu olmalıdır, sonra bu reallıqdan çıxış etmək olar.

İctimai inkişafın əsas amillərindən biri olan mədəniyyət tarixən böyük imperiyalar hüdudunda yaranmışdır, nəzərə alsaq ki, Şimali Azərbaycan ərazisi XIX əsrin əvvəllərində Rusiyaya qatılmış və xalqımız böyük bir imperiya daxilində gədən ictimai-siyasi mədəni proseslərə qoşulmuşdu, o zaman deyə bilərik ki, indi Şərqdə, islam dünyasında Azərbaycanın elmi-mədəni və ideoloji baxımdan qabaqcıl mövqelərə malik olmasının əsas amillərindən bəlkə də birincisi budur.

Qərb və Avropa dövlətlərinə inteqrasiya transfer olunan liberal qaydalarla deyil, iqtisadiyyat və sosial şüurla şərtlənir.

Müasir dövrdə Qərbdə ən çox yayılmış mövqe cəmiyyətin dillə əlaqələndirilməsidir. Mənəvi mədəniyyətin əsasında dayanan dil amili təbiidir, çünki dil milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin və əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır, cəmiyyətin üzvi atributudur. Universal arsenal olan dil həm də sosial institutdur.

Mədəniyyətin birbaşa inkişafı linqvo-sosial amillərlə bağlıdır.

Bu problemlərin mərkəzində dil-siyasət, dil-mədəniyyət, dil-cəmiyyət məsələləri dayanır.

Hər hansı bir millətin, dövlətin vahid dil statusu qazanması çoxmədəniyyətliyyə zərbə vura bilər. Dünya mədəniyyəti adı altında təqdim olunan ümumbəşəri mədəniyyət əslində müxtəlif millətlərin mədəni və mənəvi dəyərlərinin toplusudur [6, s.18].

Müasir dünya mədəniyyətinin formalaşmasında dini görüşlərə əsaslanan fundamentalizm böyük rol oynayıyır, belə ki, Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin sənaye mədəniyyəti ekspansiyasına reaksiya kimi ənənəvi - mədəni dəyərlərə qayıdışın əhəmiyyəti vacibdir. Bu vəziyyət Şərq ölkələrini əhatə edir. Müxtəlif mədə-

niyyətlərə malik xalqlar köklərinə, ənənələrinə, milli xüsusiyyətlərinə aid cəhətləri öz dillərində əks etdirirlər. Dilin mədəniyyətə, mədəniyyətin də dilə təsiri əsasında kollektiv biliyin, şüurun mental vahidi olan konsept anlayışı dayanır və beləliklə, mədəniyyətin inkişafında dil amilinin rolu inkaredilməzdir.

Mental vahidlər dünyanın dil xəritəsini təşkil edir. Müxtəlif xalqlarda müxtəlif konseptlər mövcuddur.

Hər bir konsept xalqın mədəniyyəti ilə bağlıdır.

E.Sepir qeyd edir ki, nə qədər fərd varsa, o qədər də mədəniyyət mövcuddur [7, s. 75-77].

Hər bir mədəniyyət dildə öz əksini tapır. Müasir dünyada mədəniyyətlərərası ünsiyyət özünəməxsus və geniş inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Mədəniyyət cəmiyyət tərəfindən yaradılmış və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən maddi və mənəvi dəyərlərin toplusudur.

Ünsiyyət prosesində müxtəlif mədəniyyət daşıyıcılarının eyni dildə danışarkən bir-birlərini anlamaması aləmi bilmədikləri, fon biliklərinin olmaması və mədəniyyət realiləri haqqında məlumatların azlığı ilə bağlıdır. Məs: İtaliyada nəqliyyatda bir qadına yer vermək təhqirdir, yəni mən qocalmışam? - anlamına gəlir, Azərbaycanda isə bu mədəniyyət əlamətidir.

Mədəniyyətlərərası ünsiyyət həmişə dinamik inkişafdadır. Bu ünsiyyəti yaratmaq üçün fərdlər müxtəlif mədəniyyətlər arasında reallaşan ünsiyyət zamanı əldə olunan təcrübələri, uğurları zənginləşdirməli, situasiyalar zamanı müşahidə etdikləri halları müəyyənləşdirməlidirlər. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərərası ünsiyyət səriştəsinə malik olmaq üçün bir model müəyyənləşdirməlidirlər. Bu zaman şüuraltı biliklər-mədəni faktorlar böyük rol oynayır.

Hər bir mühitin öz mədəniyyəti olur, müxtəlif konseptlər mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir, fərqlənir, bir mədəniyyətdə müzakirə obyektinə olan bəzi mövzular digər mədəniyyət üçün tabu ola bilər.

Ünsiyyət bacarığı zamanı dil və digər ünsiyyət vasitələrinin əhəmiyyəti böyükdür. Hər hansı bir şəxs xarici dildə danışarkən öz nitqində linqvistik normalara düzgün riayət etməlidir, bəzən öz fikrini həmsöhbətinə ifadə edə bilmir, bu zaman digər ünsiyyət vasitələrinin rolu inkaredilməzdir. Ünsiyyət mühitində sosial-praqmatik sferanın da rolu böyükdür, belə ki, bu mühit müxtəlif xarakterdə ola bilər, hər hansı bir konfransı, ziddiyyəti, rəsmi görüşü əhatə edir. Sosioloqlar mədəniyyətlərərası ünsiyyətin yaranması üçün dərkətmənin, biliklərin, bacarıqların vacib olduğunu vurğulayırlar. Hər bir insanın şəraitinə və mühitinə görə fərqli dünyagörüşü və düşüncəsi olur, dilini öyrəndiyimiz xalqın, ölkənin tarixi, incəsənəti, ədəbiyyatı, məişəti, ümumən mədəniyyəti öyrənilməlidir. Bacarıq isə dərkətmə, biliklər və fərdin şəxsi təcrübəsinin, fərdi şüurunun vəhdətindən ibarətdir. Bacarıq fərdin oxuduğu kitablar, baxdığı filmlər, eşitdiyi fikirlər və s. kimi xalqın mədəniyyətini əks etdirən göstəricilərə yiyələnməklə meydana çıxır [8, s.120-122].

Hazırda ingilis dili dünyaya meydan oxuyur və dünyanın hər bir ölkəsinə inteqrasiya edir. Bu dilin qlobal auditoriya toplaması mədəniyyətin inkişafına da təsir edir. Beləliklə, dünyada qlobal mədəniyyət formalaşır ki, bu da xalqın öz milli-mənəvi dəyərlərindən, adət-ənənələrindən ayrılmasına gətirib çıxara bilər [7. s.23].

Sosioloqların fikrinə görə, dil imperializmi mədəni hökmranlıq deməkdir və dili dünya üzrə hökmran edən başlıca amil hər növ güc mənbəyidir. Məs: ingilis dilinin dünyaya hökmran olmasının əsas səbəbi gücdür [10, s.17].

Təbii ki, burada din amilinin də rolu danılmazdır. Bir filmdə deyilir: “Dünya silah, para və din üzərində yönətilir”. Dünya çoxmədəniyyətlilikdən monomədəniyyətə dönüş edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək istərdik ki, linqvistik xüsusiyyətlər, bütün davranışlar, dil normalarına riayət, etiket ənənələri, mədəni göstəricilər, mədəniyyətin linqvososial istiqamətdə inkişafının başlıca xüsusiyyətləridir.

İnsan cəmiyyətinin sosial və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlər toplusu, hər hansı təbəqənin nailiyyətləri, fərdin inkişaf səviyyəsi, elmi, bilikli olmaq mədəniyyətə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, mədəniyyət insanların ictimai əmək prosesində yaratmış olduğu maddi sərvətlər və mənəvi nemətlərin məcmusudur. Mədəniyyət termininə bəzən svilizasiya sözünü sinonim kimi işlədirlər. Tarixi kateqoriya olan mədəniyyət cəmiyyət həyatında generator funksiyasını yerinə yetirir. Dil mədəniyyəti də bu baxımdan tarixidir. Dil mədəniyyətinin yollarını izlərkən baş verən dəyişikliklər linqvistik cəhətdən qiymətləndirilməlidir [9].

Mədəniyyət dəyişikliklərini dil (onun mənşəyi, təkamülü, linqvistik ixtiralar) din (onun animizmdən dünya dinlərinə qədər inkişafı) və hisslər (məhəbbət və nifrət) əsasında təhlil edən sosioloqlar, dilçilər, filosoflar cəlbədicə və uzaqlaşdırıcı hisslərin rolunu izah etmişlər və həmin hissləri dostluq və düşmənçilik kimi dərk etmişlər. Bu baxımdan da onlar qan düşmənçiliyi və milli ədavət kimi adətlərin tədqiqinə dair müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyat

1. Spenser H. Sosiologiyanın əsasları. Maarif 1874-1896.
2. Qobin A. İnsan irqlərinin qeyri-bərabərliyi haqqında təcrübə. Maarif 1853
3. “Avropada müasir kultureoloji proseslər” metodik vəsait. Bakı: 2011
4. Фрейд З. Тотем и табу М, 1915.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, Полис: 1994, № 1.
6. Hacıyeva T.İ. Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemlər 10.02.19. filologiya üzrə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün avtoreferat. Bakı: 2008.
7. Маслов В.А. Лингвокультурология, Учебное пособие, Москва: 2001.
8. Dil və ədəbiyyat. № 4.ADU. Bakı: 2013.
9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1979. səh. 23. Maarif nəşr.
10. Qurbanov A. Dil mədəniyyəti “Kommunist” qəzeti. 20 dekabr 1984.

Summary

Development of culture in sociolinguistic direction.

The paper is dealing with the sociolinguistic aspects of culture. The role of language in society is under special focus in the work.

Резюме

Развитие культуры в лингвосоциальном русле.

Статья посвящена исследованию развития лингвосоциального аспекта культуры. В исследовании анализируется роль языка в обществе.

Cəmilə Abdullayeva
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KOMPARATİV FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: komparativ frazeoloji birləşmələr, məcazi məna, kontekst, implisit məna

Keywords: comparative phraseological units, figurative meaning, context, implicit meaning

Ключевые слова: компаративные фразеологические единицы, образное значение, контекст, подразумеваемое значение

Frazeologizmlər möhkəm milli xüsusiyyətlərə malik vadidlərdir. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat tərzini ilə yaxından tanış oluruq. Frazeologizmlərdən istifadə edərək insanlar öz fikirlərini ayrı-ayrı sözlərə nisbətən, daha qısa və konkret, habelə emosional və obrazlı şəkildə ifadə etmək imkanı əldə edirlər.

Frazeologizmlərin metaforik səciyyələndirmə baxımından maraq doğuran qruplarından biri də komparativ frazeoloji ifadələrdir. Komparativ frazeologizmlər dildə müqayisə məqsədilə işlədilən sabit tərkiblərdir [6, s.160]. Frazeologizmlərin bu növü sintaktik quruluşuna görə söz birləşməsi formatlı ifadələrə aid edilə bilər. Bu qrup ifadələr istər sintaktik modelinin spesifikliyi ilə, istərsə də implikativ əlaqələndirmə özünəməxsusluğu ilə seçilirlər.

Komparativ frazeologizmlərin yaranmasında xüsusi vasitələrdən istifadə olunur. Həmin vasitələr frazeoloji birləşmənin ümumi məzmununda müqayisəni üzə çıxarır. İngilis dilində komparativ frazeologizmlərin yaranmasının başlıca vasitəsi komparativ bağlayıcıdır [3, s.19].

Ümumiyyətlə, bu sintaktik qəlibli ifadələr demək olar ki, bütün dünya dilləri üçün xarakterik sayılan və təfəkkür inkişafının ən erkən dövrlərində formalaşmış olan metafora modellərinə istinad edir. Belə ki, hər hansı implikasiya zəncirində əsaslanan metaforaların formalaşması üçün ilk olaraq təfəkkürün müəyyən inkişaf mərhələsinə çatması və həmin inkişaf etmiş təfəkkür məhsulunun yeni və fərqli “bənzətmə” əlaqələndirməsi aparması zəmininin formalaşması vacibdir. Belə ki, bu zaman birinci obyekt metaforik anlamın “formalaşdırılması” üçün tətbiq ediləcək digər obyektə hər hansı bir xüsusiyyət baxımından (forma, rəng, yaş, xasiyyət, emosional durum və s.) bağlılıq əldə edir [9, s.52].

Komparativ frazeologizmlər müxtəlif modellər əsasında formalaşır. Bütün komparativ modellər, demək olar ki, müxtəlif sistemli dillərin hər birində işləkdir [1, s.10]. Məhz müxtəlif sistemli dillərin frazeologiyasının müqayisəli şəkildə araşdırılması onların linqvistik mahiyyətinə və təbiətinə dərinədən nüfuz etməyə imkan verir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki komparativ frazeoloji birləşmələrin təhlili zamanı 1) eyniləşdirmə və 2) dərəcə modeli komparativ frazeologizmlər qruplarının fərqləndirilməsi mümkündür.

Eyniləşdirmə modelində invariantın bütün semantik sabitləri saxlanılır və yalnız onlardan biri dəqiqləşdirilir. Bu isə eyniləşdirmənin qarşılaşdırma üsulu ilə aparılması ilə əldə olunur. Müqayisə indikatoru rolunda belə hallarda bağlayıcılarından istifadə olunur [1, s.10]. Komparativ frazeologizmlərdə metaforik anlamda müqayisə obyektləri arasında bağlılıq əldə etmək üçün ingilis dilində *as*, *like* (kimi), Azərbaycan dilində isə *kimi*, *təki*, *təhər* ədatları, *elə bil* müqayisə bağlayıcısından və s. istifadə olunur.

Azərbaycan və ingilis dillərində eyniləşdirmə modeli komparativ frazeologizmlərin aşağıdakı struktur modellərini qeyd etmək olar.

İngilis dilində:

(as+) + müqayisə subyekti + as + müqayisə obyekt

as bold as a lion

feil + like+ müqayisə obyekt

eat like a wolf

Azərbaycan dilində:

müqayisə obyekt + kimi/təki + müqayisə subyekti

dəvənin boynu kimi düz

feili sifət tərkibi + kimi/təki + feil

ac-susuz bəy balası kimi yaşamaq

İngilis dilində qeyd olunan modellərdə *as* bağlayıcısı bir o qədər dayanıqlı deyildir. Komparativ frazeologizmdə birinci *as* bağlayıcının işlənilməsi əsas rol oynamır, frazeologizmin semantikasi dərin təsir göstərmir [2, s.27].

Belə müqayisələrə cəlb olunan obraz bir neçə əşyaya, predmetə aid edilə bilsə, bütöv tərkib nitq faktı kimi çıxış edir. Həmin tipli tərkiblər yalnız müəyyən bir reali ilə əlaqədar olarsa, dil faktına çevrilmiş olur. Bu dil faktı kimi çıxış edən tərkiblərdə iki (denotativ və konnotativ) semantik ünsür təzahür edir, yəni bunlarda həm müvafiq predmet ifadə edilir, həm də onun emosional qiyməti verilir [6, s.53].

Laqeyd, etinasız və ya soyuqqanlı adamın səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilən *as cold as ice* "buz kimi soyuq, buztək soyuq" dərəcə modeli komparativ frazeologizmi özünün implikasiya modeli ilə semantik universallıq təcəssüm etdirir. Müqayisə üçün deyək ki, istər Azərbaycan, istərsə də rus dillərində bu implikasiya zəncirinin emotiv mahiyyətli frazeoloji vahidin yaradılmasında iştirak faktını təsbit etmək mümkündür. Məsələn:

The new teacher was unpopular because she was cold as ice. She should be more friendly.

Sən uzaqda buztək soyuq / Mən şaxtanda alışıram

Komparativ frazeologizmlərin ekvivalentliyinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri belə frazeologizmlərin quruluşudur. Komparativ frazeologizmlərin struktur (leksik və sintaktik) təşkili birinci amillə müqayisədə tam struktur-semantik ekvivalentin olmasını aydınlaşdırmağa imkan verir [1, s. 11]. Ekvivalentlik frazeologizmlərin strukturunun müxtəlif dillərdə eyniliyi kimi nəzərdə tutulur. Bu zaman strukturun leksik dolğunluğu və frazeoloji vahidin üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınır [7, s.119].

İngilis dilində *as hungry as a wolf* və *as hungry as a hunter* frazeologizmlərindən eyni mənanın ifadəsi üçün istifadə olunur. "Canavar kimi ac olmaq" fra-

zeologizmi Azərbaycan dilində və bir çox başqa dillərdə, o cümlədən, rus dilində də işlədilir. Göründüyü kimi, burada ekvivalent komparativ frazeoloji birləşmələrin varlığı aşkar şəkildə əksini tapır. Lakin *as hungry as a hunter* frazeologizmi Azərbaycan, eləcə də bir çox başqa dillərdə də yoxdur. Azərbaycan dilində “ovçu kimi ac olmaq” idiomu işlənmir, ingilis dilində isə ondan istifadə edilir. Uyğunsuzluq ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. İngilis dilində “hunter” ovunu nəyin bahasını olursa, olsun əldə edən, bir işi məqsədli, mütləq yerinə yetirən şəxsdir. Belə izah “ova susamaq”, “ova susamış şəxs”, eləcə də, “ovu üçün ac olan” mənasına gəlir [3, s.20].

Eyniləşdirmə modeli as hard as steel “dəmir kimi möhkəm” frazeologizmi iradəsi güclü olan, emosiyalarına, hiss-həyəcanlarına hakim kəsilə bilən adamlara nəzərən istifadə edilən epitet kimi səciyyələndirilə bilər. Şekspir əsərlərində bu komparativ frazeologizm təsadüf etmək olar.

Then, Clifford, were thy heart as hard as steel, / As thou hast shown it flinty by thy deeds [14].

Ənənəvi ingilis metaforaları lüğətində *nerves of iron/steel* anlayışlarının metaforik kodlaşma zamanı ifadə etdikləri semantik yükə xüsusi diqqət ayırmış P.Vilkinsonun qeyd etdiyinə görə, bu sözlərin iştirakı ilə törəyən metaforik kodlaşmalarda “əsəb sisteminin möhkəmliyi”, “emosiyaların idarə edilməsi”ni səciyyələndirən ifadələr də yer alır [12, s.104].

Hərfi tərcümədə “mıx kimi kəskin, iti” anlamını ifadə edən *sharp as a tack* “ağıllı, dərrakəli” frazeologizmi də eyniyyət modeli komparativ frazeologizmdir. Kristin Ammer bu frazeologizmin XX əsrin əvvəllərindən, onun variant kimi işlək olan *sharp as a razor* “ülgüc kimi iti” frazeologizminin isə hətta ondan daha əvvəl, yəni təxminən XIX əsrin 50-ci illərindən dilin aktiv istifadə dairəsinə daxil olduğunu qeyd etmişdir [10, s.618].

The old man’s senile, but his wife is as sharp as a razor [11, s.601].

Eyniləşdirmə modeli frazeoloji vahidlər arasında *like* komponentli frazeologizmlər daha az sayda təmsil olunmuşlar. Lakin onların sırasında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən və bir çox halda polisemantem mahiyyət kəsb edən ifadələr az deyil. Məsələn, A.Spirz *like nothing on earth* frazeologizminin polisemantem olduğuna diqqət çəkərək, onun 1) qeyri-cazibədar, qeyri-çəkici (*Joan arrived at the office looking like nothing on earth. She had fallen in the mud.*), 2) qeyri-adi, bənzərsiz, dünyada tayı-bənzəri olmayan (*The new car models look like nothing on earth this year.*) anlamlarını ifadə edər bildiyini bildirmişdir [11, s.405].

İlk olaraq, qeyd edək ki, bu nümunədə bənzətmə obyektinə bənzədilən obyektlə “*like*” komponenti vasitəsilə əlaqələndirilmişdir. Eyni zamanda burada bənzətmə obyektinin funksional özəlliyinin bənzədilən obyektin fəaliyyətilə oxşarlıq əsasında paralellik aparılmasına əsaslanan implikasiya zəncirini müşahidə etmiş oluruq. Başqa sözlə desək, bu frazeologizm konkret allyuzial fona malikdir və ingilisdilli mühitdə okkazial işləklidən sonra geniş uzual istifadə sahəsi əldə etməyə müvəffəq olmuşdur. German – ingilis metaforikləşdirmə kodları üçün həmin implikasiya faktı yad olduğundan burada implisit ifadə tapmış komparativliklə qarşılaşırıq. Bundan fərqli olaraq eyni əlaqələndirici komponentlə düzəldilmiş *like*

a dream "xəyal kimi" frazeoloji vahidində komparativlik aydın və şəffafdır, heç bir allyuzial fona söykənmədən eksplisit mahiyyət kəsb edir.

All these things that happened to me seemed like big things at the time. Now they seem like a dream. It's like a walking dream. [12, s.13].

Eyniləşdirmə modeli komparativ frazeoloji vahidlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar. İngilis dilində: *(as) true as steel* - sadıq, vəfalı; *(as) ugly as sin* - qorxulu, vahiməli; *(as) vain as a peacock* - təkəbbürlü, lovğa; *(as) wise as Solomon* - Süleyman kimi müdrik; alim; *(as) merry as a grig* - həmişə şən; həmişə şad, gülərlü; *(as) good as gold* - nəcib, alicənab; *(as) plain as the nose on your face* - aydın, aşkar; *(as) welcome as flowers in May* - səbirsizliklə gözlənilən, arzu olunan; *(as) quick as lightning* - fəvri, ildırım kimi; *as gentle as a lamb* - həssas, mehriban, *like a bear with a sore head* - bərk hirsəndirilmiş, acıqlandırılmış, *like a duck in a thunderstorm* - miskin görünüş və s.

Azərbaycan dilində: *iki damcı su kimi oxşamaq, yağ içində böyrək kimi bəsləmək, gül kimi solmaq, yuyulmamış çömçə kimi ortaya atılmaq (düşmək), ay parçası kimi (gözəl), tutuquşu kimi (danışmaq), elə bil divara deyirsən, elə bil başına daş düşdü, dəvəsi ölmüş ərəb kimi, yağdan tük çəkər kimi, elə bil zənciri qırıb qaçıb, elə bil göydən düşüb, daş kimi düşmək, bülbül kimi cəh-cəh vurmaq*, və s.

Dərəcə modeli komparativ frazeologizmlərdə isə semantik nüvə iki obyektin qarşılaşdırılması əsasında formalaşır. Bu növ komparativ frazeoloji birləşmələr sifətin müqayisə dərəcəsini bildirmək üçün analitik yolla düzəldilmiş ifadələr hesab olunurlar.

Məsələn, ingilis dilində “ümid” emotiv frazeosemantik sahəsinə aid edilə bilən *a living dog is better than a dead lion* komparativ frazeologizminə diqqət edək. Bu frazeologizmin hərfi tərcüməsi “*Yaşayan it ölmüş şirdən yaxşıdır*” – anlamını ifadə etsə də, onun semantik tutumu dilimizdəki “*Yeməkdən ümid yaxşıdır*” frazeoloji vahidinə uyğun gəlir. İncil kvazisitəti kimi meydana çıxmış olan bu ifadə mənbədə belə səslənir:

Anyone who is among the living has hope --even a living dog is better than a dead lion! [13].

Göründüyü kimi, burada iki müqayisə obyektinin bilavasitə “dərəcə modeli” nə əsasən, qarşılaşdırılması emotiv semantikanın formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu məqamda “Müqayisə səviyyələri və istinad nöqtələri” adlı araşdırmasında komparativ frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salmış Y.Knyazevin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi qeyd edir ki, müqayisə obyektini “birinci komparat”, müqayisə etalonu “müqayisə standartı” və ya “ikinci komparat”, müqayisə üçün seçilmiş ortaq xüsusiyyət isə üçüncü komparantı təşkil edir [8, s.130]. Bu bölgüdən çıxış edərək deyə bilərik ki, *a living dog is better than a dead lion* komparativ frazeologizmlərdə *a living dog* “yaşayan, həyatdakı it” birinci komparat, *a dead lion* “ikinci komparat”, həyat-ölüm, yəni ekzistensiya, mövcudluq məqamı isə müqayisə müstəvisi, müqayisə üçün “istinad nöqtə”, əsas kimi çıxış edir.

So, indeed, a living dog is better than a dead lion. How can it not be so? [11, s.16].

İngilis dilində dərəcə modeli komparativ frazeologizmlərə aşağıdakıları nümunə olaraq göstərmək olar: *larger than life* - təmtəraqlı, cəh-cəlallı, *older than Adam* – köhnə, qədimi, *more silent than the grave* - 1. səssiz, sakit; 2. dinməz, dilsiz-ağızsız, *worse than death* - ölümdən betər və s.

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də dərəcə modeli komparativ frazeologizmlər eyniləşdirmə modeli komparativ ifadələrə nisbətən sayca azlıq təşkil edir. Misal olaraq *aydan arı, sudan duru qazdan ayıq* və s. frazeologizmlərini qeyd edə bilərik.

Məna baxımından komparativ frazeologizmlər həm *müstəqim* - ingilis dilində: *as white as snow, as cold as ice*, Azərbaycan dilində: *qar kimi ağappaq, daş kimi bərk*; həm də *məcəzi* mənada - ingilis dilində: *as welcome as flowers in May, as ugly as sin*; Azərbaycan dilində: *dəvəsi ölmüş ərəb kimi, yağdan tük çəkər kimi* işlədilər.

Beləliklə, nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, müqayisə məqsədilə işlədilən komparativ frazeologizmlər öz sintaktik quruluşu ilə seçilir və frazeoloji vahidlər arasında xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva R.R. Müasir alman və Azərbaycan dillərində komparativ frazeoloji birləşmələrinin struktur-semantik təhlili: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... disser. avtoreferatı, Bakı: 2014, 27 s.
2. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991.
3. Ağayeva R.R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... disser. avtoreferatı, Bakı: 2016, 28 s.
4. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Maarif, 1978.
5. Baxşiyev H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri. Bakı: 2002.
6. Cəfərova L. M. Bədii mətnə sabit sintaktik birləşmələr. Bakı: Mütərcim, 2007.
7. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları, Bakı: Nurlan, 2008.
8. Князев Ю. П. Степени сравнения и точки отсчёта // Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность / Под ред. А.В. Бондарко и др. – СПб.: Наука, 1996. – С. 129–145.
9. Сидякова Н. М. Основные структурные типы КФЕ в современном английском языке // Вопросы теории английского и немецкого языков. – Вологда: Изд-во Вологодск. ун-та, 1969. – С. 52-64.
10. Ammer C. The American Heritage Dictionary of Idioms (2nd edition). Houghton Mifflin Harcourt, 2013.
11. Spears R.A. McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms. The McGraw-Hill Companies, Inc., 2005.
12. Wilkinson P.R. Coincise Thesaurus of Traditional English Metaphors, 2nd Edition. Routledge, 2013.
13. <http://biblehub.com/ecclesiastes/9-4.htm>.
14. <https://www.shmoop.com/henry-vi-part-3/act-2-scene-1-translation.html>

Summary

Contrastive analysis of the Comparative Phraseological Units in the English and Azerbaijani Languages.

The article deals with the comparative phraseological units in the English and Azerbaijani languages. In the article the author makes contrastive analysis of the comparative phraseological units in both languages, and also states that these kinds of units have different syntactical specifications.

Резюме

Сопоставительный анализ компаративных фразеологических единиц в английском и азербайджанском языках

В статье исследуются компаративные фразеологические единицы в английском и азербайджанском языках. Автор дает сопоставительный анализ компаративных фразеологизмов в двух языках и отмечает, что данная группа единиц имеет отличающиеся синтаксические спецификации.

Teona Samkakhadze

Lecturer at Ilia State University,
Ph.D student at at TSU (Georgia)

GEORGIAN-GERMANIC PARALLELS IN GOD-SEMANTIC FIELD

Key words: semantic field, comparative analysis, deity

Açar sözlər : semantik sahə, müqayisəli təhlil, ilahilik

Ключевые слова : семантическое поле, сравнительный анализ, божество

In Proto-Indo European religion there are three spheres of the deities such as sacrifice (Blot and husl), sacredness(heilagr and heill) and sanctification (Skirn and ausa vagni). Most of the lexemes forming Old Norse semantic field are etimologically unrelated, while others have the same origin. Thus tyr and diar most like originate from the same Proto-indo-Eauropean deiwos [1].

The analysis in this article begins with the dictionary entry and then focuses on the texts to observe how the words were used. Semantic fields are sets of lexemes on the paradigmatic level that are grouped together on the basis of similar meaning. The theory of the semantic fields, as well as lexical fields is based on John Trier's work of grouping the lexemes on the paradigmatic level. Different words can have related meanings and the dyeus semantic field presents exactly that. The meanings of these words overlap (regin=god=tivar=asir), are inclusive (regin occasionally seems to be hierarchically above god which is in turn above asir, which is above the more specific ass), or even complement each other (neuter god and masculine gud seem to stand in the opposition and one exists due to the existence of another.)

- a) inclusive (God-Regin-Aesir)
b) overlapping Regin God
c) Complementing God,m _____ God, n

As for the analysis of the semantic field, there are several lexemes in the god-semantci field we are going to discuss. The first one is Tyr. It carries several meanings. The word tyr relates to the Germanic deity tiwaz., which in turn is related to Latin deus., Greek Zeus and Proto Indo-European dyeus. In Snorri's Edda, Tyr is a sky god, a battle god and a peace-maker, which places him to the functions of a sovereign god and a god of war. These functions were proposed by

George's Dumézil (1958) and he suggests a tripartite division of the Proto-Indo European society according to the function of each- the function of sovereignty, the military function and the function of productivity [2].

According to Snorri's Edda, He is one-handed god who sacrificed his hand in order to bind Fenrir, He is also known as the Þing god, representing justice and peace. The plural collective noun is the most common form of *týr* in eddic poetry. In *Hávamál* stanza 159 the word *tívar* seems to be parallel with *goð* in plural, a term that involves all the gods, namely *Æsir* and *álfar* who are apparently here standing for *Vanir*: Þat kann ek it fjögurtánda: ef ek skal fyrða liði telja tíva fyrir, ása ok alfa ek kann allra skil; fár kann ósnotr svá [3].

The function of the word as a common noun can still be found in kennings and heitis where it has been used for several male deities. As a plural noun it refers to all the gods, *æsir*, *ásynjur* and *álfir* which all together seem to be a part of *regin*. Therefore the semantic representation for the word *týr* would look something like this:

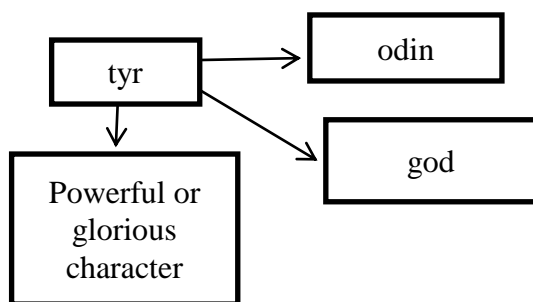
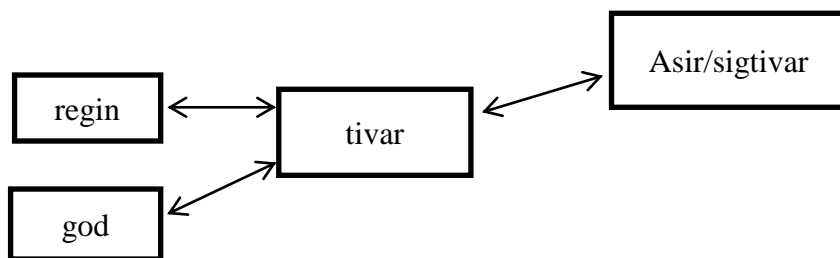

Fig 1. Týr according to its functions in the texts.
The plural noun is used somewhat differently:

The collective noun interchanges with *regin*, referring in those cases to all the gods, the same way as *goð*, but when used as *sigtívar* it usually refers to *Æsir*.

In some examples, there seems to be an overlap between *Óðinn* and *Týr* in their qualities and roles within the pantheon. Both sacrifice themselves, and are gods of battle, sky and fathers of all. Despite *Óðinn* is often addressed as the skygod in the Old Norse prose and poetry, *Týr* is etymologically related to the original sky-god, Ved. *dyaús*, Lat. *Dius Fidius*, Gr. *Zeús*, Hitt. *šiuš*. The sky-god is often addressed as *_father_*, *_all-knowing_*, *_father of all_*, cf. PIE **dyēws ph2tēr_* *_Sky Father_* > Lat. *Iuppiter*, Umbr. *Iupater*, Gr. *Zeús patēr*, Skr. *Dyaus*

pitā, Luv. tātis tiwaz, Latv. Dievs debess tēvs. However, among Old Norse deities, Óðinn is named Álföðr, unlike Týr. The deity Týr might also etymologically be related to Tuisto or Tuisco, which is mentioned in Tacitus' Germania as the divine ancestor of the Germanic people, thus showing the correlation between him and Óðinn as all-fathers. In this respect, the relationship would look somewhat like this: dyēus týr Þórr [4].

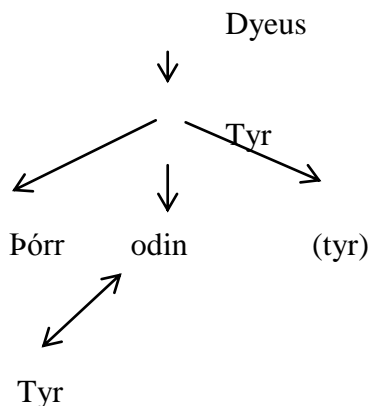

Fig 3. The division of the deities according to the use of lexeme tyr.

Týr shares its role as the battle god with both Óðinn and Þórr, who obviously conquered Týr in popularity long before writing appeared in Old Norse society. Snorri also describes Týr as the son of Óðinn, same as Þórr.

Next lexemes to consider are god and gud. scholars propose different solutions as to the status of the words guð and goð: a) with no distinction between form, only gender (D.H.Green): 1) guð/ goð n. – non-Christian god(s) 2) guð/goð m. – Christian god

b) distinction between the gender and form (Jan de Vries): 1) goð, m. 2) guð, n.

Another suggestion could also be a combination of the two, where c) the orthographical difference carries a semantic distinction as well, i.e: 1) goð m./n. – non-Christian god 2) guð m./n. – Christian god. Snorri uses both goð and guð in his Edda. In the Prologue he addresses almáttigr guð, the Christian God, who created the entire world, but also uses the same word, in masculine, to address Óðinn: Þá spyrr Gangleri: ‘Hvar er sá guð, eða hvat má hann, eða hvat hefir hann unnit framaverka?’ (Gylfagining,) [5].

As for the plural forms regin and rogn, The words regin and rogn according to Vladimir Orel's A Handbook of Germanic Etymology originate from the same Proto-Germanic neuter noun *razinan. Regin is a collective neuter noun, while rogn is neuter plural. Both of the Old Norse variables are used in reference to gods. The parallels can be found in Gothic ragin ‘advice; decision’, Old English rezn-weard ‘mighty guard’, Old Saxon reginō giskapu ‘divine decision’.

The lexemes band and hapt, The neuter words band and hapt both mean ‘bond’ or ‘fetters’. They also share metaphorical extensions of this meaning. When in plural, they obtain the meaning ‘gods’. Although these nouns

supposedly acquire such meaning only when in plural, there are instances of them being used in reference to an Old Norse deity when in singular as well [6].

In diplomatic texts, the word *hapt* seems to be preferred for bonds and obligation rather than the *band*. 1) *Band*- bonds fetters (Christian topic) God (with Snorri) 2) *Hapt* – god (with Snorri) Bonds, fetters in diplomatic texts.

As for the lexemes *Ass* and its plural *asir*, The word *áss* is best known to us in its plural form *Æsir*. In this form we understand it in reference to the clan of the ruling gods in the Old Norse deities and as contrasted to the gods representing fertility – *Vanir*. The form in plural also has another, more general meaning – it can also refer to all the gods, both *Vanir* and *Æsir*. In *Zoëga* both uses are mentioned, as well as in *Cleasby and Vigfússon*. The word has its origin in Proto-Germanic **ansir* or **ansuz*. The Gothic word *anses* was used by *Jordanes* for non-Christian gods, probably rendering the word the Latin *semidei* ‘demi-gods’. The Proto-Germanic word is identical with Sanskrit *ásu-* ‘life’. The singular form of the word seems to be used only in namecreating for particular gods, such as *Ása-Þórr*.

I have divided the meaning of the word *æsir* according to use as we find it in prose into four groups. The word could be used for: 1. all the Old Norse gods 2. a group of the ruling gods, as opposed to *Vanir* 3. the gods (or people) who have migrated from Asia 4. particular god, usually either *Óðinn* or (most often) *Þórr*.

The word *dróttinn* is unlike the rest of the nouns of the semantic field defined and used as a singular masculine. The other constituents of the field are plural group nouns, and *dróttinn* hence does not formally fit that well into the semantic field as its other members. The word *dróttinn* means ‘lord’, ‘master’, ‘king’ or ‘chieftain’ and it appears in a variety of uses, all within the semantic borders of ‘leadership’.

The term *díar* poses a problem for our understanding of the structure of the Old Norse myths. The word occurs only in *Snorri*’s texts, *Skáldskaparmál* and *Ynglinga saga*. It is a plural masculine noun which does not appear in eddic nor skaldic poetry, besides *Snorri*’s quote of *Kormákr*. *Zoëga* defines it as ‘gods or priests’, *de Vries* explains it as a word used exclusively for poetic reasons with its origins in Old Irish *día* *g* *Snorri* uses the word *Æsir* to cover several meanings – all the Old Norse gods, a group of the ruling gods, as opposed to *Vanir*, the gods (or people) who have migrated from Asia, and a particular god, usually either *Óðinn* or (most often) *Þórr*. But this also depends on the type of the text. For instance, in *Edda* he uses *Æsir* to denote all the gods collectively and a clan of gods as opposed to *Vanir*. In *Heimskringla* he uses it as a historical term for immigrants from Asia, namely *Troy*. In reference to this historical explanation of the non-Christian belief, he names *Óðinn* and *Þórr* as *Ása- Óðinn* and *Ása- Þórr*, or ‘of Asia’. At the same time he uses the word *goð* in *Gylfaginning* to denote *Æsir* as contrasted to *Vanir*. Also, he terms all the Old Norse deities as *áss*, and according to *Snorri* even *Vanir* are grouped under *Æsir*. The words, *dróttinn* and *díar*, are in *Edda* mentioned as another way of addressing Old Norse gods and are used in the text together in the same sentence, namely —*díar kallaðir eða dróttnar*. The word *dróttinn* ‘lord’ was used to denote Christian God and as a title

in the Old Norse prose. Old Norse gods could therefore represent this bridge between the two concepts, men and the material world, and gods [7].

Written and oral sources of Georgian Paganism

Ivane Javakhishvili in his book ‘The history of Georgian nation’ volume 2 notes that Georgians had either friendly or hostile relationship with different neighbouring nations such as Assyrians, Persians, Greeks, Armenians and Georgian Paganism is somehow influenced by them. To explore the Georgian Paganism thoroughly above mentioned materials are not sufficiently elaborated that is why the complete exploration of Georgian Paganism is not likely to happen yet. (VIII, VIII-A)

Javakhishvili mentions major and minor deities in Georgian folklore. One of the illustrations is a note by S. Barateli’s teacher about Jesus Christ, Prophet Elia and Saint George according to which “They were walking down together. When they got exhausted, they stopped to have a rest. Near them a sheep-breeder was shepherding. First, Elia asked him to give a lamb for dinner, but the shepherd refused. Jesus Christ was rejected too. He only accepted Saint George’s request and gave him a lamb. Hence to this, the preferences of Saint George to Jesus Christ and Prophet Elia should be noticed [8].

Above mentioned Georgian Stories assure us that Saint George is seemed as the major deity. Then it comes the God-Creator, who is not considered as the strongest, the most knowledgeable but he is a furious revenger. The third place belongs to Elia. In comparison with Saint George he is powerless and just obeys the creator’s orders.

In XIV-XV centuries, German traveller Hance Shitberger wrote how Georgians worshipped Saint George the most, also Vakhushti mentions that no hills in Georgia, where Saint George’s temple is not built. People believed the numbers of Saint George’s temple was associated with the amount of the days within a year.

It is worth noting that in Svanetian Saint George’s day, in the process of liturgy, local inhabitants visit the church, they hold a flaring twig of the birch, when they get closer to the temple, with the twigs they light up a fire, then people start chanting, after a ceremony they go back home and celebrate the holiday till Monday, the celebration is called ‘Lampiar’ in Svanian, in Svaneti Saint George’s day starts on Sunday afternoon and lasts all night long. Lampiar is supposed to be one of the most essential customs. It is celebrated in Guria as well.

In old Georgian paganism, the moon was considered to be one of the most relevant deities, according to different lunar phases, full moon, crescent, churchmen serve the god differently. Saint George seemed to be the moon deity, masculine. It can be clarified from one of the Georgian folk poems:

“The Bright moon said
I am superior to the sun
Sad down and wrote books
The west wind blows
When the man comes to the sun,

The sun got angry
 I am the sister and one is brother
 Why do we hate each other?
 Also one of the Megrelian poems should be mentioned
 ‘The sun is my mum,
 The moon is my father,
 And the different stars are my siblings’

As Ivane Javakhishvili says, in Ponto and Phrygia, where Georgians lived, moon worship was very common. For instance, Strabo says, that One of the Ponto’s cities called Kabira, there was Parnak’s Temple, who owns the town Ameri He has lots of slaves and holy estates. The sacred lands are cultivated 143 times a month. The moon is considered to be the main deity frequently referred to as the sovereign. A rooster is a guardian bird for the deity, because it crows at night.

Luminary worship/ Duty-god Kronosi and impregnation and childbearing deity Kviria

Pshavians and Khevsurians call their supreme god “DUTY”, who reigns in the 7th heaven, and One is the god for the alive, while Christ is the god for the dead. Sulkhan Saba Orbeliani in his dictionary defines Kronos as a star situated in the 7th sky, called Alabastr. Hence to this, Morige “Duty” must be luminary Kronos or his regent.

Kviria is another chief deity on earth, He controls the whole land, He established the literary tent, that is the reason of his nickname ‘Karaviani’ (Karavi is a Georgian equivalent for the tent” Kviria has a strong influence on justice as well. Kamkhati Cross Archpriests in their prayers refer to Kviria’s justice. Also Kviria should have had a childbearing function.

Luminary worship: God

In old Georgian Christian literature there was just one term referring to the God so called Gmert, In Megralian Ghoronti, Chanian Ghormoti or Ormoti, In Svanian Ghermet or Gherbet. It is originated from the word Ghamar, Megrelian Ghoron, Chanian Ghorm, and Svanian Gherm, Gherb. As for endings ti, et, ot they are supposed to be feminine word endings. Therefore, from the very beginning God must have been the name of female deity and then turn into common noun. It is noteworthy the Elamites had a female deity that is referred to Babylonian and Elamite cuneiform inscriptions and called “Lagamar”. This name is the part of another name called “Kedorlaomer”. As Prompell proves Lamatal was used to refer to Deity Venus

Lagamar, Logor and Laomer may consist of prefixes La and Lo and the name “Gamar”, “Gomor” and “Omer” The prefix La is common in Svanetian and is associated with Georgian prefix “sa”, Megrelian-Chanian “o” Svanetian prefix “La” and Georgian “Sa” are put forward in the same position for example, Lagat= cylindrical basket worn on back, lakhan- arable, Lati- mower, langav- broom, Though in Svanetian the prefix is frequently used in front of the noun rather than in Georgian “Sa” e.g Day in Svanetian is Ladegh, brothers- Lajemila, rennet- Lalgkhr.

Thus, Ghmerti with its Megrelian, Svanetian and Chanian variations is associated Ellamite female deity "Lagamar" that is Venus or Aphrodite. If we rely on Sulkhan Saba Orbeliani, Aphrodite's day was Thursday, that is called Tsashkha, Chanian Chachkha and in Svanetian, Tsaash.

Georgian Pagan deities can be classified as septimal luminary deities, in the pantheon there were major and minor deities. The key factor is to identify who the major ones were. That is why we are going to explore pagan names of seven-day week. Ivane Javakhishvili mentions that Ioseb Kobalia in his letter written on 5th August, 1919 informs him about one of the Megrelian families, where he came across a young mum reciting a poem and praying for her child with the names of different deities such as 'Tuta, Takha, Juma, Tsa, Vobi, Sabatkni, Bzha'. As Ioseb Kobalia mentions these words are just like first lessons for the babies. If they memorize the names properly, they will be able to learn the names of the days as well. [9]

Ivane Javakhishvili forms the consistence and the names of Luminary-deities uniting orthographic Georgian, Megrelian, Chanian and Svanetian names of the days like that

Sunday	The sun's day Zhashkha	Zheckkha Bzhachkha	Bjachkha Mishladekh	Mgzheldegh	
Monday	The moon's day	Mtvarisa Tutashkha	Tutachkha dordish	dshdish	
Tuesday	Arias Tatashka Tikinachkha	Ikinachkha	Erkinachkha	Ekinachkha	takhsh
Wednesday	Ermisa Jumashkha	Jumachkha	jmgsh	Jumsh	
Thursday	Aphrodite Tsashkha	Chaskha	Chachkha	Ts-sh	
Friday	Diobi Obishkha Paraske	Paraskedgha Vebish			
Saturday	Kronosi Sabatonisa	Saptiin	Samtin		

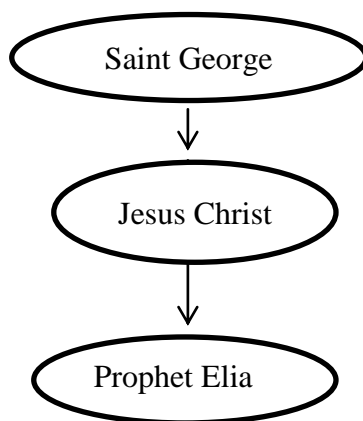
The parallels of God-semantic Fields

Above mentioned data assures us that there can be noticed lots of similarities in Germanic and Georgian pagan pantheon by means of which we may assume that the notion of the god is universal. However, more detailed analysis of the terms will clarify further unknown and surprising associations.

If we go beyond hierarchical disposition of pagan pantheon, in Germanic mythology there are 2 categories of gods. On the one hand, Aesir (Superior to Vanir gods) including Odin, Thor, Frigg, Tyr, Loki, Baldur, Heimdall, Idun and Bragi. Their home is Asgard, one of the nine worlds, which is located in the highest, sunniest branches of the world-tree Yggdrasil and on the other hand,

Vanir, including Freya, Freyr, Njord and Nerthus as well. Their home is Vanaheim, one of the nine worlds held within the branches of the world-tree yggdrasil.

In parallel to this, Ivane Javakhishvili mentions major and minor deities existing in mountainous Georgia. He clarifies his opinion with one of the stories according to which, there are deities like Saint George, Jesus Christ and Prophet Elia. Their hierarchical disposition should definitely be noticed. The major of all is Saint George, then Jesus Christ and finally prophet Elia.

We may call this connection somehow complementary because these 3 deities complement paradigmatic level of Georgian mountainous paganism. Though, it is noteworthy that in Germanic mythology the division of 2 categories of pagan deities considered to be broader, more systematic and informative in comparison with Georgian narrow scale. Another parallel can be drawn in terms of Pagan deity connection to 7 days of the week. The Greeks named the days week after the sun, the moon and the five known planets, which were in turn named after the gods Ares, Hermes, Zeus, Aphrodite, and Cronus. The Greeks called the days of the week the Theon hemerai "days of the Gods". The Romans substituted their equivalent gods for the Greek gods, Mars, Mercury, Jove (Jupiter), Venus, and Saturn. (The two pantheons are very similar.) The Germanic peoples generally substituted roughly similar gods for the Roman gods, Tiu (Tiwia), Woden, Thor, Freya (Fria), but did not substitute Saturn. In accordance with Saba Orbeliani, Shabati (Saturday) is associated with Kronos, Sunday (Kviriake) - with sun, Monday (Orshabati) with Moon, Tuesday (Samshabati - Arias) Wednesday (Otkhshabati - Erma), Thursday (Khutshabati) - Aprodite, Friday (Paraskevi) - Dios. Supposedly, Georgians formed seven-day week system in IV century, when they got Christianity. Hence to assumption that Georgian Seven-day week terms Saba Orbeliani uses must be pagan.

I would like to mention some parallels connected with the word God and its Georgian variation. Looking through some alterations of the term god and gud, with different gender functions and some differentiations according to the gender we may consider that interrelation of the terms god and gud complement each other. In comparison with these words, Georgian Ghmerti and its Megrelian

Gholonti, Chanian Ghormoti or Ormoti variations should be notified. It should be originated from the word Ghamar, Megrelian Ghoran, Chanian Ghorm and Svanian Gherm. From the very beginning God must have been the name of female deity according to Georgian sources. While in Germanic variation God and Gud seem to be neutral and masculine genders. On the basis of Georgian and Germanic variations of this word “God” “Gud” “Gherment”, “Gholonti” the term god should be universal.

References:

1. Adams of Bremen . The history of Archibishops of Hamburg-Bremen. New York. Columbia University Press.2002.
2. Buchholz, Peter . ‘Perspectives for Historical Research in German Religion’, History of Religions Vol 8 No 2 the University Chicago Press pp. 111-138. 1968.
3. Snorri Sturluson Edda, Faulkes, Anthony, Everyman’s Library.1987.
4. Harris Joseph .“Eddic Poetry” in C.J Clover and J.Lindow eds. Old Norse Icelandic Literature. A Critical Guide. Islandica 45. Ithaca and London, pp 68-156.1985.
5. Lyons John . Semantics; Introduction:Some Basic Terms and Concepts. Cambridge University Press.1987
6. Zoega, Geir T . A concise dictionary of Old Icelandic. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.2004
7. Petra Nikolie. The god-semantic Field in Old Norse Prose and Poetry. A cognitive philological analysis. Oslo. 2013.
8. ივანე ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია ტომი I, თავი 2
9. ქართლის ცხოვრება, სიმონ ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტომი 1, თბილისი 1955

Xülasə

Məqalə qədim dövr gürcü və alman ədəbiyyatında Tanrı məhfumu və onun ifadə vasitələrinə həsr edilmişdir. Burada alman dilində tanrı məhfumunu ifadə edən səkkiz (8) leksem tədqiqata cəlb edilmiş və onların gürcü dilindəki qarşılığı araşdırılmışdır. Məqalədə qədim dövr gürcü və alman ədəbiyyatına məxsus folklor nümunələri və nağıllardan nümunələr götürülmüşdür. Tədqiqatın əsas məqsədi alman və gürcü dillərində Tanrı məhfumunun ümumi mənzərəsini müqayisəli şəkildə əks etdirməkdir.

Резюме

Статья посвящена древним божественным концепциям и ее средствам выражения в грузинской и немецкой литературе. Исследованы восемь (8) лексем на немецком и их эквиваленты на грузинском языках. В статье были приведены примеры с древних фольклорных образцов и сказок из грузинской и немецкой литературы. Основная цель исследования - сравнить общую картину божественной концепции на немецком и грузинском языках.

Turan Kərimli
ADU

İNGİLİS ŞAIRİ MƏTYU ARNOLDUN BƏDİİ YARADICILIĞINA ƏBÜLQASİM FİRDOVSİNİN TƏSİRİ

Açar sözlər: Mətyu Arnold, Əbülqasim Firdovsi, “Rüstəm və Söhrab”, Şərq poeziyası, klassik ədəbiyyat

Ключевые слова: Мэтью Арнольд, Абульқасим Фирдоуси, «Рустам и Сухраб», Восточное поэзия, классическая литература

Key words: Matthew Arnold, Abulqasim Firdausi, “Rustum and Sohrab”, Oriental poetry, classical literature

İngilis şairi və tənqidçisi Mətyu Arnold (1822-1888) XIX əsrdə Böyük Britaniya kraliçası Viktoriyanın hakimiyyəti dövrünün ən nüfuzlu ədəbi tənqidçilərindən və esseistlərindən biri olmuşdur. O, bu gün də çoxsaxəli yaradıcılığı ilə dünya oxucularının unudulmaz sənət adamı kimi xatırlanır. Onun ədəbi mirası, şeirləri və tənqidi əsərləri müəllifinə böyük şöhrət və uğur gətirmişdir. İndi o, alim və ədəbi tənqidçi kimi ingilis ədəbiyyatında ədəbi tənqidin əsasını qoymuş nüfuzlu söz adamları sırasındadır. Mübaliğəsiz demək olar ki, Mətyu Arnoldun ingilis ədəbiyyatına verdiyi töhfələr onun sənətdə mütəfəkkir sırasında dayandığını söyləməyə zəmin yaradır. Şair ömrünün iyirmi ilini bədii yaradıcılığa həsr etmiş, istər mədəni, sosial, istərsə də din və təhsil məsələlərinə xüsusi yer ayırmışdır. Uzun illər məktəbdə müfəttiş vəzifəsində çalışmış və Oksford Universitetinin poeziya kafedrasının professoru olmuş Mətyu Arnoldu təhsillə qırılmaz bağlar birləşdirirdi. Ədib məktublarının birində qeyd edirdi: “Təhsildə ən böyük arzum öyrədən və oxunan hərtərəfli yaxşı kitablar əldə etməkdir. İyirmi yaşında düşündüm ki, bütün əldə etdiklərim və yazdıqlarım birbaşa gənclərin təhsilinə yönələcək və dərslik kimi öyrəniləcəkdir. Əgər gənclər istəsələr özləri üçün bunu əlavə olaraq oxuya bilərlər [8]. Altmış yaşında yenidən eyni mövzuya toxunan Mətyu Arnold yazırdı: “Oxumağın əhəmiyyəti sadəcə vaxt keçirtmək deyil, savadlı insanların yaşadığı yaxşı cəmiyyətlərdə məni daha yaxşı yazmağa təhrik edən yazılarım qəbul ediləcək, savadsız insanlar isə yazdıqlarıma etinasız və laqeyd yanaşacaqlar. Əgər səksən yaşına çata bilsəm, çox güman ki, İngiltərədə qəzet və elmi nəşlərdən başqa heç bir şey oxumayan yeganə insan mən olacağam” [8].

Onu da qeyd edək ki, bir sıra sənət adamlarının əsərlərində çox da qənaətbəxş olmayan elementlərin mövcudluğunu görən Mətyu Arnold alim-tənqidçi mövqeyindən çıxış edərək ingilis ədəbiyyatının zənginləşməsinə saysız-hesabsız əsərlər bəxş etmişdir. O, Qərb ədəbi tənqidçisi kimi qədim yunan ədəbiyyatına, Homer, Sofokl kimi qədim yunan şair və filosoflarının, dramaturqlarının əsərlərinə müraciət etməklə yanaşı Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatına da istinadlar etmiş, əsərlər yazmışdır.

Mətyu Arnold 1853-cü ildə Şərq poeziyasına müraciət edərək Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasının “Söhrab və Rüstəm” dastanı əsasında poe-

masını yazmışdır. "Söhrab və Rüstəm" onun yaradıcılığında ən həcmli və ən iddialı işdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, klassik Şərq ədəbiyyatının ölməz şairi Əbülqasım Firdovsi (934-1024) bəşər mədəniyyətinin tarixində silinməz izlər buraxmış dahi sənətkardır. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq hələ də o, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında fəxri yer tutan "Şahnamə" nin müəllifi kimi ehtiramla yad edilir.

Əbülqasım Firdovsi 90 illik ömrünün təxminən 35 ilini Şərq intibahının incisi hesab edilən "Şahnamə"ni yazmağa sərf etmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, Firdovsiyə qədər bir neçə dəfə müxtəlif şairlər tərəfindən fars dilində "Şahnamə" yazmağa cəhd edilmiş, lakin bu adda əsərin heç biri tamamlanmamışdır. Firdovsi "Şahnamə"sində X əsr Samani şairlərindən olan Dəqiqinin adını çəkmişdir. Dəqiqi "Şahnamə"ni yazmağa başlamış, lakin gənc ikən öz qulu tərəfindən qətlə yetirilmiş və məqsədinə nail ola bilməmişdir.

"Şahnamə" təxminən altmış min beyt və "Mifoloji, Qəhrəmanlıq, Tarixi" [4, s.260] olmaqla üç hissədən ibarətdir. Asiya qitəsində baş vermiş tarixi hadisələrin bədii təsviri və ibtidai insanların ilk təşəkkülündən VII əsrə qədər olan dövrü əhatə edən dolğun tarixi-fəlsəfi epopeya hesab edilir. Pəhləvi dilində yazılmış "Xvataynamak" "Şahnamə" epopeyasının ilk sələfi kimi qeyd edilir. Əfsanəyə görə ərəb qoşunları İranın paytaxtı İstəxri (bəzi məlumatlarda Mədaini) işğal edərkən qeyd olunan əsər onların əlinə keçmiş, ərəb dilinə tərcümə edilərək xəlifə Ömərə təqdim edilmişdir. Lakin "Xvataynamak"ın məzmunu ilə tanış olan xəlifə Ömər əsərin atəşpərəstliyi tərənnüm edən əsər olduğunu və İran hökmdarlarının vəsf edən kitab olduğunu görüb rədd etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrin 50-ci illərində Mətyu Arnold "Şahnaməyə" istinad edərək Firdovsinin həyatı və onun şah əsəri – "Şahnamə"ni diqqətlə öyrənmiş, bu əsərə alim, şair gözü ilə baxmışdır. Azərbaycanlı şərqşünas alim və mütərcim Mübariz Əlizadə "Şahnamə"ni Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, Firdovsi haqqında yazırdı "Min ilə yaxındır ki, "Şahnamə" dünyaya səs salmış, bədii söz, hikmət və gözəllik aşıqlarını öz pərəstişkarlarına çevirmiş, sevilə-sevilə oxunmuş, bir çox ölməz sənətkarların istifadə mənbəyi olmuş, kimi onu təqlid etmiş, kimi ona nəzirə yazmış. Kimi onun qəhrəmanları, kimi onun müəllifi haqqında dastanlar yaratmış, kimi isə onun şərh və tədqiqini özü üçün şərəf hesab etmişdir" [2, s.3].

Firdovsi "Şahnamə"sinin nəşrinə yazdığı iqtibasdan əvvəl Mətyu Arnoldun aşağıdakı nəşrlərlə tanış olduğu qeyd edilir. "Şahnamə"nin dörd cildəndən ibarət ilk elmi nəşri 1829-cu ildə Hindistanın Kəlkut şəhərində ingilis alimi və şərqşünası Turner Məkan (Turner Macan 1792-1836) tərəfindən on yeddi əlyazma ilə birlikdə nəşr olunmuşdur [5, s.995-996]. Turner Məkanın ən böyük xidməti onları bir neçə interpolyasiyalara bölməsidir. Fransız alimi və şərqşünası Julyus Von Mol (Julius Von Mohl) isə "Şahnamə"ni nəşr edərkən otuz əlyazmadan istidadə etmişdir. Onlara yeni interpolyasiya verilmiş, lakin nəşir onun sələfi Turner Məkan kimi klassik filologiyanın nailiyyətlərindən belə istifadə etməmişdir. Fransada J.V.Molun tərcüməsi qeyri dəqiq və yanlış hesab edilmişdir. J.V.Molun mətni alman şairi və tənqidçisi Fridrix Rükert (Friedrich Rückert) tərəfindən tənqid edilmişdi. Alman alimi İohan Avqust Vullers (Johan August Vullers) Kəlkut və fran-

sız nəşrləri əsasında F. Rüketin tənqidini əsas tutaraq yeni nəşrlərə başlamışdır. İ.A.Vüllers sadəcə iki cilddən ibarət “Şahnaməni” nəşr etdirmiş, üçüncü cildi isə onun tələbəsi S.Landauer tərəfindən çap etdirilmiş, lakin bu mətnlərdə də tarixi faktlardan istifadə olunmamışdır. Əlbəttə dünyanın müxtəlif ölkələrində “Şahnamə”nin tərcüməsi və tədqiqi ilə bağlı görülmüş işlərin siyahısını uzatmaq da olar, bununla kifayətlənmək də olar. Bütün sadalanan faktlar bir daha onu təsdiq edir ki, “Şahnamə” dünya mədəniyyətinin qiymətli əsərlərindən biridir. Bu böyük sənət abidəsi həm Qərb, həm də Şərq tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılaraq yüksək qiymətləndirilmişdir.

1910-cu ildə İngiltərədə “Təhsil Jurnalı”nın (“Journal of Education”) mart sayında Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” (“Sohrab and Rustum”) poeması barəsində oxuyuruq: “Söhrab və Rüstəm” hekayə janrında yazılmış təxminən səkkiz yüz misradan ibarət ingilis yamb (iambic) üslubuna uyğun gələn poemadır. Homerin nəğmələrinin üslub və əhval ruhiyyəsini xatırlatsa da, “İliada”nın (“İliad”) mövzusuna daha yaxındır. “Söhrab və Rüstəm” də “İliada”da olduğu kimi döyüş səhnələri, yaxşı silahlanmış bir-birinə qarşı vuruşan qəhrəmanlar əks olunur [7]. Hətta Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” əsərində Söhrabın ölüm səhnəsi belə yunan əfsanəvi qəhrəmanı Axilles və Troya şahzadəsi Hektorun görüşünü xatırladır. Tez-tez metafora izlənilir və metafora Homerin dilini xatırladır. İnsanlar arasında müqayisə aparılması, qəhrəmanlara sevgi, rəğbət, döyüş ruhu, qəhrəmanların həyatda ikən hörmət və izzət görməsi, ölümündən sonra da adının yaşadılması və s. kimi xüsusiyyətlər onunla xarakterizə olunur ki, əsərin cazibədarlığı və əhəmiyyəti bütün dövrlər üçün səciyyəvidir. Əsər cilalanmış, klassik modelin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən, sanki “İliada” nəğmələrini xatırladan sənət abidəsi zirvəsində dayanmışdır. Gənc şahzadə Söhrab, onun varlığından xəbərsiz olan qəhrəman Rüstəmin oğludur. Söhrab heç vaxt atasını görməmişdi, lakin onun kim olduğunu bilirdi. Doğulduğu zaman qız övladının dünyaya gəldiyini elan edən ananı gələcəkdə Rüstəmin oğlunu ondan ayırması və öz himayəsi altına alması qorxudurdu. Söhrab gələcəkdə atasının qürur duya biləcəyi şərəf və ləyaqəti ön planda olan döyüşçü əhval-ruhiyyəsində böyüdülmüş cəngavər idi. Şeirdə Turan və İran ordularının döyüş ərəfəsində üz-üzə gəlməsi, Söhrabın səbirsizliklə atasını tapması, atasını tapdıqdan sonra onu izzət tacına əlavə etmək istəyi, daha sonra ata ilə oğlun görüşü və döyüş əsnasında atanın oğlunu yaralaması və bunun da ölümlə nəticələnməsi, atanın dərin kədəri Mətyu Arnold tərəfindən böyük ustalıqla verilmişdir. Poemadan bir parçaya diqqət yetirək:

And, with a fearless mien, Sohrab replied: –
 "Unknown thou art; yet thy fierce vaunt is vain.
 Thou dost not slay me, proud and boastful man!
 No! Rustum slays me, and this filial heart.
 For were I match'd with ten such men as thee,
 And I were that which till to-day I was,
 They should be lying here, I standing there.
 But that belovéd name unnerved my arm –

That name, and something, I confess, in thee,
Which troubles all my heart, and made my shield
Fall; and thy spear transfix'd an unarm'd foe.
And now thou boastest, and insult'st my fate.
But hear thou this, fierce man, tremble to hear:
The mighty Rustum shall avenge my death!
My father, whom I seek through all the world,
He shall avenge my death, and punish thee!" [6, s.71].

Onu da, qeyd edək ki, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasında Söhrab surətini daha üstün tutur və onu Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında yazılandan daha nəcib və duyğusal şəxs kimi təqdim edir. Onun poemasında Söhrab öz atası tərəfindən yaralanmasına baxmayaraq onu günahlandırmır, əksinə ona təsəlli verərək bunun taleyin işi olduğunu söyləyir. Lakin Mətyu Arnoldan fərqli olaraq Əbülqasim Firdovsi Rüstəm obrazını ”Şahnamə”dəki bütün qəhrəmanlarından üstün tutmuş, Rüstəmi ən güclü, şahların taclarının qoruyucusu kimi dəyərləndirmişdir. Firdovsi Rüstəmi ölkənin siyasi dayağı hesab etmişdir. Onun igidliyi, şücaəti, döyüşkənliyi, qeyri-adi bacarığı, qəhrəmanlığı qarşısında düşmənləri belə baş əyir. Əsər boyu Rüstəm məğlubedilməz qəhrəman kimi oxuculara təqdim edilir, lakin əsərin sonunda Rüstəm artıq məğlubedilməz qəhrəman kim deyil, taleyinin oyununa məğlub olmuş, öz övladını yaralayan, bədbəxt və çarəsiz ata kimi təsvir edilir. “Şahnamə” də yer alan “Rüstəm və Söhrab” dastanından bir parçaya diqqət yetirək:

Bu qanı yerdə qoymaz atam,
Alar səndən o, qanlı bir intiqam!
Eşitdikdə Söhrabdan bu sözü dəm
Rüstəmin lap qaraldı gözü.
Yıxıldı yerə, getdi huşu haman,
Yumuldu gözü, dondu qəlbində qan.
Ayıldıqda təkrar etdi fəğan,
Eşitdi onun naləsin asiman.
Döyərdi yerə durmadan başını,
Edib sel kimi carı göz yaşını.
Əliylə edib sinəsin çak-çak,
Sovurdu başa min nədamətlə xak.
Dedi sonra: “ey bəxti dönmüş cavan!
Atandan nədir səndə, göstər, nişan?
Ki, Rüstəm mənəm, batsın adım mənim!
Olunsun da lənətlə yadım mənim!
Mənim də əcəl qoy düşə payıma,
Atam Zal otursun mənim vayıma!” [3, s.159-160].

Mətyu Arnold “sülh və sabitliyi həyatın təbii mənzərəsi kimi qiymətləndirirdi [9] həmçinin, Əbülqasim Firdovsi də “xalqlar üçün ən qiymətli nemət sülh və əmin

amanlıq” olduğunu yazırdı [1, s.14]. Müxtəlif dövrlərdə və məkanlarda yazıb yaratmaqlarından asılı olmayaraq hər iki sənətkar “müharibələrin bəşəriyyətin bəlası” fikrini əsas tutaraq məsələyə eyni prizmadan yanaşmışlar. Firdovsi sülh və sabitliyi insanların əlindən alıb gözünü qan örtmüş hökmdarları və onların törətdiyi müharibələri bütün əsər boyu lənətləyir və müharibələrin ağır nəticələrini ifşa edir.

Firdovsinin “Şahnamə”si həm Şərq, həm də Qərb ölkələrində geniş şöhrətmiş, sevilmiş və şairin yaradıcılığından bəhrələnən misilsiz əsərlər yazıb yaratmışlar. Dahi Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid (1882-1941) Əbülqasım Firdovsinin 1000 illik yubileyi münasibəti ilə 1933-cü ildə “Siyavuş və Sūdabə” dastanının motivləri əsasında “Siyavuş” faciəsini qələmə alaraq sağlığında onu səhnələşdirmişdir. Hüseyn Cavidlə yanaşı dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun “Söhrab və Rüstəm” dastanı diqqətindən yayınmamış, beş pərdəli opera yaratmış və o, inqilabdan öncə Azərbaycan səhnəsində nümayiş etdirilmişdir.

Əbülqasım Firdovsinin X əsrdə qələmə aldığı “Şahnamə” epopeyası böyük ədəbi mahiyyət kəsb etməklə yanaşı, eyni zamanda mənəvi dəyərləri də özündə birləşdirən böyük bədii sənət abidəsidir. Tarixin qaranlıq səhifələrinə işıq tutan, bəşər övladının müharibə və tale kitabına tarixlə poetik sözün cilasını yaradan bu əsər ümumdünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan şah əsər kimi hələ zaman-zaman dünya oxucusunun sevilən kitablarından biri kimi oxunacaqdır.

Yuxarıda qeyd olunan mühakimə, təhlil və şərhlər Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sinin İngilis şairi Mətyu Arnoldun yaradıcılığına, ələlxüsus onun məşhur “Söhrab və Rüstəm” poemasının yazılmasına müstəsna təsiri olduğu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Fikrimizcə, bu, hər şeydən əvvəl, Qərb, o cümlədən ingilis ədəbiyyatında Şərqin zəngin söz yaradıcılığına, mənəvi sərvətinə hədsiz marağın təzahürüdür. Beləliklə, Qərb-Şərq qarşılıqlı ədəbi əlaqələri müstəvisində Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poemasının ədəbi-elmi araşdırılmasının özü belə qarşılıqlı mənəvi körpünün möhkəmləndirilməsinə xidmət kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azəroğlu B., Sultanov M., Sarovlu A. “Firdovsi”. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004.
2. Firdovsi Əbülqasım. Şahnamə. Tərcümə edən: Mübariz Əlizadə. Bakı Yazıçı, 1987.
3. Firdovsi “Rüstəm və Söhrab”. Bakı: Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1959, 200 səh.
4. История Всемирной Литературы. Москва: Издательство «Наука» II том, 1984, 815 стр.
5. Энциклопедии словари, справочники. Москва: Издательство «Советская энциклопедия» 1972, 967 стр.
6. Bryson J. Matthew Arnold Poetry and Prose. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press 1967, 401p.
7. Foster S.Ch. Matthew Arnold. Pub: John Hopkins University Press / (April,1899) <https://www.jstor.org/stable/pdf/27528041.pdf?refreqid=search%3A812256621e30785f0035191311438184>
8. Giles E. “Sohrab and Rستم” by Matthew Arnold. College English “The Journal of Education”. Pub: Trustees of Boston University, (march 24,1910) <https://www.jstor.org/stable/pdf/42813106.pdf?refreqid=search%3A812256621e30785f0035191311438184>

9. Stanley T.W. Some Aspects of Matthew Arnold's poetry. Pub: The Hopkins University, 1921 <https://www.jstor.org/stable/pdf/27533446.pdf?refreqid=search%3A94a066d7a41c73b330b92d16fffd6804>

Summary

The influence of Abulqasim Firdausi on the literary creativity of English poet Matthew Arnold

A poet and critic, Matthew Arnold, who played an important role in the enrichment of English literature, addressed the Oriental culture and literature and translated the poem "Rustum and Sohrab". Matthew Arnold appealed to the Classical Oriental Literature's immortal poet Abulqasim Firdausi' "Shahname" and translated "Rustum and Sohrab". Matthew Arnold wrote the poem "Sohrab and Rustum" and created a literary bridge between East and West.

Резюме

Влияние Абулькасима Фирдоуси на творчество английского поэта Мэтью Арнольда

Поэт и критик, Мэтью Арнольд, сыгравший важную роль в обогащении английской литературы, обратился к восточной культуре и литературе и перевел стихотворение «Рустам и Сохраб». Мэтью Арнольд обратился к бессмертному поэту классической восточной литературы Абулкасиму Фирдоуси «Шахнаме» и перевел «Рустам и Сохраб». Мэтью Арнольд написал поэму «Сохраб и Рустам» и создал литературный мост между Востоком и Западом.

РОЛЬ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

***Açar sözlər:** rus dili xarici dil kimi, sual cümləsi, «kim», «nə» əvəzliləri, sintaktik funksiyaları, situasiya, dialog, tələbələrin nitqinin inkişafı.*

***Ключевые слова:** русский язык как иностранный, вопросительные конструкции, местоимения «кто» «что», синтаксические функции, ситуация, диалог, развитие речи студентов.*

***Key words:** Russian language as a foreign language, interrogative sentences, pronouns “who”, “what”, syntactic functions, situation, dialogue, students development of speech.*

В обучении студентов-азербайджанцев русскому языку как иностранному большое значение имеют вопросительные конструкции. Вопросительные конструкции служат для выражения вопроса, обращенного к собеседнику. С помощью вопроса говорящий стремится получить новые сведения о чем-либо, подтверждение или отрицание какого-либо предположения.

Рассматривая вопросительное высказывание, мы исходим из положения о том, что в коммуникативно-ориентированном обучении иностранным языкам особое внимание следует уделять вопросу-ответному диалогу. Это положение основывается на практическом опыте и на размышлении о том, что диалог является, с одной стороны, надежным и испытанным педагогическим и лингводидактическим способом, с другой стороны, представляет собой зачаток и основную форму непосредственной межакциональной речевой деятельности.

Одна из основных функций диалога состоит в нивелировании, сглаживании различий в опыте, в знаниях и умениях или выяснении вопросов практической и теоретической деятельности людей. Это главным образом происходит в форме разговора между двумя или несколькими лицами. В таком разговоре вопрос играет большую роль как коммуникативно-речевой прием, используемый для получения информации [1, с. 69]. При этом вопрос, как правило, является началом разговора-диалога или его движущей силой [2, с. 43].

Вопросительные конструкции имеют свою грамматическую форму, которая представлена интонацией, вопросительными словами, вопросительными

ми частицами [3, с.266]. Чтобы обеспечить эффективность изучения тех или иных грамматических форм и конструкций, необходимо учитывать их соотношенность с эквивалентами в родном языке студентов [4]. Покажем это на примере вопросительных предложений с местоимениями *кто* и *что*.

Местоимения *кто* и *что* не имеют форм рода и числа.

В именительном падеже *кто* может сочетаться с глаголом-сказуемым только в единственном числе, в прошедшем времени – в мужском роде. Чтобы предупредить ошибки в сочетаниях этого местоимения с глаголами и прилагательными, студентам предлагают в сопоставлении стереотипную вопросительную конструкцию и разные ответные реакции на нее.

Кто вчера участвовал в соревнованиях?

1) *Ирада. Она заняла первое место.*

2) *Самир. Он тоже занял первое место.*

3) *Азер и Лала. Они заняли вторые места.*

Отсутствие у местоимений *кто* и *что* категорий рода и числа в какой-то мере сближает русские вопросительные предложения с их эквивалентами в азербайджанском языке. При употреблении рассматриваемых конструкций студенты-азербайджанцы обычно используют формы мужского рода. Поэтому ошибки типа *Кто пошла?*, *Кто пришли в университет?* довольно редки. Большая трудность возникает, когда местоимение *что* в именительном падеже сочетается с глаголом-сказуемым в форме прошедшего времени среднего рода. В таких случаях студенты часто допускают ошибки типа:

Что висел на стене? – Висел географическая карта.

Что проехал на дороге? – Проехал мотоцикл.

Что лежал на столе? – Лежал ручка.

Эти ошибки объясняются двумя причинами: 1) влиянием родного языка (в котором отсутствует категория рода); 2) влиянием употребления местоимения *кто* в именительном падеже в сочетании с глаголом-сказуемым в мужском роде.

Место вопросительных слов *кто* и *что* в соответствующих предложениях стабильно. Они обычно начинают предложения в роли главного или второстепенного члена: *Кто выполнил работу? Кому дали это поручение? О чем этот рассказ?* И только в особых случаях, обусловленных ситуацией или контекстом, порядок слов необычен. Например, в экспрессивно окрашенных вопросах вопросительное слово может находиться в конце предложения, и на него падает логическое ударение: *А пойдет туда кто? Это кто? Твой отец кто? Это что? Да положиться-то у вас можно на кого? А стремитесь-то вы к чему?*

Поскольку занимаемая вопросительным словом позиция в предложении не влияет на содержание ответа, студентам-азербайджанцам достаточно знать лишь общую закономерность. Обычно студенты в таких конструкциях не допускают ошибок, так как в азербайджанском языке местоимения *кто*, *что* могут занимать в предложении такое же положение и выполняют те же синтаксические функции, что и в русском.

В связи с определением синтаксических функций частей речи необходимо отметить, что на начальном этапе студенты испытывают определенные трудности: они путают значения терминов «существительное» и «подлежащее», «глагол» и «сказуемое», т.е. когда вопросительное местоимение в предложении выполняет функцию подлежащего, его называют «существительным», если сказуемого – «глаголом» [5, с. 76].

В русском и азербайджанском языках синтаксическая функция наиболее информативного слова в ответе зависит от синтаксической функции вопросительного слова и в вопросительном предложении. Благодаря такой связи части реплик и образуют диалогическое единство. Между репликами существует не только синтаксическая, но семантическая и интонационная связь.

Для конструкций с вопросительным местоимением *кто* не характерны развернутые ответы. Это обусловлено семантикой вопросительного местоимения:

1) субъект действия:

– **Кто** принес эти цветы?

– *Ваша сестра.*

2) носитель признака:

– **Кто** отличник в вашей группе?

– **Кто** капитан команды?

– **Кто** владелец этой дачи?

– **Кто** хозяин этой собачки?

– **Кому** принадлежит эта территория?

3) признак лица:

– **Кто** он?

– *Водолаз.*

– **Кто** эти люди?

– *Туристы.*

4) объект действия:

– **Кому** вы это говорите?

– *Я это вам говорю.*

Часто в речевой ситуации диалог может состоять из однословных реплик, в которых единство частей диалога проявляется в наибольшей степени.

Ситуация 1. Студент сообщил товарищу, что у них теперь новый куратор. Это сообщение влечет за собой следующее диалогическое единство:

– **Кто?**

– *Сабир-муаллим.*

Ситуация 2. Мать входит в кухню и видит, что ее сын собирает осколки графина. Возникает диалог:

– **Кто** (это сделал)?

– *Я (Или кто-то другой).*

Обычно такое единство состоит из вопросительного местоимения и соотнесенного с ним слова другой части речи. С вопросительным местоимением *кто* соотносятся одушевленные существительные, личные местоимения

и части речи, выполняющие семантическую функцию одушевленного существительного.

Таким образом, вопросительные предложения с местоимением *кто* эффективно могут быть использованы как средства развития диалогической речи. Для развития монологической речи рассматриваемые конструкции можно использовать в тех ситуациях, когда на занятии необходимо выявить студента, желающего совершить речевое действие [6], например, при организации разговорных пятиминуток:

– **Кто** может рассказать, как вчера прошло в университете праздничное мероприятие, посвященное 8 Марта?

– **Кому** представить слово для устного обзора международного положения по газетам?

Большими возможностями для развития речи студентов обладают предложения с вопросительным местоимением *что*. Особенно продуктивно они активизируют монологическую речь. Например, обращаясь к студентам, преподаватель по совершенной экскурсии, картине, литературному произведению, прослушанному диалогу или монологу, просмотренным киноленте, диафильму, телепередаче может задать вопросы:

– Ребята, **что** вам особенно запомнилось в нашей экскурсии?

– **Что** вы видите на этой картине?

– **Чему** посвящена данная телепередача?

– **О чем** рассказывается в этом произведении (рассказе, повести, пьесе, поэме, стихотворении)?

– **О чем** беседовали товарищи?

Подобные вопросы лучше предлагать со словами *расскажите, изложите, сообщите*. Эти слова побуждают студентов к развернутым ответам.

Все вопросы, приведенные выше, обычно используются в речи преподавателя. В речи же студентов их можно активизировать путем поручений. Для этого целесообразно использовать эпизоды из жизни студентов.

Ситуация 1. Известно, что Тахир вчера беседовал с известным спортсменом.

Задание: Султан, узнай у Тахира о содержании его беседы с известным спортсменом.

(Тахир, о чем вы беседовали с известным спортсменом?).

Ситуация 2. Известно, что студенты данной группы недавно посетили Музей истории Азербайджана.

Задание: Нигяр, спроси у Азера и Лейлы о музее, который вы посетили недавно. В своих вопросах используй *недавно*. В своих вопросах используй вопросительное местоимение *что*.

(Азер, **что** ты можешь сказать о музее, где мы недавно были?)

Что тебе понравилось в этом музее?

О чем вы говорили с экскурсоводом?

Чему важно поучиться, когда посещаете такой музей?

Лейла, **что** можешь добавить к впечатлениям Азера?

Грамматические свойства вопросительных конструкций с местоимениями *кто*, *что*, а также самих местоимений необходимо учитывать при использовании их как средств дифференциации явлений языка:

а) при разграничении одушевленных и неодушевленных имен существительных;

б) при различении падежных форм и определении членов предложения, выраженных именами существительными, а также личными и отрицательными местоимениями.

С помощью *кто* и *что* нельзя определить род и число имен существительных, поскольку эти местоимения не изменяются по родам и числам.

Категории одушевленности в русском и азербайджанском языках частично не совпадают. Эквивалент вопроса *кто?* в азербайджанском языке допускает только по отношению к существительным, обозначающим людей. И в то же время студенты-азербайджанцы без особого труда осознают, что в русском языке к одушевленному существительным относятся и названия животных, поскольку с ними также связано понятие живого. Поэтому сравнительно редки ошибки в употреблении вопроса *кто?* по отношению к существительным, обозначающим животных [7].

Вопрос служит одним из средств различения падежей не только в русской, но и в национальной аудитории. Студенты запоминают падежи вместе с относящимися к ним вопросами. Однако, чтобы различать падежи русского языка, студенты-азербайджанцы должны хорошо усвоить основные падежные значения. Но студенты не всегда могут правильно поставить к существительным синтаксический или морфологический вопрос. Например, студенты-азербайджанцы могут сказать: 1. Вот уже целый час *чего* наблюдаешь? – За ежом; 2. Акрам, *кто* хочешь стать? – Я хочу стать *врач*.

Эти ошибки объясняются тем, что в азербайджанском языке в первом случае к косвенному дополнению ставится вопрос не творительного, а родительного падежа:

– *Bir saatdır nəyi müşahidə edirsən?*

– *Kirpini.*

Во втором случае стержневое слово ответного предложения также употребляется в именительном падеже:

– *Əkrəm, kim olmaq istəyirsən?*

– *Mən, həkim olmaq istəyirəm.*

Преодолеть эти ошибки и правильно ассоциировать падежи с соответствующими им вопросами студентам помогают сопоставления падежей и падежных вопросов в русском и азербайджанском языках, выполнение соответствующих тренировочных упражнений и, конечно, речевая практика.

В процессе выполнения тренировочных упражнений студенты определяют падежи и соответствующие вопросы, вставляют пропущенное слово в нужной падежной форме и ставят к нему вопрос, сочетают в падеже прилагательные с существительными, управляемыми соответствующими глагольными формами.

Литература

1. Кожанова Н. И. Структурно-семантические особенности современной устной разговорной речи в практике обучения русскому языку как иностранному // Современные проблемы лингвистики и методики преподавания русского языка в вузе и школе. Воронеж, 2008. Вып. 5. с. 65-72.
2. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. Москва: Русский язык, 1988.
3. Современный русский литературный язык. Под ред. П.А. Леканта. Москва: Высшая школа, 1988.
4. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблема обучения. Москва: Русский язык, 1979.
5. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Под ред. А. Н. Щукина. Москва: Русский язык, 2003.
6. Вайсбурд М. Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. Обнинск, 2001.
7. Силькина З. А. Способы связи слов и речевые ошибки учащихся // Школьная и научная грамматика. Воронеж: ВГУ, 1977.

Xülasə

Rus dilinin xarici dil kimi tələbələrə öyrədilməsində sual cümlələrinin rolu

Məqalədə azərbaycanlı tələbələrə rus dilini xarici dil kimi öyrədilməsinin bir sıra metodik üsulları şərh edilir. Əsas diqqət sual cümlələri və onların qrammatik formalarına yönəldilir. *Kmo* və *çmo* əvəzlilikləri ilə işlənən sual cümlələrinin şifahi nitqdə işlənməsinin effektiv metodları qeyd edilir. Rus və Azərbaycan dillərində sual cümlələrində oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən edilir. *Kmo* və *çmo* əvəzlilikləri ilə işlənən sual cümlələrinin azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafı yolları əks olunur. Azərbaycanlı tələbələrin rus dilində bir sıra nitq səhvlərinin aradan qaldırılmasının şərtləri situasiya və dialoq mövqeyindən işıqlandırılır. Azərbaycanlı tələbələrin nitqində olan səhvlərin səbəbləri göstərilir: 1) Azərbaycan dilində cins kateqoriyasının qeyri-mövqəddünlüyünün təsiri; 2) *kmo* və *çmo* əvəzliliklərinin feli birləşmələrin müxtəlif variantlarında işlənilməsi. *Kmo* və *çmo* əvəzlilikləri azərbaycanlı tələbələrin dialoqi nitqinin inkişafı vasitəsi kimi effektiv istifadə edilə bilər.

Summary

The role of questions in teaching Russian as a foreign language

The article describes some of the methodological methods of teaching Russian to foreign students as a foreign language. The article is about interrogative sentences and their grammatical forms. Using of interrogative sentences with who and what in colloquial speech are also mentioned in this article. The similar and different aspects of the interrogative sentences in the Russian and Azeri languages are defined. Using of interrogative sentences with who and what are reflected in the ways of development of Azerbaijani students who are speaking the Russian language. The conditions of elimination of a number of speech errors by the Azerbaijani students are highlighted from the situational and dialogue position in the Russian language. The main mistakes of the Azerbaijani students who are speaking Russian are the followings: 1) influence of gender category in the Azerbaijan language; 2) the handling of who and what the pronouns are in different variants of combinations. Who and what pronouns can be used effectively as means of developing the dialogue of the Azerbaijan students.

Малахат Велагаева
АУЯ

ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ФОРМА КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ - АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: тестирование, форма контроля, знания, навыки и умения, уровень владения языком

Açar sözlər: test üsulu, nəzarət forması, biliklər, vərdişlər və bacarıqlar, dilə yiyələnmə səvviiyyəsi

Key word: testing, the form of control, knowledge, skills and abilities, level of language proficiency

При обучении студентов - азербайджанцев русскому языку контроль занимает особое место. Это объясняется тем, что в отличие от многих других учебных предметов, большую часть содержания обучения русскому языку составляют речевые умения и навыки. Контроль – это совокупность рецептивных действий преподавателя с целью сопоставления воспринятого с конкретным или абстрактным эталоном. Контроль и оценка уровня владения русским языком являются важнейшим компонентом учебного процесса. Главная задача контроля – объективное определение уровня владения студентами иноязычным материалом на каждом этапе формирования языковых и речевых умений и навыков. При этом объектом контроля являются не только языковая форма сообщения, но и его содержание.

Знание лексики, грамматические правила, правила чтения и письма, лексические и грамматические, произносительные навыки, понимание иностранной речи и иностранного текста, умения построения монологической и диалогической речи, чтения и перевода, письмо на русском языке – всё это является объектами контроля.

В результате контроля преподаватель получает возможность:

1) проанализировать свою деятельность и вовремя исправить методические ошибки;

2) правильно запланировать весь процесс обучения и целенаправленно распределить учебное время;

3) приобрести на основе анализа и интерпретации всех данных контроля информацию о качестве своей работы, об эффективности тех или иных приёмов обучения;

4) получить сведения о результатах работы студентов в целом и каждого студента в отдельности, которые могут служить основанием для индивидуализации и дифференциации обучения.

Для обучающихся контроль также имеет важное значение. Оно заключается в том, что контроль стимулирует учебную деятельность, повышает мотивацию обучения, позволяет студентам корректировать свою учебную деятельность.

Итак, контроль выполняет ряд функций в учебно-воспитательном процессе. Он воздействует и на сам процесс обучения, и на деятельность педагога и студента. Основные функции контроля следующие: обучающая, контролирующая, воспитывающая, мотивирующая, диагностирующая, развивающая, прогностическая. К системе контроля относятся также способы деятельности педагога и студентов, в ходе которых выявляется овладение студентами требуемыми знаниями, умениями и навыками.

При обучении азербайджанских студентов русскому языку в зависимости от вида и целей контроля нами используются следующие его формы: устный опрос (фронтальный, индивидуальный, взаимный), письменная контрольная работа, экзамен. Но эти традиционные формы контроля основаны на экспертной оценке преподавателя. Такая оценка часто носит субъективный характер. Уровень требований различных педагогов индивидуален, несмотря на то, что существуют рекомендуемые общие критерии оценки. У каждого имеются свои критерии качества знаний, умений и навыков. Оценка преподавателем знаний студентов зависит от многих факторов, таких как внешний вид и манеры студента, его умение ясно и чётко излагать свои мысли, личная неприязнь и негативные предубеждения педагога по отношению к студенту и т. д.

Традиционная система контроля и оценки не даёт возможности получить объективную, независимую информацию об учебных достижениях студентов. Одной из форм контроля, позволяющей измерить знания обучающихся и обеспечить объективную оценку является тестирование. В последнее время тестирование как средство измерения уровня владения языком становится одним из приоритетных направлений методики преподавания русского языка какинностранного.

Под тестированием в широком смысле понимается совокупность всех процедурных этапов: планирование, составление, апробация, обработка и интерпретация результатов первичного предварительного теста, оформление и подготовка инструкций окончательного теста.

В узком смысле под тестированием понимается форма контроля (и обучения) с помощью проведения и использования теста.

Впервые понятие «тест» в научный оборот ввёл в 1890 году американский психолог Джеймс Мак-Кин Кеттел. Он использовал этот термин для наименования психологических проб. С помощью специально разработанных методик он пытался измерить различия между индивидами или реакциями одного индивида в разных условиях. Слово «тест» в английском языке означает «испытание», «эксперимент», «проба», «проверка».

Тест – это система заданий, которая позволяет объективно проверить уровень сформированности умений и навыков у студентов. За короткое время с помощью теста можно добиться быстрого и качественного измерения знаний большего числа обучающихся. Преимущество заданий в тестовой форме состоит в том, что обучающиеся лучше понимают их смысл и значение по сравнению со смыслом многих громоздких учебных заданий.

Тест представляет собой «подготовленный в соответствии с определёнными требованиями комплекс заданий, прошедших предварительное апробирование с целью определения показателей качества».[4, 43]

На уроках русского языка наши преподаватели используют языковые и лингводидактические тесты. Эти тесты включают в себя, например, такие типы заданий, как:

- 1) укажите ряд слов женского (мужского, среднего) рода;
- 2) укажите антоним (или синоним) к данному слову;
- 3) найдите, какой глагол стоит в настоящем (прошедшем, будущем) времени;
- 4) выберите правильные окончания существительного (прилагательного, глагола);
- 5) вместо точек вставьте нужное местоимение (или нужную форму местоимения);
- 6) укажите, в каком ряду все слова отвечают на вопрос где (когда, откуда, куда, как, сколько);
- 7) укажите ряд прилагательных мужского (женского, среднего) рода;
- 8) вставьте вместо точек подходящий по смыслу глагол (или нужную форму глагола);
- 9) укажите ошибку в согласовании слов (или в сочетании слов);
- 10) какая пара слов не является антонимами (или синонимами);
- 11) укажите правильный перевод данного предложения;
- 12) определите падеж выделенного слова;
- 13) выберите правильный вопрос к подчёркнутому слову;
- 14) укажите, в каком предложении нарушен порядок слов;
- 15) укажите ошибку в употреблении предлога и другие.

Эти типы заданий подготовлены в соответствии с необходимыми требованиями и их результаты поддаются определённой оценке по заранее установленным критериям. Такие типы тестовых заданий наши студенты обычно выполняют на уроках повторения после завершения определённой темы. Они рассчитаны на 15-20 минут выполнения и охватывают весь изученный за соответствующее время материал. Тестовые задания способствуют развитию навыков перевода, закреплению лексического и грамматического материала. Они имеют не только контролирующий, но и обучающий характер.

Таким образом, контроль знаний студентов может быть осуществлён различными способами, но самым экономным из них считается тестирование. Тестирование – это такая форма контроля, которая носит объективный характер, так как не зависит от человеческого фактора. Она исключает субъективизм преподавателя. Специфика теста как формы контроля заключается в том, что тест проводится в условиях, равных для всех студентов и характеризуется количественным выражением качества выполнения заданий.

«Тест как средство контроля имеет ряд преимуществ по сравнению с другими видами контроля: одновременно тестируется большое количество опрашиваемых; результаты тестирования устанавливаются быстро, просто; ре-

зультаты используются для диагностики трудностей языкового материала; в учебном процессе можно применять как тренировочное упражнение».[6, 188]

Считаем, что метод тестирования должен активно использоваться на уроках русского языка. Его нужно грамотно сочетать с другими формами контроля. Он позволит объективно оценить уровень владения студентами – азербайджанцами русским языком.

Литература:

1. Гальскова Н.Д., Никитина З.Н. Теория обучения иностранным языкам. – Айрис Пресс, 2004
2. Гулидов И.Н. Педагогический контроль и его обеспечение: учебное пособие. – М.: ФОРУМ, 2005
3. Коккота В.А. Лингводидактическое тестирование. – М.: Высшая школа, 2009
4. Коньшева А.В. Контроль результатов обучения иностранному языку. – Спб: Каро, 2004
5. Торгашев Р.Е. Современные средства оценивания результатов обучения. – Практикум. – М.: Спутник 2008
6. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам: Учебное пособие. – М.: Филоматис, 2008

Summary

Testing as a form of controlling Azerbaijani students' knowledge in the Russian language teaching.

The article is dedicated to one of the controlling forms of Azerbaijani students' knowledge Russian language teaching. This control form is testing. In the article the possibilities which the teacher receives as a result of testing are examined, and it is also talked about the advantages of tasks in a test form and some of their types are analyzed. The author considers that testing carries objective character. She simply marks that testing is the most comfortable and economic form of knowledge control. The author suggests using a testing method in the Russian lessons and combining it with other control forms.

Xülasə

Test üsulu - rus dilinin öyrədilməsində azərbaycanlı tələbələrin biliklərinin nəzarət forması kimi

Məqalə rus dilinin öyrədilməsində azərbaycanlı tələbələrin biliklərinin nəzarət formalarından birinə həsr edilib. Bu forma test üsuludur. Məqalədə test üsulu nəticəsində müəllimin əldə etdiyi imkanlar müzakirə olunur, test formasında olan tapşırıqların üstünlüklərindən danışılır və onların bir neçə növləri təhlil edilir. Müəllif hesab edir ki, test üsulu ilə tələbələrin qiymətləndirilməsi daha obyektiv xarakter daşıyır və bu üsul biliyə nəzarətin ən rahat formasıdır. Müəllif rus dili dərslərində test üsulu metodunu aktiv istifadə etməyi və onu nəzarətin başqa formaları ilə düzqün uyğunlaşdırmağı təklif edir.

Arzu Niftəliyeva
ADU

DİALOJİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN AŞILANMASINDA ÇALIŞMALAR

Açar sözlər: *Xarici dilin tədrisi, dialoji nitq, çalışmalar, replika, reaksiya, funksional çalışmalar, mikrosituasiya, tapşırıq növləri*

Key words: *teaching foreign language, dialogic speech, exercises, replica, reaction, functional exercises, micro situation, exercise types*

Ключевые слова: *обучение иностранных языков, диалогическая речь, упражнения, реплика, реакция, функциональные упражнения, микро ситуация, типы упражнения*

Təlimin əsasında duran situasiyanın növündən asılı olaraq nitq çalışmaları iki qrupa bölünür və onların hər biri dialoji nitqin öyrədilməsində müəyyən mərhələnin formalaşdırılmasını təmin edir.

Birinci pillə qismində mikrosituasiya əsasında kiçik addım hərəkəti xarakterli dialoqun öyrədilməsi nəzərdən keçirilir. Biraddımlı nitq hərəkətinin təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən qarşılıqlı əlaqə növlərində deyim vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etmək bacarığı formalaşdırılmalıdır. Bu bacarığa üç komponent daxildir:

- a) əsas replika ilə situasiyaya reaksiya vermək;
- b) situasiyaya söykənərək reaksiya replikasını başa düşmək;
- c) situasiyaya söykənərək və funksional və struktur əlaqələrindən istifadə edərək əsas replikaya reaksiya vermək.

Şagirdlərə yalnız əsas replikaya reaksiya verməyi deyil, həm də həmin replikadan istifadə etməyi, şəraitdən və ya müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddən çıxış edərək söhbəti başlamağı, situasiya ilə deyim arasında əlaqə qurmağı öyrətmək lazımdır. Söhbətin əvvəli şagirdlər üçün xüsusilə çətindir, çünki bu, söhbətin predmetini müstəqil tapmaq bacarığını tələb edir. Dialoq xəbərdən, sualdan, nidadan və s. başlaya bilər. Buna görə də mikrosituasiyaları elə seçmək lazımdır ki, şagirdlər hər əsas replika növündə məşq edə bilsinlər.

Aşağı siniflərdə söhbətin daha asan başlanğıcı (sual və ya nida) öyrədilir. Orta mərhələdə xəbər (məlumat) üstünlük təşkil edir. Əsas replika situasiyaya müvafiq və əsaslandırılmış olmalı, həmsöhbəti cavab fikri söyləməyə təhrik etməlidir.

Funksional zəmindəki çalışmalar mikrosituasiyaya əsaslanaraq aparılır. Mikrosituasiya reaksiyası iki-üç qarşılıqlı əlaqədə olan replikadan ibarət olan situasiyaya deyilir. Məsələn, zərurət situasiyası, anlaşılmaz və ya qeyri-müəyyən informasiya, kontaktın qurulması və s.

Mikrosituasiya əsasən zahiri situasiya qismində çıxış edir. Bunun məqsədi belə ola bilər: küçəni keçmək, ünvan soruşmaq, nəyisə gətirməyi xahiş etmək və s. Əgər qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün informasiya çatışmırsa, nitq hərəkəti əməliyyatlardan biri qismində çıxış edir.

Fonunda dialoqun inkişaf etdiyi şərait zahiri situasiyanın mütləq komponentidir. Bu şəraitə isə fəaliyyət yeri, vaxtı, əşyavi əhatə, dialoq iştirakçılarının qarşı-

lıqlı münasibətləri daxildir. Sadalanan amillərdən hər biri şərti nitq situasiyasının, əgər müəyyən nitq reaksiyaları onunla bağlıdırsa, komponenti ola bilər. Belə situasiyanın mərkəzi həlqəsi şəxsiyyət deyil, hərəkət olduğundan situasiya iştirakçılarının rolu həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Belə situasiyaların təsvirində daha çox ümumiləşdirilmiş personajları (qonaq, turist, yoldan ötən, oğlan, sinif yoldaşı və b.) görmək olur. Və ya şagirdə situasiyada öz adından çıxış etmək təklif olunur. Məsələn: «Avtobus dayanacağını tapmalısınız. Yoldan ötənə hansı sualla müraciət edərsiniz və o sizə hansı cavabı verir?» Bəzi hallarda müəyyən sosial təbəqənin nümayəndəsinə (polis, satıcı, sürücü və s.) müraciət etmək lazım gəlir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, belə rollara müraciət azaddımlı adlanan hərəkətin əsasında duran situasiya üçün daha tipikdir. Bunun canlandırılması üçün dərs prosesində şagirdlərə satıcı və alıcı, kitabxanaçı və oxucu, bilet satan və səyyah və s. rolları təklif oluna bilər.

Mikrosituasiya əsasında çoxaddımlı dialoqun aparılmasının öyrədilməsi nitq hərəkətinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Söhbətin məqsədindən çıxış edərək və həmsöhbətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, söhbət iştirakçılarının hər biri öz deyimlərinin ümumi proqramını müəyyənləşdirir, sonra isə söhbətin gedişində partnyorun məlumatının məzmun və formasından asılı olaraq sonrakı replikanın xarakterini dəqiqləşdirir. Dialoqun məntiqi zəmində aparılması yaradıcı fəaliyyətdir. Tədrisin qarşısında duran məsələ şagirdlərə bu kimi fəaliyyətdə təcrübə vermək, ona hazırlamaqdan ibarətdir.

Dialoq iştirakçılarının nitq davranışına proqramlaşdırılan (alqoritmik) və proqramlaşdırılmayan (evristik) komponentlər daxildir. Birincilər birlikdə qəbul edilmiş standartlaşdırılmış situasiyalarda nitq davranışı normalarını əks etdirir, ikincilər danışanın xüsusiyyətləri, situasiyanın spesifik xarakteri və həmin situasiyanı danışanın qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Buna görə də dialoqun öyrədilməsi tipik, təkrarlanan şəraitlərdə nitq hərəkətində məşqi nəzərdə tutur. Bu da təcrübə toplamağa, yeri gələndə fəaliyyətə hazır olmağa, yaradıcılıq təşəbbüsü göstərməyə, özünü ifadə etməyə kömək edir. Xarici dil dərslərində qarşılıqlı nitq ünsiyyətinə öyrətmənin bu iki aspektinin tam uzlaşması dili praktik öyrənməyi təmin edə bilər.

Bu məsələ makrosituasiya əsasında tapşırıqların köməkliyi ilə həll olunur. Bu situasiyaya aşağıdakı mərhələlər daxildir:

- 1) tapşırığın verilməsi; müəllimin rəhbərliyi altında dialoqun kollektiv tərtib edilməsi (bu mərhələ tədrisə yığışdırılır və axırda tamamilə aradan gedir);
- 2) müəllimlə dialoqun aparılması (müəyyən vaxtdan sonra bu da yığışdırılır); şagirdlərin müstəqil dialoq aparması;
- 3) dialoqu müqayisə etmək məqsədilə bu situasiya və ya ona yaxın situasiya əsasında dialoqun dil daşıyıcısı, artist və ya dikturun ifasında dinlənilməsi.

Makrosituasiya dinamikdir. Onun əsas komponentləri **mövzu, məqsəd və rollardır**.

Mövzu aktual olmalıdır. Xarici dil dərslərində evdə, tənəffüsdə, dərstdən sonra danışığın predmeti olan mövzulara müraciət etmək təbiidir.

Məqsəd elə qoyulmalıdır ki, söhbət iştirakçılarının hər ikisinin hərəkətini yönümləndə bilsin, onların qarşılıqlı münasibətinin xarakterini göstərsin. Bunun üçün tapşırıqda kommunikativ psixoloji verilənlər özünə yer almalıdır.

Şagirdin situasiyaya reaksiyası onu necə yozmasından, öz rolunu və kommunikasiya aktında öz iştirakının məqsədini necə başa düşməsindən, təklif olunan rola münasibətindən, bu rolun onun xoşuna gəlməsindən, təklif olunan motivasiyanın ona nə qədər yaxın olmasından asılı olacaq [4, s. 220-225].

Bundan başqa, tapşırıqların hamısı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- həcminə görə gücətan olmalıdır;
- çətinliklərin (material, yerinə yetirilmə şərtləri və nitq fəaliyyətinin xarakteri baxımından) tədricən artması nəzərə alınmalıdır;
- məqsədyönlü və əsaslandırılmış olmalıdır (bu tapşırığın yerinə yetirilməsinin son və ya ara məqsədlərinin olmasını nəzərdə tutur);
- onlar şagirdlərin fəaliyyətini aktivləşdirməli, özlərində həyati və tipik nümunə və situasiyalar daşımalıdırlar [2, s. 264].

Belə ki, ingilis dili dərslərində (xüsusilə erkən mərhələdə) dialoji nitqi öyrətmək üçün verbal xarakterli situasiyadan istifadə olunur. Bu zaman tapşırıqlar dəyişdirilir, əvvəl sadə dəyişikliklər etmək, sonra müstəqil nitq məlumatları həyata keçirmək təklif olunur.

Metodiki baxımdan əhəmiyyətli olanı budur ki, dinləmə və danışma tədris prosesində bir-birini inkişaf etdirməyə kömək edir, çünki anlama danışma prosesində, danışma işə anlama prosesində formalaşır. Danışma prosesində daxili nitqin köməkliyi ilə fikrin, yəni gələcək deyimnin fikir planı və ya konspektinin fiksə olunması özünə yer alır.

Zahiri nitq praktikası ilə dəstəklənməyən uzunmüddətli passiv dinləmə eşitmə obrazlarının təhrif olunması və akustik-artikulyasiya əlamətlərinin yaranmasını çətinləşdirə bilər. Buna görə də tədris prosesində kiçik mətnlər seçilir və bütün fonetik, leksik, qrammatik çətinliklər mətn səslənməmişdən aradan qaldırılır. Şagirdlərə bir neçə tapşırıq yerinə yetirmək təklif olunur:

- plan tutmaq;
- mətnlə bağlı suallara cavab vermək (şifahi);
- mətni danışmaq;
- mətni müzakirə etmək və öz fikrini bildirmək;
- mətnin məzmunu üzrə dialoqlar qurmaq;
- mətnə haqqında danışılanla real gerçəklikdə baş verənlərin qarşılıqlı təhlilini aparmaq.

Dialoji nitq vərdişlərinin inkişafına müxtəlif oyunlar da kömək edir. Məsələn bunlardan biri «Lovğa» oyunudur:

This boy is a boaster. This is what he said.

1) Yesterday I cleaned my teeth in the morning, in the afternoon and in the evening.

2) Yesterday I washed my hands and face ten times.

3) Yesterday I helped my friends to do their homework.

4) Yesterday I played chess with a champion.

5) Yesterday I watched TV at night.

6) Yesterday I skated at the stadium.

Oyunlar adətən emosional yüksəlişlə müşayiət olunur və bu da tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsir edir, onun effektivliyini yüksəldir [3, s. 17-18].

Belə oyunlar eyni zamanda qrammatikanı daha asan öyrənilib yadda saxlamağa kömək edir. Şagirdlərə stimullaşdırıcı suallara cəld cavab verməyi öyrətmək çox vacibdir.

Reaksiya verməyə öyrətmə prosesində həm də stimullaşdırmaya öyrətmə başlayır. Bir sıra çalışmalar da buna xidmət edir. Onlarda şagird dolayı suallarla dialoqa cəlb edilir.

T – Igor, ask Petya what he did yesterday.

Igor – Petya, what did you do yesterday?

Petya – I walked with my dog.

Şagirdlərə bu replikaları müvafiq situasiyalarda işlətməyi, yəni müstəqil dialoq aparmağı öyrətmək lazımdır. Bu məsələlərin həyata keçirilməsinə sırf metodiki priyomlarla yanaşı həm də şagirdlərin leksik seçim sistemi, xüsusi tapşırıqlar və mətnlər kömək edir [1, s. 22].

Bu məqsədə çatmaq üçün «Tap görün» oyunundan istifadə etmək olar. Oyunun qaydası belədir: şagirdlərdən biri sinifdən çıxır, bütün sinif isə nəsə bir əşyanı nəzərdə tutur. Tapmaq üçün sual çox sadə, eyni tipli (məsələn: «Is it a ...?») olmalıdır. Yaxud əşyanı müəyyənləşdirmək istəyənlər bir sıra suallar verirlər. Məsələn: What colour is it? Where is it? Is it large or small? What can we do with it? və b.

Belə oyunda şagirdlər sualların köməkliyi ilə nitqi stimullaşdırmağı öyrənirlər. Söhbətin başlanğıcının stimullaşdırılması təsdiq vasitəsilə də mümkündür. Və bunu şagirdlərə göstərmək lazımdır. Məsələn, müəllim reaksiya replikasını verir və şagirdlərdən bu reaksiyaya səbəb olan müxtəlif stimullar seçib söyləməyi xahiş edir. Məsələn: «T – With whom did you go there?» Mümkün stimullar:

– I went to the theatre yesterday.

– I went to the country last Sunday.

– We went to the Zoo last Saturday. Və b.

Müəllim şagirdlərə stimullaşdırıcını genişləndirməyi təklif edə bilər. Məsələn, həmin «With whom did you go there?» sualına reaksiya aşağıdakı stimullardan doğa bilər:

– I like “Buratino” very much. I went to the theatre yesterday.

– The weather was so fine. We went to the country last Sunday.

– I like to sing and dance. We went to our friends last week.

– I am fond of animals. We went to the Zoo last Saturday.

Təcrübə göstərir ki, şifahi nitqə öyrətmə prosesində bilərəkdən problemli situasiyalar yaradılır ki, şagirdlər sistematik məşq edə bilsinlər. Danışma vərdişlərinin formalaşmasına gətirib çıxarda biləcək problemli situasiyaların yaradılması üçün müxtəlif informasiya mənbələrinə (kitab, qəzet, audio- və video-yazılarına) müraciət etmək lazım gəlir.

İngilis dili dərslərində dialoji nitq bacarıqlarının aşılınması tələbələrdə söhbəti başlamaq, dəstəkləmək və başa çatdırmağı, söhbətə məlumat və monoloq əlavə etməyi öyrətməklə bağlıdır.

Nitq yönümlü tapşırıqlar elə hazırlanır ki, tələbələr yalnız dil formalarını mənimsəməsin, həm də situasiyanı öz məzmunu ilə doldursun. Tapşırıqların qarşısında duran əsas məsələ tələbələrə lazımi informasiyanı soruşmağı, replikaya düz-

gün reaksiya verməyi, öz fikrini bildirməyi öyrətməkdən ibarətdir. Məhz bu, ingilis dilində sərbəst danışmağa imkan verir.

Bu sistemin fərqli xüsusiyyəti mövcud tapşırıqlara əlavə replikaların və universal klişelərin, nitq strukturlarının, real həyatda mövcud olan problemlə nitq situasiyalarının daxil edilməsi, dialoq aparılmasına psixoloji hazırlıq üçün funksional zəminin tərtib edilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Брагина. О системе упражнений в процессе обучения диалогической речи// Иностранные языки в школе. – 1985. - № 3. – С. 22-27
2. Гез Н. И., Ляховицкий М.В. , Миролубов А.А., Фоломкина С.К., Шатилов С.Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Высшая школа, 1982
3. Калимулина О. В. Ролевые игры в обучении диалогической речи// Иностранные языки в школе. – 2003. - № 3. – С. 17-20
4. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе/ Под ред. А.Д. Клименко. – М.: Педагогика, 1981

Summary

Exercises in tanning the skills of dialogical speech

Depending on the conditions of the speech speaking exercises are divided into two groups, each of which guarantees the formation of the definite level in tanning of the dialogical speech. The article deals with the exercises of the first and second level, the definition of each level is given, their main components related to their understanding and usage in the act of speech are specified. Besides, the main components of the micro situation are analyzed. Later, concrete exercises for the development of speech are presented.

Резюме

Упражнения в привитии навыков диалогической речи

В зависимости от речевой ситуации речевые упражнения делятся на две группы, каждая из которых обеспечивает формирование определенной ступени в усвоении диалогической речи. В статье рассматриваются упражнения первой и второй ступени, даются характеристики каждой группы упражнений, выделяются их основные компоненты, рассматриваются основные моменты, связанные с их восприятием и использованием в речевой ситуации. Рассматриваются так же основные компоненты микроситуации. Затем даются конкретные упражнения для развития диалогической речи.

Nobahar Əzizova
ADU

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ OXUNUN ROLU

Açar sözlər: fəsil, məzmun, fərqli, istifadə, şərh etmə, şifahi, mürəkkəb, ünsiyyət, bacarıqlar.

Keywords: passage, content, distinctive, application, interpretation, oral, complex, communication, skills.

Ключевые слова: отрывок, содержание, отличный, применение, объяснение, устно, сложный, связь.

Oxu yazılı nitqin başa düşülməsinə və qavramaya yönəlmiş, insan təfəkkürünü zənginləşdirən, insana ətraf aləmi daha dərindən başa düşməyə imkan verən-verbal nitq fəaliyyətinin növlərindən biridir. Oxu vərdişlərinə yiyələnməklə insan yeni biliklər əldə edir və həmin biliklər onun dünyagörüşünün formalaşmasında, dildən əməli surətdə istifadə etməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Oxu həmçinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

İnsan təfəkkürünün ən yaxşı məhsulu kimi oxu özəksini nəşr olunmuş kitablarda, qəzet və jurnallarda tapır. Oxu dil fəaliyyətinin çətin, mürəkkəb bir prosesi-dir. O, oxucudan bir sıra əqli fəaliyyətlərin analiz, sintez, nəticə, müqayisə kimi bacarıqları yerinə yetirməsini tələb edir.

Müasir dövrdə xarici dildə oxu insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. İnsanda bədii, publisistik, elmi və siyasi ədəbiyyat, həmçinin xarici dildə olan qəzet və jurnallara xüsusi maraq oyanır. Bu da xüsusi bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyi tələb edir. Məlumdur ki, oxu bacarıq və vərdişi xarici dildə öz-özünə formalaşmır. Elə buna görə də orta məktəbdə xarici dil təliminin əsas vəzifələrindən biri oxunun tədrisi və həmin dilə mükəmməl şəkildə yiyələnməkdir. İngilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinin vacibliyi danılmazdır. Xarici dilin tədrisi metodlarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində aparılan işlərdən ən önəmlisi şagirdlərə oxu vərdişlərinin aşılmasıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, orta məktəb şagirdlərinin tədris edilən xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində oxu vərdişləri heç də qənaətbəxş deyil. Buna səbəb kimi təlim prosesində aktuallığını itirmiş materiallar əsasında tərtib edilən dərslik və dərs vəsaitləri, ənənəvi hesab edilən metod və üsullardan istifadə edilməsidir. Orta məktəb şəraitində ingilis dilini öyrənən şagirdlər bu dildə danışma, yazı, dinləyib-anlama və oxu bacarıqlarına lazımi səviyyədə yiyələnmədirlər. Müvafiq biliklərə yiyələnmədən, ünsiyyət prosesində istifadə edilməli olan leksik vahidləri, qrammatik və intonasiya strukturlarını, səs və səs birləşmələrini mənimsəmədən oxu vərdişlərinə tələb edilən səviyyədə yiyələnmək qeyri-mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin aspektləri olan qrammatika, leksika və fonetikanın ənənəvi üsullarla şagirdlərə aşılması heç də arzu olunan nəticələri vermir. Məhz bu səbəbdən, ingilis dilini öyrənən orta məktəb şagirdlərinin bu dildə oxu vərdişlərinə yiyələnmələrinin nəzəri və praktik problem-

lərinin araşdırılması son dərəcə aktualdır. Oxu vərdişləri dedikdə, həm danışma, həm oxu və yazı, həm də dinləyib-anlama bacarıqları nəzərdə tutulur. Orta məktəb şagirdlərində oxu bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində innovativ metodlardan istifadənin rolu çox böyükdür. Şagirdlərdə ingilis dilində oxu bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə dilin bir sistem kimi mənimsənilməsi vacibdir. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisində oxunun inkişaf etdirilməsinə dair çalışmalar sistemi işlənilib hazırlanmalıdır. İngilis dilinin tədrisində oxu bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Şagirdlərin maraqları və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilmiş təlim materialları onların diqqətini cəlb etməlidir. İngilis dilini öyrənən orta məktəb şagirdlərinə oxu bacarıqlarının aşılınması məqsədi ilə sinifdə dil mühiti yaradılmalı, qarşıya məqsəd qoyulmalı, şagirdlərin bilik səviyyəsini, vərdiş və bacarıqlarının qiymətləndirmə kriteriyaları müəyyənləşdirilməlidir.

Oxu nitq fəaliyyətinin ünsiyyət sahəsinə, insanların sosial fəaliyyətinə daxil olan bir növüdür və müəyyən şifahi ünsiyyəti təmin edir, insanı biliklə zənginləşdirir, ona ətraf aləmi dərk etməyə, hisslərini və iradəsini inkişaf etdirməyə, insan şəxsiyyətinin formalaşmasına kömək edir. Oxu hər bir mütəxəssisə üçün çox vacib olan bir amildir, çünki o çoxlu məlumatı ancaq yazılı, çap olunmuş materialdan əldə edir. Xarici dildə oxuma insana məlumatı əldə etməkdə vaxta qanaət etməyə kömək edir.

Oxunun nitq fəaliyyətinin bir növü kimi xüsusiyyəti onun effektiv bir vasitə olduğunu aşkar edir. Oxu zamanı yadda saxlama həm qeyri ixtiyari, həm də ixtiyari olur. Qeyri ixtiyari diqqət sürətli oxu zamanı formalaşır və bu zaman oxucunun diqqəti mətnin məzmununa yönəldilir. İxtiyari diqqət zamanı oxucunun diqqəti təkcə mətnin məzmununa deyil, həm də dil vahidlərinin və onların ifadəliliyinə yönəldilir. Şagirdlərin diqqəti şüurlu surətdə tapşırıqlara, çalışmalara cəlb olunur. Praktiki iş zamanı hər iki yaddaşa arxalanmaq vacibdir.

Nitq fəaliyyətinin bir növü kimi oxu xarici dil tədrisində həm məqsəd, həm də vasitə kimi böyük praktik əhəmiyyət kəsb etmişdir. Oxu yazılı materiala əsaslanır. Şifahi nitq materialına nisbətən nitq fəaliyyətinin bu forması uzun müddətli-dir, uzun müddət dəyişməz olaraq qalır. Ona görə də məlumat alma mənbəyi kimi oxu materialı daha etibarlıdır və istənilən vaxt həmin mənbəyə müraciət edib məlumatı olduğu kimi əldə etmək olar.

Xarici dildə oxu bacarığına yiyələnmək, bu fənnin orta məktəbdə öyrədilməsi praktik məqsəd daşıyır. Orta məktəbi bitirən şagirdlər bu fəndən praktiki istifadə etmək bacarığına o zaman nail ola bilərlər ki, onların oxuma qabiliyyəti mükəmməl olsun. Şagirdin oxuya bilməsi üçün kifayət qədər leksik və qrammatik materialları mənimsəməsi lazımdır.

Metodik ədəbiyyatın araşdırılması göstərir ki, istər metodistlər, istərsə də psixoloqlar oxunun əhəmiyyətini nəzərə almış, öz kitablarında oxuya kifayət qədər yer ayırmışlar.

S.F.Şatılov özünün "Методика обучения немецкому языку в средней школе" kitabında yazır ki, yazılı nitq şifahi nitqdən öz davamlılığına görə fərqlənir. Ona görə də uzun müddət saxlanıla və məlumat mənbəyi kimi də qala bilər.

Oxucu istənilən vaxt həmin mənbəyə müraciət edir, onun məzmunu və forması ilə tanış olma imkanı əldə edir. [5].

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün nitq fəaliyyəti növləri bir-biri ilə sıx əlaqədarlıdır. Oxu, dinləyib-anlama, danışma və yazıya təsir etdiyi kimi, onlar da oxunun formalaşmasına qüvvətli təsir edir. Oxu yazılı mənbəyə əsaslanır, yazılı mənbə isə şifahi nitqə nisbətən daha etibarlıdır. Lazım gəldikdə təkrara müraciət etmək imkanı vardır. O zaman görmə analizatoru, dinləmə zamanı isə eşitmə analizatoru daha fəal olur.

Beləliklə, tədrisin aşağı mərhələsindən oxu mexanizminin yaradılması, formalaşdırılması üzərində iş getsə də, bu sahədə iş dayandırılmır, ixtisas ali məktəblərində də davam etdirilir. Tələbələr müstəqil oxu prosesinə cəlb olunur. Onlar ev oxusu, müstəqil oxu və s. Oxu növləri üzrə işə cəlb olunurlar.

Hələ orta məktəb illərindən şagirdlər yazılı materialı oxuyub anlamalıdırlar. Göstərilir ki, seçilən material şagirdin xoşuna gəlməli, materialın tərkibində həm şagirdlərə məlum olan, həm də onlarda mənasını bilməyə maraq oyadacaq naməlum elementlər olmalıdır. Material elə seçilməlidir ki, dili öyrənilən ölkələrin mədəniyyətlərinə dair şagirdlərə daha çox məlumat verməklə həmin mədəniyyətdəki fərqi göstərsin, onları müqayisə etməyə imkan yaratsın. Seçilən mətnlərin linqvistik səviyyəsi şagirdlərin dil hazırlığı səviyyəsinə müvafiq gəlməli, həm də informasiya olmalıdır.

Əsas məsələ kimi mətnlərin şagirdlərdə oxuya möhkəm həvəs yaratması faktı qeyd edilməlidir. Şagirdlərdə oxuya həvəsin yaradılması çox mürəkkəb bir psixi prosesin həllinə kömək olur. Kiçik yaşlarından oxu mədəniyyəti formalaşır. Şagird orta məktəbdə hərf, səs münasibətlərini də inkişaf etdirir, onları təhlil edir və uzun müddət yadda saxlanıla biləcək bir vərdiş formalaşdırır. [4]. O, bu müddətdə səsli oxuya üstünlük versə də sonralar səssiz oxuya, sakit oxuya keçir və daxili nitq daha fəal mövqə tutur. Bu vərdişlərə yiyələnən şagird ali məktəbdə oxudan informasiya mənbəyi kimi istifadə edir və bu, onun üçün bir hobbiyə çevrilir.

Oxu orta məktəbdə xarici dilə yiyələnmə prosesində şagirdlərin qazanmalı olduqları əsas bacarıqlardan biridir. Oxunun çox böyük təhsil əhəmiyyəti vardır, oxu ünsiyyət vasitəsidir, insanlar məlumat əldə etmək üçün kitablara, jurnallara, qazetlərə və s. ehtiyac duyurlar və məlumat əldə edirlər. Xarici dildə oxu şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirir, təfəkkürünü inkişaf etdirir, onların yaddaşını, təsəvvürünü, iradəsini inkişaf etdirməyə kömək edir. Şagirdlər kitablarla işləməyə alışırlar, bu da onlarda gələcəkdə sərbəst, vəsaitsiz oxuma təcrübəsini formalaşdırır. Mətnlərin məzmunu, onların ideoloji və siyasi ruhda olması şagirdləri daha çox cəlb edir. Biz şagirdlərdə dürüstlük, öz xalqını və başqa ölkələrin xalqlarını sevməyi aşılmalıyıq, şagirdlər bu tələblərə cavab verən mətnləri oxumalıdırlar. Oxu qabiliyyəti təkcə böyük təcrübə əhəmiyyətli deyil, həm də təhsil və sosial əhəmiyyəti var. Oxu mətnləri tərbiyəvi ruhda olmalı və şagirdlərin bir vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət etməlidir.

Şagirdlər nə qədər çox oxusalar, o qədər linqvistik materialı daha yaxşı yadda saxlayırlar. Əgər müəllim öz şagirdlərinə yaxşı oxuma qabiliyyətini aşılarsa, onların oxuma qabiliyyəti mükəmməl olar. Oxu sonda əldə olunacaq məqsəd və bu məqsədə çatmaq üçün vasitədir. [1].

Mətni oxuyarkən şagirdlər səs və səs birləşmələrini mənimsəyir, lüğəti və qrammatikani nəzərdən keçirirlər, sözlərin və söz birləşmələrinin oxunuşunu, mənasını xatırlayırlar, həm də bu yolla qrammatika və intonasiya strukturlarını nəzərdən keçirirlər.

Şagirdlər əldə etdikləri biliyi lazımi səviyyədə mənimsəsələr sonralar praktik şəkildə istifadə edə bilirlər. Məktəb qarşısında duran əsas məqsəqlərdən biri də şagirlərə ən azı ünsiyyət bacarığının aşılmasıdır. Oxunun inkişaf səviyyəsi onun ünsiyyət vasitəsi kimi funksiyasını yerinə yetirməyə kifayət etməlidir. Hər bir mü-təxəssis ən azı özünə lazım olan ədəbiyyatı xarici dildə əldə etməyi, seçməyi bacarmalı və ona lazım olan məlumatı aydın şəkildə başa düşməlidir.

Oxunun ən çox istifadə olunan kitabla iş növünə nəzərdən keçirmə, öyrədici və tanışlıq kimi növləri vardır. [2]. Oxunun bu növləri müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur və oxunmuş məqalənin, mətnin məzmunu haqda məlumat toplamağa yönəldilir. Bu məlumatı almaq üçün başlıqlara nəzər salmaq, başqa-başqa abzasları və ya cümlələri tələsik nəzərdən keçirmək, məqaləni, kitabı nəzərdən keçirmək kifayət edir.

Tanışlıq üçün oxu zamanı oxu mətnləri ilə tanış olarkən mətnləri, məqaləni oxuyarkən əsas diqqət mətnin əsas ideyasının başa düşülməsinə yönəldilməlidir. Oxunun bu növünü hərdən ümumi məzmunun tutulması da adlandırılır və eyni zamanda şagirdlərdə sürətli oxunu yaxşılaşdırır. Şagirdlər mətndəki məlumatı mükəmməl səviyyədə əldə etməyə çalışırlar və bu da alınan məlumatın gələcəkdə istifadə olunması və uzun müddətli yadda saxlanılmasının bünövrəsini qoyur. Bundan əlavə bu və ya digər oxunun effektivliyini başa düşmək, qiymətləndirmək üçün onun təcrübədə sürət göstəriciləri də istifadə olunur. Tanışlıq üçün oxu zamanı mətndəki əsas məzmunu başa düşmə 70%-dən az olmamalıdır. Əsas məna düzgün başa düşülməlidir və ən azı ingilis dilində 1 dəqiqədə 180-190 sözdən az olmamalıdır.

Öyrədici oxu zamanı məlumatın, mətnin əsas ideyasının başa düşülməsi səviyyəsi 100% olmamalı, dəqiq olmalıdır, sürət əsas fakültativ göstərici götürülür və 1 dəqiqə ərzində 50-60 sözdən az olmamalıdır.

Nəzərdən keçirmə zamanı oxucudan kifayət qədər çox dil materialını bilməsini tələb edir. Buna görə də orta məktəbdə onu mətnin məzmununu təmin edən kimi əlavə üsullarla öyrənilir. Nəzərdən keçirmə üçün nəzərdə tutulan vaxt 1 səhifə üçün 1 dəqiqə nəzərdə tutulur.

Oxucu məzmun ilə ümumi məlumatı əldə etmək üçün kitabı, məqaləni və qəzeti cəld nəzərdən keçirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Oxu bacarıqlarına yiyələnmədən xarici dilin gələcəkdə praktik şəkildə istifadəsi mümkün deyil. Mətni şərh etmənin xarakteri oxunun məqsədindən asılıdır. Lakin bu oxucunun necə oxumasından, cəld və asta oxumağından, sözbəsöz ya da mətnin bütöv bir hissəsini və ya ayrı-ayrı fəsil, ya da nəzərdən keçirmək və sairədən asılıdır. Hər bir oxucu yazılı mətnin əsas məzmununu qısa yolla başa düşməyə çalışır. Əgər oxucu təcrübəlidirsə o, mətni müxtəlif üsullarla oxuyur və o, bacarıqlı oxucu kimi xarakterizə olunur, bu da onun xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir.

Orta məktəbdə xarici dilin tədrisi zamanı ən çox rastlanan oxu növünə səsli və səssiz oxu, hazırlıqlı və hazırlıqsız oxu, tərcüməli və tərcüməsiz oxu, ev oxusu və sinif oxusu kimi növlərini misal göstərmək olar.

Bütün oxu situasiyaları iki yerə bölünür: 1) Mətnin hər hansı xüsusi məlumatın əldə edilməsi məqsədilə oxunması; 2) məlumat əldə olunması, həmin məlumatın olduğu kimi başqalarına ötürülməsi. [3]. Birinci halda səssiz oxu, ikinci halda səsli oxu tətbiq olunur. Məktəbin qarşısında duran məqsəd şagirdlərə səssiz oxunu öyrətməkdir, çünki həyatda xarici dildə səsli oxu yalnız insanların (müəllimlər, aktyorlar) kiçik dairəsində, çərçivəsində tələb olunur. Oxu vərdişlərini aşılaraq səsli oxu əslində oxu vərdişlərindən daha çox tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Mətnlər səsli oxunmalıdır. Səsli oxu səlistliyin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli bir üsuldur.

Oxu zamanı əsas diqqət mətnin əsas ideyasını başa düşməyə, hər hansı xüsusi məlumatın əldə edilməsinə, suallara cavab tapmağa, naməlum leksik vahidlərin mənalarının kontekst vasitəsilə tapılmasına verilməlidir.

Oxu prosesində dil materialını yadda saxlama müsbət dil praktikasının toplanmasına təminat verir, bu da şifahi nitqin formalaşmasında lazımı vəziyyətin yaranmasıdır. Müxtəlif məzmunlu mətndə öyrənilən material dəfələrlə təkrarlanır və bu da şagirdlərin mətni daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir. Oxunun şifahi nitqin inkişafına müsbət təsiri oxu prosesində yalnız analizatorlara yiyələnməklə mümkündür. Danışarkən analizatorlar da hərəkətdə olur. Bundan başqa mətnin məzmunu bir əsas kimi şifahi nitqin inkişafına xidmət edən bir sual-cavab, yenedən nəql etmə, material üzərində danışmaq və diskussiya və s. tapşırıqların qeyri ixtiyari olaraq yaranmasına xidmət edir.

Bütün müzakirəni yekunlaşdıraraq bunu demək yaxşı olardı ki, passiv nitq fəaliyyəti hesab edilən oxunun təkmilləşdirilməsi prosesi davam etdirilməlidir. Çünki bu yolla onlar leksik bacalarını zənginləşdirir, dil vərdişləri formalaşır və kommunikativ bacarığın inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin edir, dili öyrənilən ölkə mədəniyyəti, ölkəşünaslıq materialları, siyasi aləmi haqqında daha geniş məlumat ala bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Рогова Г.В.Методика обучения английскому языку. Ленинград: Просвещение, 1975.
2. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А.Методикаобучения иностранным языкам в средней школе. Москва: Высшая школа, 1982.
3. Кərimov F., Səfiyev A. Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku: ADU Nəşriyyatı MMC, 2008.
4. Abdullayeva Z., Rəhimova L. Xarici dil üzrə oxunun psixolinqvisistik əsaslarına dair // Elmi xəbərlər. 2005, №1, s.246-248.
5. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку. Ленинград: Просвещение, 1982.

Summary

Role of reading at the junior stage in the English language teaching.

The article deals with the role of teaching reading process at the junior stage in the English language. The article is devoted to the importance of reading process as well as to different types of reading. The aim of reading process is to improve reading skills and habits. It touches upon psycholinguistic basis of reading process, and the opinions by different researchers are given..

Резюме

Роль преподавания чтения английского языка на начальном этапе

В статье говорится о важности роли преподавания чтения и анализируются разные его виды. Автор отмечает, что цель процесса чтения заключается в улучшении навыков и умений. В статье также раскрываются психолингвистические основы процесса чтения .

Ceyhun Aliyev
ADU

**İNKARLIĞA DİL KATEQORİYASI KİMİ
PSIXOLİNGVİSTİK YANAŞMA**

Açar sözlər: inkarlıq, psixolinqvistika, alt struktur, üst struktur, hissi təcrübə

Keywords: negation, psycholinguistic, deep structure, surface structure, sensor practice

Ключевые слова: отрицание, психолингвистика, глубинная структура, поверхностная структура, сенсорный опыт

İncarlıq dil kateqoriyası kimi əsasən funksional-semantik aspektdən öyrənilmişdir. Dilçilikdə psixoloji cərəyanın görkəmli nümayəndəsi J.Qinken incarlığa müqavimət hissini və ya pozitiv tərəfə münasibətdə qadağan, rədd düşüncəsinin ifadəsi kimi baxır, onu “insan psixikasının xalis subyektiv vəziyyəti” kimi qiymətləndirir. Psixoloji cərəyanın O.Yaspersen, H.Suit, V.Havers kimi nümayəndələri isə incarlığı müqavimət, hətta ikrah hissi ilə bağlayırlar. J.Maruzo incar formalarının işlədilməsini özünütdədiq aktı kimi mənalandırır. Alman dilçisi V.Delbürk incarlığı gözlənilənlə ümumiyyətlə mümkün olmayan arasında ziddiyyət işarəsi hesab edir. H.Paulun fikrincə incarlıq sadəcə olaraq o deməkdir ki, danışanın iki təsəvvür arasında əlaqə yaratmaq cəhdi baş tutmur. Alman dilçisi V.Havers isə öz ideya sələfi Şpitsbartın ardınca gedərək affektivliyi incarlıq kateqoriyasının meydana çıxmasının əsas mənbəyi hesab edir [1, s.8]. İncarlığın mahiyyəti ilə bağlı daha geniş yayılmış tərif E.İ.Şendels tərəfindən verilmişdir: “Bir dil kateqoriyası kimi incarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir” [1, s.12]. İncarlıq kateqoriyasının affektiv başlanğıca malik olması məsələsi digər dilçilər tərəfindən də qeyd olunmuşdur. Onlar emfazanı incar cümləsinin daxili strukturunun əlavə konstituenti hesab etmişlər. V.M.Vinoqradov, V.A.Trofimov, E.Mubareva incarın təsdiqlə müqayisədə daha emosional xarakterə malik olduğunu qeyd edir, psixoloji anlamı əsas götürərək incarı affektiv kateqoriya kimi tədqiq etmişlər.

İncarlıqla affektivlik arasındakı əlaqəyə fərqli cəhətdən yanaşmağı tövsiyyə edən prof. Sərxan Abdullayev yazır: “Bizcə incarlıqla affektivliyin əlaqəsi məsələsinə başqa nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq daha doğru olar. Məsələ belə qoyulmalıdır ki, real nitqdə incarlıq kateqoriyası təsdiqə nisbətən daha güclü üslub potensialına, bununla da daha böyük psixoloji fəallıq əmsalına malik olur. Burada linqvis-

tik baxımdan qeyri-adi heç nə yoxdur. Bu, inkarlığın “sıfır” əlamətli təsdiqliyə nisbətən müəyyən qrammatik göstəricilərə, sahə fiqurlarına malik olması ilə şərtlənir. İnkər cümlənin tam bir silsilə qüvvətləndirmə vasitələrinə malik olması da onun əlamətsiz üzv olan təsdiqə nisbətən daha güclü üslubi potensiala, ekspressiv perspektivlərə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Görünür, dildə belə bir ümumi qanunauyğunluğu qəbul etmək lazımdır ki, əlamətli tərəf “sıfır” tərəfə nisbətən daha fəal və “görünən” ifadə şəkli kimi dərk olunur ki, bu da real nitq prosesində nisbi emosional-ekspressiv variantlaşma imkanı yaradır” [1, s.11]. Azərbaycan dilçiliyində inkarlıq kateqoriyasının tədqiq məktəbinin əsasını qoyan prof. S. Abdullayev inkarlıq kateqoriyasına belə bir tərif vermişdir: “İnkarlıq bir dil kateqoriyası kimi məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir” [1, s.12].

Hesab edirik ki, qeyd olunan aspektdən yanaşma inkarlıq haqqında tam təsəvvürün yaranması üçün yetərli deyildir. Psixolinqvistik hadisə kimi inkarlığın psixoloji mahiyyətini açmaq, müxtəlif psixoloji aspektlərdən təhlil etmək fərqli elmi nəticəyə gəlmək imkanı yaradır.

İnkarlığa psixolinqvistik aspektdən yanaşmaq üçün biz N.Xomskinin transformasyon qrammatika nəzəriyyəsinə, onun alt və üst struktur anlayışlarına əsaslanmağı vacib bildik. Hissi-perseptiv təcrübə insan təfəkkürü üçün istinad nöqtəsi, obyektiv gerçəkliyi dərk etmə vasitəsidir. İnsan əksər hallarda hissi-perseptiv təcrübəyə əsaslanaraq cisim və hadisələri dərk edir, ətraf ələmə uyğunlaşır. Hesab edirik ki, təsdiq cümləsində hissi-perseptiv təcrübədən ibarət olan alt struktur (görmə, eşitmə, taktil duyğular və sinir sistemində hifz olunan başqa sensor representasiyalar) üst struktur elementi olan söz, işarə, simvol və s. vasitələrə uyğun olduğu üçün tamamlanır. İnkər cümlələrdə isə bu proses baş vermir. Yəni, inkarın hissi təcrübəsi olmadığı üçün üst struktur fərqli hissi təcrübə verir. Ona görə də onu tamamlamaq üçün əlavə arqumentə ehtiyac duyulur.

İnsan ünsiyyət zamanı məqsəd və istəyinə uyğun olaraq ünsiyyətə girir. Yəni o istəmədiklərini deyil, istədiklərinin ifadə edir. Məsələn, mağazaya daxil olduqda biz satıcıdan bizə lazım olmayanları yox, lazım olanları soruşuruq. İnsan təfəkkürü təsdiqlə tamamlanır və təsdiqdə harmoniya tapır. İnsan ağı həmişə gərginlik situasiyasından harmonik situasiyaya doğru hərəkət edir.

Deməli, inkarda mənanın anlanılması zamanı üst struktur alt struktura uyğun gəlmir, yəni transformasiya oluna bilmir. Alt strukturla üst struktur arasında uyğunluq üçün arqument axtarılır, “yox”un, inkarın izahı axtarılır. Təsdiq cümlələrdə isə alt strukturla üst struktur arasında uyğunluq olduğu üçün əlavə arqumentə, əsalandırılmağa ehtiyac qalmır.

İnsan ətrafında olan əşyaları, cisim və hadisələri onların fəaliyyəti, təyinatı ilə əlaqələndirir. Məsələn, saatın fəaliyyəti, onun dayanması ilə yox, işləməsilə mağaza bağlı yox, açıq olması və alıcıya xidmət etməsi ilə səciyyələndirir. Bu mənada alt strukturda işlək vəziyyətdə olan saat yaxud alıcıya xidmət edən mağaza obrazı var. Üst strukturda həmin obraza adekvat obraz yaranmırsa gərginlik yaranır onun yaranmaması üçün arqument axtarılır. Deməli, inkarlıq həm də psixolinqvistik kateqoriya kimi alt strukturla üst struktur arasındakı uyğunsuzluğu ifadə edir. Təsdiqdə alt struktur üst struktura transformasiya olunur. İnkarda isə bu baş

vermir, yəni mətnin anlanılması zamanı üst strukturlar alt strukturlara transformasiya oluna bilmir. Əslində inkarlıq özü bir kateqoriya kimi təsdiqə xidmət etmək üçündür, sadəcə olaraq dolaylı şəkildə. “Əhməd evdə yoxdur” cümləsində məqsəd Əhmədin evdə olması olduğu halda evdə olmadığını bildirir. “Aydın kitab oxumur”, “Hələ səhər deyil” “Marsda həyat yoxdur”, “Qarabağı unutma” kimi cümlələri oxuduqda, gördükdə və ya eşitdikdə biz onları hissi idrakda olduğu kimi təsəvvür edə bilmirik. Bildiyimiz kimi, insanın hissi təcrübəsi beyinin daha çox sağ, nitq fəaliyyəti isə beyinin sol yarımkürələr qabığının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu mənada nitqlə ifadə olunan “Aydın kitab oxumur” fikrinin hissi təcrübədə uyğun vəziyyəti yoxdur. Hissi təcrübədə “Aydın kitab oxumaması” adlı bir vəziyyət olur. Belə ki, Aydın kitab oxumaması o deməkdir ki, o hansısa bir başqa işlə məşğuldur. Aydın kitab oxumur fikrini eşitdikdə hissi idrakımız dərhal beynimizdə onun kitab oxumursa, onda Aydın hər hansı başqa bir vəziyyətdə olduğunu, başqa bir işlə məşğul olmasını canlandırır. Yəni, Aydın ya söhbət edir, ya namaz qılır, ya nahar edir və s. İnsan psixikası hiss təcrübəyə istinad var. Hissi təcrübəmiz duyğu və qavrayış vasitəsilə gerçəkləşir. Ona görə də inkarlığı şüuraltı səviyyədə, N.Xomskinin anlayışları ilə ifadə etsək alt strukturda təsəvvür etmək mümkün deyil. İnkarlıq yalnız dil kateqoriyasıdır və onun hissi təcrübəsi olmadığı üçün gerçəklik deyil.

Təsdiqdə üst struktura daxil olan sözün, fikrin alt strukturda müvafiq hissi təcrübəsi var. Məsələn, “İt pişiyi qovur” cümləsi təsəvvürümüzdə itin pişiyin ardınca qaçması asossiasiyasını yaradır. “İt pişiyi qovmur” cümləsinin isə təsəvvürümüzdə yaratdığı obraz itin ya yatması, ya yal yeməsi, ya hüzməsi, ya da yerində dayanması asossiasiyalarıdır. Yəni, “it pişiyi qovmur” cümləsinin hissi təcrübəsi olmadığı üçün psixikada adekvat obrazı yaranmır.

Leksik səviyyədə inkarlığın eksplisit və implisit formalarından istifadə olunur. Dialoji nitqdə implisit inkarlıq vasitəli yolla, təsdiqlik prizmasından təqdim edilmiş olur. Azərbaycan dilində olan eksplisit və implisit ifadələrin müqayisəli şəkildə apardığımız təhlil əsasında gəldiyimiz nəticə belədir ki, Azərbaycan dilində şifahi nitqdə implisit inkarlıqdan daha çox istifadə olunur. Bu cəhət ilk növbədə mədəniyyət, etnik psixoloji xüsusiyyətlə şərtlənir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyəti ənənəvi mədəniyyət kimi qrup həyatına, qrup daxilində münasibətlərin daima qorunub saxlanılmasına maraq göstərir. Bu da mədəniyyətimizin daha çox kollektivist yönümlü yaxud da amerikan psixoloqu S.Hollun təsnifatına əsasən yüksək kontekstli mədəniyyətə mənlik olması ilə bağlıdır [8, s.258]. Ona görə də münasibətləri qorumaq, ünsiyyət saxlamaq daha zəruri olduğu üçün inkarlığın eksplisit yox daha çox implisit formasından istifadə olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatı janrı kimi lətifələrdə öz əksini tapan implisit inkarlıq nümunələrindən bəziləri ilə tanış olaq. Məsələn, Molla Nəsrəddinin örkən əhvalatı. Molla Nəsrəddin, eşşəyi üçün örkən istəyən qonşusuna “Vallah, örkənin üstünə arvad buğda sərib” cavabını verir [3, s.239]. Burada, Molla Nəsrəddinin örkən istəyən qonşusuna “yox” deməsi yəni örkəni ona verməməsi implisit formada ifadə olunmuşdur. Çünki ki, mollanın “arvad örkənin üstünə buğda sərib” deməsi, onun qonşuya örkəni vermək istəməməsi deməkdir. Başqa bir lətifədə tacir, mollaya borc verdiyi pulunu geri almaq üçün mollanın qapısına gəlir. Mollanın oğlu deyir:

– Bax, o qapımızdakı daşı görürsən? O daş çiçək açanda zəhmət çək, gəl pulunu apar [3, s.113].

Qeyd olunan folklor nümunələri göstərir ki, qrup həyatına verilən əhəmiyyət, insanlarla münasibəti, sosial əlaqəni saxlamağa olan sosial tələbat əksər hallarda inkarlığın implisit (gizli) formasından istifadə olunmasını zəruri etmişdir.

İnkarlıq kateqoriyasına dil parametri kimi presuppozisiya aspektindən yanaşmaq maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Presuppozisiya - danışıq aktında hər hansı söyləmin gerçəkliyə münasibətini, onun müəyyən obyektiv gerçəkliyi əks etdirməsidir. F.Veysəlov qeyd edir ki, cümlənin məzmunu dilxarici situasiyanın şərtlərinə uyğun gəlsə, deməli, biz presuppozisiyadan danışa bilərik [2, s.401]. Onun fikrinə görə deyilən fikrin gerçəkliyə uyğun gəlməsi və inkarlığa dair qeyri-həssaslıq presuppozisiyanın əsas şərtləridir və yalnız təsdiqdə deyilən cümlələrə aid edilir. Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata münasibətidir və real gerçəkliyi əks etdirir. Danışıq məqamı və danışığın baş verdiyi anda əhatə və kontekst presuppozisiyanı şərtləndirən əlamətlər sayıla bilər. İnkarlıq, dil parametri kimi presuppozisiya aspektindən təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, inkar cümləsində cümlənin məzmunu dilxarici situasiyaya uyğun gəlmir. Ona görə də F.Veysəlovun qeyd etdiyi kimi inkar cümlələrində presuppozisiya olmur. Məsələn, “İt pişiyin dalınca qaçmır” cümləsi dilxarici situasiyaya uyğun deyil. Yəni, itin pişiyin dalınca qaçmaması məlum olsa da, dilxarici situasiya ilə söyləmin gerçəkliyi arasında uyğunsuzluq var. Hissi təcrübədə itin pişiyin dalınca qaçmaması faktı təsəvvür edilə bilmir. Yəni, əgər it pişiyin dalınca qaçmırsa onda o ya yal yeyir, ya uzanıb, ya baxır, ya hürür, ya hər hansı bir başqa vəziyyətdədir. Beləliklə, belə qənaətə gəlirik ki, təsdiqdən fərqli olaraq inkarlıq hissə təcrübəyə malik deyil. Yəni, təsdiqlik hissi təcrübə ilə bağlı olduğu halda inkarlıq belə bir təcrübəyə malik deyil, dilxarici şəraitə uyğun olmur yalnız, dil təcrübəsinə əsaslanır.

Məlum olduğu kimi dil təfəkkürlə, nitqlə vəhdət təşkil edir. Bu mənada xalqların təfəkkür fərqləri onların öz dillərində inkarlıq kateqoriyasının tutduğu yerdən və ondan istifadə intensivliyindən asılıdır. İnkarlıq kateqoriyasını müqayisəli-tipoloji planda tədqiq edən S.Abdullayev yazır ki, real nitqdə inkarlıq kateqoriyası təsdiqə nisbətən daha güclü üslub potensialına, bununla da daha böyük psixoloji fəallıq əmsalına malik olur. Dildə belə qanunauyğunluğu qəbul etmək lazımdır ki, əlamətli tərəf “sıfır” tərəfə nisbətən daha fəal və “görünən” ifadə şəkli kimi dərk olunur ki, bu da real nitq prosesində nisbi emosional-ekspressiv variantlaşma imkanı yaradır.

Təsdiqlik-inkarlıq polyar qarşılaşdırmasında təsdiq qütb qarşılaşdırmanın əlamətsiz, inkarlıq qütbü isə əlamətli üzv kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, real informasiya axtarışı pozitiv əlaqəni aramaq istiqamətində gedir, insanın aktual marağı müəyyən pragmatik uyarlıq, “estetik mənafe” baxımından müsbət obrazlı, daha intensiv keyfiyyət və kəmiyyət həddini keçmək, məhz həmin obrazı əsas götürmək məntiqi ilə inkişaf edir. Biz qadınları çirkinliyinə görə deyil, gözəlliyinə görə, kitabı maraqsızlığına görə deyil, maraqlı olmasına görə, çiçəkləri solarlığına görə deyil, təzə-tərliyinə görə müqayisə edirik [1, s.153]

Amerikan psixoloqu Deyl Karnegi öz həmvətənlərinə “yox” deməyi öyrətdiyi halda, yüksək kontekstli mədəniyyət daşıyıcıları tərəf müqabilinə “yox” deməkdən uzaq olmağı tövsiyə edir. Məsələn, ailə şənliliyinə dəvət almış kollektivist vaxtı və imkanı olmasa da belə heç vaxt “vaxtım yoxdur, gələ bilməyəcəyəm” demir, münasibəti saxlamaq xatirinə, özünü çətin vəziyyətə salaraq məclisdə iştirak edir. Kollektivistlər üçün “yox” demək onu eşitmək və qəbul etmək qədər çətin dir. “Yox”, “bəli” ilə müqayisədə daha çox iradi keyfiyyəti özündə ehtiva edir. İnsan iradəsi “hə” də deyil, özünü “yox” da daha çox biruzə verir. Elə tənqidi təfəkkür də “bəli”də yox, “xeyr” cavabında daha çox təzahür edir.

İnsan fəaliyyəti daima qərar qəbulu ilə müşayət olunur. Hər bir fəaliyyət nəticə etibarlı ilə müəyyən qərarın qəbul edilməsi ilə nəticələnir və onunla da başlayır. Qərar qəbulu prosesi məsələ ilə bağlı hafizədə mövcud olan məlumatların təhlil və tərkib edilməsi ilə müşayət olunur. Amerikan psixoloqu Sternberqin eksperimentləri göstərir ki, qərar qəbuluna gedən vaxt, qısamüddətli hafizədə olan məlumatların sayından asılıdır. Yəni qısamüddətli hafizədə məlumat nə qədər çox olarsa qərar qəbulu prosesi də bir o qədər çox vaxt aparır. Çünki, beyin qısamüddətli hafizədə olan hər bir informasiyanın təhlilinə 40 milli saniyə vaxt sərf edir [4, s.323]. Deməli, sıfır əlamətli təsdiq cümləsi üçün, yəni “hə” demək üçün hafizədə olan informasiyanı o qədər də emal etməyə ehtiyac yoxdur. “Təsdiqə nisbətən daha güclü üslub potensialına, bununla da daha böyük psixoloji fəallıq əmsalına” malik olan çoxəlamətli inkarlıq qısamüddətli hafizədə mövcud olan hər bir informasiyanın təhlil edilməsini və əsaslandırılmış “yox” cavabının verilməsini zəruri edir. Heç şübhəsiz, bu qədər koqnitiv, emosional-iradi əməliyyatların aparılması insandan düşünmək, enerji itkisi tələb edir. İnsan orqanizmi, o cümlədən beyin öz enerjisini maksimum dərəcədə qənaətlə sərf etməyə, daima onu qorumağa çalışır. Bu qədər gərgin işləməkdənsə, bir kəlmə “hə” cavabını verməklə enerji sərfinin qarşısı alınır. Ona görə də “hə” demək həm sosial-psixoloji, həm də neyro-fizioloji planda “yox” deməkdən daha asandır.

Beləliklə, biz inkarlıq kateqoriyasına psixolinqvistik aspektədən yanaşmış, onu daha çox dilin və ya psixikanın alt strukturla üst struktur arasındakı uyğunsuzluğu ifadə edən, dilxarici şəraitə uyğun gəlməyən, müvafiq hissi təcrübəyə malik olmayan, yalnız dil gerçəkliyini əks etdirən psixolinqvistik kateqoriya hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1998.-279 s.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyə giriş. Dərs vəsaiti.-Bakı: Mütərcim, 2017-456 s.
3. N.Xomski. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə. Bakı, 2006, 152 s.
4. Molla Nəsrəddin İntifələri. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 204 s.
5. Аткинсон Р. Л., Аткинсон Р.С. Введение в психологию. СПб, 2007. 816 с.
6. Дилтс Роберт. Моделирование с помощью НЛП. СПб, 2008.-288с.
7. Дилтс Роберт. Фокусы языка. Изменений убеждений с помощью НЛП. СПб, Питер, 2013.-256 с.
8. Мацумото Девид. Культура, психология, личность, 2007, 668 стр.

Summary

Psychological approach of negation as a language category

The article reflects the foreign and Azerbaijani linguists' views and opinions about the category of negation. N.Chomsky points out from the context of the theory of "Transformational Grammar" that negation expresses incompatibility between deep structure and surface structure. From psychological aspect the negation is not reliable for the non-linguistic sphere and not having relevant sensor practice but expressing of language reality is shown.

Резюме

Психолингвистический подход к категории отрицания

В статье раскрываются идеи зарубежных и азербайджанских лингвистов относительно категории отрицания. Исходя из контекста теории Н.Хомского «Трансформационная грамматика», категория отрицания выражает противоречие между глубинными и поверхностными структурами. Анализируя отрицание с психолингвистической точки зрения, автор приходит к выводу, что категория отрицания - это языковая реальность, лишенная чувственного опыта.

Nuralı Çələbiyev
ADPU (Şəki filialı)

AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN SOSIAL TƏNZİMİNİN PSIXOLOJİ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: ailədaxili münasibətlər, sosial tənzimetmə, ailə sistemi, ailə qaydaları, davranış etalonları, ailədə hakimiyyət, rol bölgüsü

Keywords: marital relations, social regulation, family system, family rules, behavioral standards, the authority the in family, the distribution of roles.

Ключевые слова: внутрисемейные отношения, социальная регуляция, семейная система, правила семьи, эталоны поведения, власть в семье, деление ролей

Məlumdur ki, istənilən cəmiyyətdə fərdlərin qarşılıqlı münasibətləri – hərəkətləri, davranışı, bunlardan irəli gələn nəticələr sosial məzmun daşıyır. Məhz buna görə də, hər bir cəmiyyətdə qayda-qanunlara əməl edilməsi, birgəyaşayış və birgəfəaliyyət prinsiplərinin gözlənilməsi və bu əsasda bütövlükdə ictimai asayişin təmin edilməsi həyati vacib zərurətdir.

Hələ bizim eradan əvvəl, VI-V əsrlərdə antik dövrün böyük filosofları Sokrat, Platon, Aristotel, daha sonralar XVIII əsrin maarifçi filosofları və əxlaq nəzəriyyəçiləri J.J.Russo, D.Didro, K.A.Helvetsi və b. cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunub saxlanılmasının vacibliyini qeyd etmiş, bu yolla insanların, bütövlükdə cəmiyyəti təkamül yolu ilə inkişaf etdirməyin mümkünlüyü ideyasını irəli sürmüşlər.

Cəmiyyətdə insanlar arasında ictimai münasibətlərin rəşional yolla (ağılla) tənzimlənməsinin vacibliyi sonralar Hegel, O.Kont, H.Spenser, K.Marks kimi filosof və mütəfəkkirlərin ictimai-fəlsəfi baxışlarında daha da inkişaf etdirilmişdir. Rəşionalistlərdən fərqli olaraq, ictimai münasibətlərin tənziminə fərqli mövqedən yanaşan Şopenhauer, Nitşe, Berqson və s. kimi filosoflara görə, cəmiyyətdə sosial tənzimləyici qüvvələrin başlanğıcı iradəyə bağlıdır. Onlar belə hesab edirdi ki, insanın həyata və hakimiyyətə can atması şüurla deyil, qeyri-şüuri, irrəşional qüvvələrlə idarə olunur. Şopenhauer pessimist idi və iradəni əxlaqdan üstün hesab edirdi. O, yazırdı ki, əxlaqı saflığı olan hər kəs yaxşı adamdır. O, kasıblığı könüllü surətdə qəbul edir, oruc tutur, asketiklik edir. Onun hər bir işdə məqsədi özünün fərdi iradəsini sındırmaqdan ibarətdir [1, s.345].

XX əsrdə M.Veber, P.Sorokina, T.Parsons və b. sosial-mədəni sistemlərdə fərdlərin sosial mühitin və mədəniyyətin təsiri altında formalaşan həyat və fəaliyyətinin **sosial tənziminin** nəzəri əsaslarını işləmiş, “sosial-mədəni reallıq”, “sosial qarşılıqlı təsir”, “şəxsiyyət”, “cəmiyyət və “mədəniyyət”, “dil”, “dəyərlər” və “normalar” kontekstində cəmiyyətdə fərdlərin həyat və fəaliyyətinin sosial tənziminin mexanizmlərini açmağa təşəbbüs göstərmişlər.

Rus alimlərindən Q.V.Atamançuk, L.Y.Dyatçenko, V.Q.İqnətov, V.N.İvanov, V.İ.Pətruşev, Q.V.Françuk, Q.P.Şedrovski, V.A.Yədov və b. sosial tənzimetmə ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, problemini sosial-fəlsəfi aspektə araşdırmışlar. Onlar sosial tənzimetməyə və ictimai proseslərin idarə edilməsinə müxtəlif sosial

texnologiyaların tətbiqi baxımından yanaşmış, cəmiyyətdə fərdlərin şüur və davranışının institusional təsir vasitələri ilə dəyişdirilməsinin və bu yolla sosial proseslərin idarə edilməsinin mümkünlüyü ideyasını elmi cəhətdən əsaslandırmışlar.

Müasir elmi mənbələrdə sosial normaların **hüquq, adət, əxlaq, din, korporativ, mədəni** (dəyərlər, rituallar, adət və ənənələr) və s. kimi növlərinin adları qeyd olunur. Tənzimləyici normaların sosial və texniki olmaqla iki əsas qrupu fərqləndirilir. Texniki normalardan (məsələn, tikinti normaları və s.) fərqli olaraq, sosial normalar cəmiyyətdə insanlar və onların qrupları arasında ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi funksiyasının yerinə yetirir. Normanı qəbul edən sosial birliklərin ölçülərindən və ya kəmiyyət xarakteristikasından asılı olaraq, universal (mədəniyyətin elementar normaları – “öldürmə!”, “oğurlama!” və s.) və qrup (ayrıca bir ailədə qarşılıqlı münasibət normaları) normaları fərqləndirilir. Cəmiyyətin idarə olunmasına xidmət edən normalar əsasən yazılı və ya institusional (hüquq qanunları, nizamnamə, əsasnamə, təlimatlar və s.) və şifahi (yazılmamış, qanunvericiliklə təsdiq edilməmiş, adət və ənənələrə əsaslanmaqla) iki əsas qrupa ayrılır.

Müasir qloballaşma şəraitində, cəmiyyətin bazar iqtisadiyyatı sisteminə transformasiyası keçid dövrünü yaşayan bütün cəmiyyətlərdə, o cümlədən həmin cəmiyyətlərin ailə sistemində yeni **dəyər-motivasiya strukturlarının** yaranmasına gətirib çıxarmış, ictimai proseslərin, o cümlədən ailədaxili münasibətlərin tənzimlənməsində bir çox problemlər yaratmışdır. Bu amillərin təsiri nəticəsində cəmiyyətdə institusional tənzimlənmənin səmərəsi xeyli zəifləmiş, sosial-mədəni norma və dəyərlər deformasiyaya məruz qalmış, insanların şüur və davranışında irrasional (şüurla dərk olunmayan – N.Ç.) davranışlar güclənmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, cəmiyyətdə insanların davranışının hüquqi tənzimlənməsində bəzi boşluqlar meydana çıxır, yeni qanunlar və qanunvericilik aktları, məcəllələr qəbul etmək zərurəti yaranır.

Hər bir cəmiyyətdə ictimai münasibətləri tənzimləyən çoxsaylı normaların mövcudluğu həyati reallıq və zərurətdir. Cəmiyyətdə ictimai münasibətləri tənzimləyən normalar dedikdə, cəmiyyətdə insanların həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində onların davranışını sahmana, nizama salan müəyyən normaların məcmuyə nəzərdə tutulur.

Hələ ibtidai icma cəmiyyətinin özündə belə, həmin cəmiyyətə aid olan rituallar, miflər, adətlər və s. şəklində mononormalar mövcud idi. Bu normalar qəbilə icmasının həyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən və ictimai münasibətləri nizamlayan normalar hesab edilirdi. “Yüz min illər boyu kişilər və qadınlar ənənəvi rol bölgüsünə uyğun həyat yaşadıqlarına görə, onların beynində belə bölgüyə uyğun genetik proqramlaşma yaranmışdır. Bu isə onlar arasındakı münasibətlərdə ziddiyyət və anlaşılmaqlıqların əsl səbəbidir.” [2, s.207]

Qəbilənin sərt tabuları qəbilə üzvlərini öz cinsi instinklərini təmin etmək üçün cinsi tərəfdaşı digər qəbilələrdə axtarmağa təhrik edirdi. Bu isə, öz növbəsində bir qəbilə daxilində cinsi əlaqələrə qoyulan məhdudiyyətlərin genişlənməsi və digər qonşu qəbilələrə yayılması ilə nəticələnirdi. Yeni qaydanın meydana gəlməsi ibtidai insan cəmiyyətinin ən aşağı pilləsində cinsi əlaqənin tamamilə nizamsız və qaydasız olması ilə nəticələnirdi. “Qəbilə daxilində mövcud davranış qaydalarının yerinə yetirilməsi zərurəti hər bir fərdin möhkəm mədəni əqidəsinə çevrildi-

yindən, fərd cəmiyyət qarşısındakı öz borcunu ancaq könüllü olaraq yerinə yetirirdi” [3, s.99]. İbtidai cəmiyyətin sonrakı inkişafı dövründə insanların cinsi instinklərini nizama salmaq lazım gəlirdi. Cəmiyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində cinsi münasibətlərin nizamsız olması adi və səciyyəvi hal idi. Tayfanın meydana gəlməsi ilə insanlar arasında bu münasibətlər qrup nikahı normaları ilə tənzimlənməyə başladı.

Bununla belə, cəmiyyətin elə alt sistemləri vardır ki, burada qarşılıqlı münasibətlər hüquq normaları ilə yanaşı, əxlaq və dini normalar, adət və ənənələr və müəyyən qaydalarla tənzimlənilir. Belə sistemlərdən biri də sosial həyat yaşayan digər insan birliklərindən fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən ailədir. Amerika alimi Cey Heyli yazırdı ki, “qaynanaların və qaynataların olması insanları heyvanlardan fərqləndirən yeganə amildir: bir çoxları üçün ailə həyatının başlıca dəyəri ənənələrə hörmət və valideyn ailəsi ilə əlaqədən ibarətdir.” [4, s.44]

Ailədə müsbət, davamlı, nisbətən sabit və təkrarlanan qarşılıqlı münasibətlər onun mövcudluğu və yaşamasının əsasıdır. Bu ilk növbədə ailə üzvlərinin yaşadıkları ailəni psixoloji anlamda “**doğma ev**” hesab etmələri üçün zəruridir. Ailə insanın öz təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin etməsi üçün ən etibarlı sığınacaq və yurd yeri, ən etibarlı qaladır. Müasir dövrdə insanların 90%-dən çoxu məhz ailə həyat tərzində yaşayırlar.

İctimai münasibətlər sistemində **ailədaxili münasibətlərin** özünəməxsus yeri vardır. Çünki ailə psixoloji anlamda iki əsas xarakterik xüsusiyyətinə - ailə daxili münasibətlərə və birgəyaşayışa əsaslanan, məişət ümumiliyinə görə digər sosial sistemlərdən və insan qruplarından fərqlənir. Məhz bu cəhətlərə görə ailə üzvləri arasında formalaşan qarşılıqlı ictimai, sosial, etik-mənəvi münasibətlər daha dərin psixoloji mahiyyət kəsb edir. Məsələn, uşaqların doğulması ilə ailənin yaşlı üzvləri üçün yeni sosial rollar – “baba” və “nənə” rolları meydana çıxır. Ər-arvad kimi gənc ata və ana öz ailə həyatlarının ilkin dövrlərində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşdıqlarına görə, qayğıların bir hissəsi ilə ailənin yaşlı üzvlərinin yüklənməsi baş verir. [4, s.47]

Ailədə davranış normalalarının tənzimlənməsində qeyri-hüquqi normalar kimi əxlaq, din, adət və ənənələrə əsaslanan qaydalar (məsələn, qulluq, nikahaqədərki davranış, ərlə arvad arasında hakimiyyət və vəzifə bölgüsü, ailədə böyük-kiçiyə, ata-anaya münasibət ailənin asudə vaxtının təşkili və s.) mühüm rol oynayır. Normalar kimi adət- ənənələr də zaman keçdikcə dəyişir və onlar arasındakı fərqlər ailə həyatının dövrü mərhələlərindən asılı olaraq, özünü daha aydın biruzə verir. İndiki nəsillərdə qəbilə həyat tərzindən qalmış bir çox patriarxal ənənələr (məsələn, qızların qaçırılması, yalnız qan qohumluğu olanlardan qız alıb-vermə, qadınların sosial statuslarının aşağı səviyyədə olması, qadınlara qarşı zorakılıq və s.) sosial təkamülə, davamlı insan inkişafına mane olan əsas amildir.

Ailəyə sistemli yanaşma burada hər şeyin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu mənada ailə həm bioloji, həm psixoloji, həm də canlı sosial orqanizmdir. Odur ki, ailənin həyatından söhbət gərdərkən, həmişə onun hər bir üzvünün həm ailədə, həm də ailədən kənar mühitdə davranışını, onun sosial, hüquqi və əxlaqi nəticələrini nəzərə almaq lazım gəlir. Ailəni ilk dəfə canlı sistem kimi təhlil edən amerikalı alim C. Cekson qeyd etmiş-

dir ki, **“ailə qaydalarla idarə olunan sistemdir”**. O, göstərmişdir ki, ailə üzvləri çoxcəhətli və geniş, mümkün davranış növlərindən yalnız bir qismindən istifadə edir. Öz davranışlarında bu üsullardan davamlı istifadə edən azlığın davranışını o, **“ailə qaydaları”** adlandırmışdır. Ailə qaydalarına cütlüklərin birinin digərinə yanaşma tərz, ailə büdcəsinin xərclənməsi, evdə səliqə-səhman, bazarlıq, uşaqların bağçaya və ya məktəbə aparılıb gətirilməsi və s. kimi çoxsaylı vəzifələrdən irəli gələn qaydalar daxildir. [4, s.184]

Hər bir ailənin ilk günlərdən spesifik ailə qaydaları formalaşmağa başlayır. Məsələn, *“böyük gələndə ayağa qalxmaq lazımdır”*, *“ata-ananın bir sözünü iki etmək olmaz”*; *“günahların böyüyü yalan danışmaqdır”*; *“uşaqlar böyüklərin söhbətinə qoşulmamalıdır”*; *“uşaqların nə vaxt yatmalı olduğunu valideynlər müəyyən edirlər”*; *“axşamlar televiziya verilişlərinin hansına baxılmalı olduğunu” ata müəyyən edir* və s.

Yeni yaranan hər bir ailədə qarşılıqlı münasibətlərin təşəkkülü çoxölçülü parametrlərlə şərtlənir. Hər bir şəxsiyyətin sərvət meyli və ya şəxsiyyətinin istiqaməti ilə şərtlənən subyektiv münasibət məkanı var. Bu məkan çox vaxt onun obyektiv surətdə daxil olduğu ictimai münasibətlər məkanı ilə uyğun gəlmir. Ailədə formalaşan münasibətlər bir tərəfdən intellektuallaşır, digər tərəfdən özlərinin emosionallıq dərəcəsi ilə seçilir. Bu əsaslar üzərində ailədə formalaşan real münasibətlər sistemi və dəyərlər onun psixoloji iqlimini, sosial ab-havanın etalon keyfiyyətlərini formalaşdırır. İnsanlarla münasibətlərdə harmoniyanı xoşbəxtliyin başlıca formulu hesab edən rus psixoloqu A.Nekrasov qeyd edir ki, ailənin böhranı yalnız boşanma deyil. Əgər kişi öz arvadı ilə bir dam altında bir-birinə sevgi olmadan yaşayırsa; əgər ailə kasıb və maddi problemlər içərisində yaşayırsa; əgər ailədə uşaqlar tez-tez xəstələnir, pis inkişaf edir, həyata çətinliklə daxil olur və xoşbəxt həyat qura bilmirlərsə - bunların hamısı ailə böhranının əlamətləridir. [5, s.64]

Məsələyə tam və natamam ailənin tipoloji xüsusiyyətləri baxımından yanaşdıqda, qeyd etmək olar ki, tam ailənin mənəvi həyatı natamam ailə ilə müqayisədə daha zəngindir. Valideynlərinin birinin, xüsusən atanın olmadığı natamam və ya *“ana ailələri”* adlandırılan ailələrdə mənəvi-psixoloji iqlim əlverişsiz olur.

Ailədə ilk baxışdan hər şeyin qaydasında olduğuna baxmayaraq, müəyyən dövrdən sonra neqativ dəyişkənliklərin baş verməsi halı qaçılmaz olur. Ölüm, sosial statusdakı dəyişkənlik, iş yerini itirmə, meydana çıxan maddi problemlər, övladların ali təhsil alması, evdə xəstə və ya şikəst adamın, həbsdə olanın olması, tez-tez ezamiyyət, xaricə səfərlər ailənin sosial qayğılarını artırır.

Biz həmişə yanlış olaraq inkişafda təbii amillərin rolunu şişirdir, sosial şərtləri isə kölgədə buraxırıq. Darısqal mənzildə yaşayan çoxuşaqlı ailənin asudə vaxtını necə səmərəli təşkil etmək olar? Uşaqlar vaxtının çoxunu həyət-bacada, küçədə keçirirlər. Ailənin yaxın qohumlarının uzun müddət ailə ilə birgə yaşaması (baldız, qayın) müxtəlif formalarda açıq və ya gizli ixtilaflara səbəb olur. Valideynlərin ailəni düzgün təşkil edilə bilməməsi, ailədə uşağın sosial inkişaf şəraitinin əlverişsiz olması, məsuliyyətsizlik, pedaqoji baxımsızlıq və s. kimi amillər müasir ailələrdə uşaqların tərbiyəsini əngəlləyən səbəblərdir.

Ailə həyatı nikaha daxil olanların qarşısında ailə münasibətlərində iştirakçılıq üçün zəruri olan bir sıra çətin vəzifələr qoyur. Bunlara ailədə bərqərar olmuş

davranış normalarına tabeçiliyi; evdə və evdən kənarında ailənin maddi rifahının təmin edilməsi üzrə fəaliyyətləri; böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsini; ailədə meydana çıxan problemlərin həllini və s.aid etmək olar. Ailə vəzifələri bilavasitə onun funksiyaları ilə şərtləndiyinə görə, qarşıda duran vəzifələri uğurla həll etmək üçün hər bir ailə üzvü müəyyən psixoloji keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bu cür keyfiyyətlərə sahib olmaqda hər bir ailə üzvü və bütövlükdə onun daxil olduğu ailə maraqlı tərəfdir. Hər bir ailə üzvü ailənin onun qarşısına qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən nə qədər bacarıqla gələrsə, bütövlükdə ailə bir o qədər normal fəaliyyət göstərə bilər ki, bu da ailədaxili münasibətlərin əlverişli olmasını şərtləndirən əsas psixoloji amillərdən biridir. Ailənin hər bir üzvü üçün zəruri olan psixoloji keyfiyyətlərin məcmuyunu psixoloqlar “**zəruri ailə keyfiyyətləri**” adlandırırlar. Bu keyfiyyətlərin spektri çox genişdir və onları “tələbatlar” adlandırmaq üç əsas qrupda cəmləşdirmək olar.

Birinci tələbatlar: fərdin ailə həyatında iştirakını, çətinliklərin və problemlərin həllini motivləşdirən tələbatlar; atalıq və analığa olan tələbat; ər-arvad qarşılıqlı münasibətləri gedişində təmin olunmalı olan sevgiyə, simpatiyaya, seksual-erotik, məişət-təsərrüfat həyatı ilə bağlı tələbatlar və s.

İkinci tələbatlar: qabiliyyətlərin, bacarıq və vərdişlərin geniş dairəsi; hər şeydən əvvəl başqa adamı-ailə üzvünü anlamaq qabiliyyəti; uşaqların tərbiyəsi və ər-arvad münasibətlərinin qorunub saxlanması üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlərin məcmuyü;

Üçüncü tələbatlar: frustrasiya halında öz emosional və iradi vəziyyətini tənzim etmək üçün zəruri olan keyfiyyətlərin geniş dairəsi; ailə üzvlərinin bugünkü istəkləri,aktuallaşan ikinci və ya üçüncü tələbatları qarşıya qoyulmuş məqsədə tabe etmək bacarığı; ər-arvadlıq münasibətlərində və tərbiyə məsələlərində səbr və dözümlülük. [7, s.246-247]

Ailə qaydaları öz davamlılığına görə ailə üzvlərinin şəxsiyyət keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq nisbi sabitliyə malikdir və ailədaxili münasibətlərin sosial tənzimində əsas psixoloji amil hesab edilə bilər. Bu qaydalar heç də həmişə ailə üzvü olan fərdlərin istəklərinə tam uyğun gəlmir. Çünki onlar davamlıdır və heç də ailə üzvlərinin istəklərinin sürətlə dəyişməsi kimi dəyişə bilmir. Ona görə də, istənilən ailədə onun üzvləri arasında konfliktlər qaçılmaz olur. Bəzən bu ziddiyyətlər o qədər güclü ola bilər ki, ailəni uzun illər boyu qorunub saxlanmış qaydaları dəyişmək məcburiyyəti ilə üz-üzə qoyur. Professorlar Ə.Ə.Əlizadə və A.N.Abbasovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “azmı analar ər evində olan qızlarına “bu gün nə yeyəcəyini, geyəcəyini, ərindən, qaynanasından, qaynatasından nə tələb edəcəyini”, baldızının “gözünün odunu necə alacağını” öyrədir. Söz yox ki, qızının xoşbəxtliyini arzulayan, qadınları ilə yaxşı münasibətin bərqərar olmasını istəyən qadın – ana belə mövqə tutmaz.” [6, s.195]

Uşaqlar böyüdükcə, onların zövq və tələbatları dəyişdikcə ailəyə təzyiqlərin artması və güclənməsi halları da artır: bir çox müasir yeniyetmələr valideynlərə məhəl qoymadan dostlarını özləri seçmək, asudə vaxtı istədikləri kimi keçirmək istəyirlər. Bəzən onlar evə gecəyarısı qayıdır, bəzən isə, ümumiyyətlə, qayıtmır, gecəni başqa yerdə keçirirlər. Bir çox yeniyetmələr valideynləri əsəbləşdirən musiqiləri ucudan dinləməyə maraqla göstərir, mobil telefonlarla və ya internetlə sosial şəbəkələrdə

saatlarla vaxt keçirir, valideynlərin tənqidi fikirlərinə məhəl qoymurlar. Atanın nikahdankənar başqa qadınla yaşaması, ananın və uşaqların normanı aşan, ailə qaydalarına zidd hərəkətləri ailədə ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və formalaşmış ailə qaydalarının pozulmasına səbəb olur. Onlar ailə üzvlərinin həyatı və şəxsiyyəti barədə tənqidi mülahizələr söyləyir, ailə büdcəsinin xərclənməsi ilə bağlı müzakirələrə qoşulmaq hüquqlarının olduğunu israr edir, bəziləri isə valideynlərin tələblərinə müqavimət göstərirlər, ata-ananı öz həyatlarını firavan qura bilməməkdə ittiham edirlər.

Hər bir ailədə birgəyaşayış şəraitində kiçik yaşlarından uşaqlarda tale ümumiliyinə, “biz” arqumentinə əsaslanan ailə qaydaları, adət və vərdisləri haqqında təsəvvürlər formalaşır. Ailə üzvlərinin fərdi şüurunda ailə həyatı insan həyatının təbii kiçik modeli kimi qavranılır, ailənin hər bir ailə üzvü üçün vacib maddi-məişət, ünsiyyət və hörmətə olan tələbatların təmin olunması vasitəsi kimi dərk edilir. Ailənin möhkəmliyi ailə üzvlərinin maddi və mənəvi tələbat və ehtiyaclarının təminatına etibarlı zəmanət yaradır, ailəyə inamı artırır. Nikaha daxil olan hər bir şəxsə belə bir inam yaranır ki, son nəticədə gələcək, uzun perspektivdə onun həyatı etibarlı şəkildə ailə ilə bağlı olacaq və bu onun özü üçün faydalıdır.

Normal ailə onu təşkil edən şəxslər arasında yüksək səviyyəli qarşılıqlı empatiyaya zəmanət verir, ailə üzvlərinin biri-birinin daxili aləminə bələd olmasına imkan yaradır. Bu isə ailədə **inteqrasiya mexanizmlərinin** düzgün qurulması üçün əsas şərtidir. Ailədəki inteqrasiya ailə büdcəsinin birlikdə formalaşmasına, ehtiyacı olan hər bir ailə üzvünün oradan faydalanmasına təminat yaradır. Əlverişli mənəvi-psixoloji iqlimin bərqərar olduğu hər bir ailə üzvü ümumi ailə planlarının yaradılması və həyata keçirilməsində fəallıqla iştirak edir.

Adətən, **disfunksional** (əlverişsiz) ailələrdə “tale ümumiliyi” ailə üzvləri tərəfindən kifayət qədər dərk olunmadığından, **inteqrasiya** baş tutmur. Belə ailələr qeyri-sabitliyi, ümumi ailə təəssübkeşliyinin olmaması, uşaqlara baxımsız münasibəti ilə fərqlənir. Burada hər bir ailə üzvü sanki özü üçün yaşayır, ailənin yaşlı üzvlərinin hər birinin öz büdcəsi olur. Belə ailələrdə tez-tez uzunmüddətli ciddi konfliktlər baş verir, ailədən asılılıq zəifləyir, özbaşınalıq halları artır.

Ailədə sosial proseslər (məsələn, inteqrasiya və sosial adaptasiya prosesi), sosial ustanovka və münasibətlər (məsələn, ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi), sosial-psixoloji vəziyyətlərin (məsələn, ailədə və ya kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması və ya konfliktli vəziyyətin tənzimlənməsi) bilavasitə sosial normalara əsaslanır. Ailədə konfliktli vəziyyətlərin aradan qaldırılmasında və ya idarə olunmasında tənzimləmə funksiyaları başlıca yer tutur. Müxtəlif müəlliflərin qənaətinə görə, konfliktli vəziyyətin idarə olunmasında kəskin polemika mübahisələrin şiddətlənməsinə və aqressiv davranışa keçə bilər. Odur ki, belə hallarda qadağanlar, əmr, məhdudlaşdırma və s. kimi məcburiyyət, intizam və sanksiya xarakterli tədbirlərinin tətbiqi məqsədəuyğun deyildir. Konfliktli vəziyyətlərin idarə olunmasında daha çox psixoterapevtik xarakterli yönəltmə və istiqamətləndirmə metodlarına istinad edilməli, konfrontasiyadan əməkdaşlığa keçid taktikası seçilməlidir. Belə konfliktli vəziyyətlərdə yayınma, uyğunlaşma, əməkdaşlıq, qarşılıqlı güzəşt (kompromis), vasitəçilik (meditasiya) və s. kimi psixoterapevtik metodların tətbiqinin səmərəli nəticə verdiyi elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur. [7, s.397]

Psixoloji tədqiqatlar artıq çoxdan belə qənaətə gəlmişlər ki, ailələrdə konfliktlərin yaranmasının ən başlıca səbəbi nikaha daxil olan gənclərin ailə rollarına, ilk növbədə ər-arvad, ata və ana rollarına hazır olmamalarıdır. Tanınmış psixoloq V.P.Şeynovun tədqiqatlarına görə, müasir gənclərin 85%-ni ailədə kişi roluna heç kim hazırlamır, yalnız 15% halda onlar qismən bu rola ailədə hazırlanırlar. Gənc qızları isə 59% halda heç kim ailədə qadın roluna hazırlamır. Onların yalnız 34%-ni ailədə valideynləri, yalnız 7%-ni məktəb ailə həyatında qadın roluna hazırlayır. Gələcək ər-arvadın əksəriyyəti ailə həyatının öz valideynlərinin həyatının müşahidə yolu ilə öyrənirlər. [8, s.511]

Müasir ailə həyatının reallıqları, artan boşanmalar, ailə-məişət zorakılıqları onu deməyə əsas verir ki, yeni qurulan gənc ailələrdə cütlüklərin əksəriyyəti onları həyatda gözləyən problem və çətinliklərdən xəbərsiz olur, ailə münasibətlərinin qurulmasında problemlərlə qarşılaşırlar. Nikaha daxil olan gənclərin əksəriyyəti “Bizim ailənin başçısı kim olacaq?”, “Ev işləri neçə bölüşdürüləcək?” və s. kimi suallar əvvəlcədən cavb verməkdə çətinlik çəkir, qeyri-müəyyən mövqe nümayiş etdirirlər. Onların bir çoxunda isə kişi və qadın rolları haqqında təsəvvürlər uyğunsuzluq təşkil edir.

Müasir ailəli gənclərin əksəriyyətində belə bir ənənəvi, patriarxal düşüncə hakimdir ki, kişi ailənin başçısıdır. Ailədə kişinin öz vəzifələri, qadının da öz vəzifələri vardır. Müasir gənc xanımların təsəvvürünə görə, kişi ailəyə qazanc gətirən, onun qoruyucusu, ailənin mövcudluğu üçün maddi əsaslar yaradandır. Lakin o, həm də ev işlərində öz xanımına köməklik göstərməli, onu yükləməməlidir. Bundan başqa, kişi öz xanımına qarşı sədaqətli, diqqətli və qayğıkeş olmalı, onu sevməli, emosional cəhətdən dəstəkləməli, çətin, taleyüklü məqamlarda məsuliyyəti öz üzərinə götürməlidir. “Hər bir valideyn övladını çətinliklə böyüdür – deməli, bu çətinlikləri sizin qaynatanız və qaynananız da çəkmişdir. Sizinlə evləndəndən sonra və sizin onun ata-anasını sevmədiyinizə görə, oğlan valideynlərinə arxa çevirsə, inanın, həyat yoldaşınıza ilk nifrət edən elə siz olarsınız, çünki içindəki vicdan mexanizmi bütün hissələrinizə baxmayaraq, sizə haqlının kim olduğunu göstərəcəkdir. [9, s.37-38]

Kişilərin əksəriyyətinin ənənəvi təsəvvürlərinə və qadınlar haqqında formalaşmış stereotiplərə görə, ailənin məişət həyatı ilə bağlı olan bütün işlər: *alış-veriş, yemək hazırlamaq, qab-qacağı, paltarları yumaq, ütüləmək, uşaqlara qulluq göstərmək, mənzildə səliqə-səhman yaratmaq* və s. kimi vəzifələr ailədə ənənəvi qadın işləridir. Müasir dövrdə ər-arvad cütlükləri arasında baş verən ailə konfliktlərinin bir çoxunun kökündə məhz qeyd olunan rol-cins davranışı etalonların haqqında ənənəvi təsəvvürlər və fərqli baxışların toqquşması durur. Psixoloqların gənc ər-arvad cütlükləri arasında keçirdikləri “Ailə konfliktlərindən qaçmaq mümkündürmü?” sualına kişi rəspodentlərin 77%-i, qadınların isə 60%-i bunun mümkünsüz olduğunu bildirmişlər.

Psixoloji tədqiqatlar ailə konfliktlərinin başlıca determinantlarının və mənbələrinin aşağıdakı amillərlə şərtləndiyini müəyyənləşdirmişdir: *ümitsizliyə qapılma, ənənələrin nüfuzu, başqasını özünə tabe etmək cəhdi, ailədə zorakılıq, emosional (psixoloji) dəstəyin çatışmazlığı, maliyyə problemləri, ailənin yaşlı üzvlərinin tələbləri, ailəyə müdaxilə, uşaqlarla bağlı problemlər ailə yükünün qeyri-bərabər bölünməsi, ünsiyyət bacarıqlarının olmaması.*

Müasir ailələrin əksəriyyətində posttravmatik streslərə, nikahdan narazılıqlara, qarşılıqlı günahlandırılmalara, “xəyal qırılığı”na təsadüf olunur.

Bunların kökündə isə ailə üzvlərinin (əsasən qadınlar və uşaqların) daim gərginlik altında yaşamaları, onların çıxılmaz vəziyyətə salınmaları, həyatı vacib tələbatlarının yetərincə təmin edilməməsi və ya bunun qarşısında maneələrin qoyulması, sıxışdırılma və s. kimi risk amillərinin durduğunu qeyd etmək olar.

Ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərdə harmoniyanın olması hər bir ailə üzvünün iş yerində məhsuldar fəaliyyətinə, sosial əlaqələrinin genişlənməsinə, ailəyə bağlılığına, bununla da münəfiqə və problemsiz dolğun həyat yaşamasına, xoşbəxt birgəyaşayışa təminat verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Рассел Бертран. Qərb fəlsəfəsi tarixi. (Tərtib edəni Doktor Cavad Heyət.) B.: Mütərcim, 2012.
2. Пиз А., Пиз Б. Язык взаимоотношений мужчина ↔ женщина. М.: Эскмо, 2013.
3. Qaziyev Y.X. Mənəvi dəyərlərimizin keşiyində duraq. B.: Borçalı NPM, 2007.
4. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. 4-ое издание. СПб.: Питер, 2009.
5. Некрасов А. Жизнь без кризисов. Кризис открывает ваши возможности. М.: АСТ, 2010.
6. Əlizadə Ə.Ə. Abbasov A.N. Ailə (IX sinif üçün dərslik). B.: Maarif, 1989.
7. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) B.: Mütərcim, 2015.
8. Шейнов В.П. Женщина + мужчина. Познать и покорить. М.: АСТ, 2011.
9. Əhmədov Y.P., Ağamalıyeva V.Ş. Ailə xoşbəxtliyinin fəlsəfəsi. B.: SkyG, 2017.

Summary

Psychological conditions of the social regulation in marital relations

It is important to have legal, moral and religious norms in any society to regulate the mutual relations among the people. As an important structure of society, in family, social regulation of mutual relations differs with its specific specialties. Marital relations regulate, basically, with spiritual and religious norms, customs and traditions, and family rules based on them. In this article, we are going to dispute about psychotherapeutic means of influence and the psychological conditions of their utilization in social regulation of mutual relations, especially in the elimination of conflict situations in the family.

Резюме

Психологические условия социальной регуляции внутрисемейных отношений

В любом обществе имеется необходимость правовых, нравственных и религиозных норм в регулировании взаимных отношений людей. В семье, являющейся одним из важнейших структур общества, регулирование взаимоотношений в социальном аспекте отличается своей спецификой. Внутрисемейные отношения в основном упорядочиваются моральными и религиозными нормами, обычаями и традициями, семейными порядками ссылаемыми на это. В статье говорится о способах психотерапевтически важных действий в устранении преимущественно конфликтных ситуаций в социальном регулировании взаимоотношений в современных семьях.

Aidə Rəcəbova
ADU

CƏMIYYƏTİN SOSIAL HƏYATINDA PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: psixoanaliz, şüur, cəmiyyət, fərd, kütlə, şəxsiyyət

Keywords: psychoanalysis, consciousness, society, individual, mass, identity

Ключевые слова: психоанализ, сознание, общество, индивид, масса, личность

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin siyasi, sosial inkişafında psixoloji amillərin rolu çox böyükdür. Bununla bağlı bir çox mütəfəkkirlər araşdırmalar aparmış, müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Q.Lebon, Q.Tard, Şteyntal, Samner, Vundtun nəzəriyyələri buna misal ola bilər. Cəmiyyətin psixoloji təhlilində Z.Freydin psixoanalizini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Avstriyalı psixiatr Z.Freyd psixoanalizi fəlsəfi antropoloji prinsip səviyyəsinə qaldırdı. Freydə görə, şüurlu “mən” iki obyektiv qüvvənin – “o” ilə cəmiyyət qaydalarının mübarizəsi meydanına döndür [2].

“Kütlə psixologiyası və insan “mən”inin analizi” əsərində isə Freyd sosial əlaqələrin təbiətindən söz açır. Kütlə psixologiyasının spesifik cəhətini onun qeyri-şüuri, təhtəşüur olaraq lider və başçıya pərəstiş etməsində görür. Freydə görə, özündən əvvəlki fəlsəfənin ən böyük günahı təhtəşüur probleminin bu fəlsəfənin tədqiqat predmeti olmaması idi. Onun tədqiqat predmeti əql, şüur olmuşdur. Doğrudur, Freyd etiraf edirdi ki, şüurun öyrənilməsi vacib şərtidir. Əslində şüur dünyada insanın oriyentasiya götürməsinə imkan verir, öz “mən”ini formalaşdırmağa şərait yaradır. Lakin “mən”dən başqa fərdin şüuru, insan psixikası, Freydə görə, özünə daha iki strukturu daxil edir: “ideal-Mən” psixikası daxilinə keçirilmiş sosial əhəmiyyətli motivlər, requlyatorlar. Freyd təliminin davamçılarından Q.Roxeym və K.Yunqın özünəməxsusluğunu göstərmək olar. Xüsusilə K.Yunq təhtəşüuru öyrənərək onun ayrı-ayrı yaratdıqları ilə struktur, obrazlar mədəniyyəti üçün ümumi oxşarlığını göstərmişdir. O, elmi dövriyyəyə “kollektiv təhtəşüur” anlayışını gətirmişdir. Psixoloji tiplər ümumi psixi proseslərlə şərtlənir. K.Yunq bunu “kollektiv təhtəşüur” adlandırmışdır. Fərdi şəxsiyyət psixoloji prosesin hissəsi, kəsiyi, yaxud nümayəndəsidir [5]. O, hər bir canlıda onun anadangəlmə xassəsi kimi əks olunmuşdur. Fərdin həyat tərzinin anadangəlmə xüsusiyyətlərini Yunq instinkt adlandırır. Cəmiyyətdə hər bir şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi xarici təsirlər və daxili güclü bir-birilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Z.Freydə görə, “o” elə səhədir ki, orada yalnız sıxışdırılmış şüursuz instinktlər əsas götürülür, onlar həzz prinsipinə tabe olur və ona görə də prinsipcə dərk edilə bilmir. İnsanın mahiyyəti onun etdiyi əməllərdən asılıdır: əgər o, yaxşı əməl sahibdirsə, o zaman bir mahiyyət kəsb edir, əks halda, yaradılmışların ən şərəfətli olan insanın yaşayışının heç bir mahiyyəti yoxdur [2]. İnsanın yaxşı əməlləri cəmiyyətə xeyir, mənfəət verir, pis əməlləri isə cəmiyyəti uçuruma aparır.

Cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafında dinin də rolu böyükdür. Məsələn, Azərbaycanda azad dini əqidə ilə biliyin vəhdəti hökm sürür. İctimai problemlərin həllində bu amil özünü daha qabarıq göstərir. Hər şeydən əli üzülmüş, bir parça çörə-

yə möhtac olan insanların dini əqidədən qaynaqlanan ruhi-mənəvi, psixoloji, əhval-ruhiyyəsinin yüksəlişi cəmiyyətin mütəşəkkil mübarizəsini möhkəmləndirir və onun qələbəsini labüd edir.

Freyd obyektin bu psixi xüsusiyyətini ilkin, ibtidai obraz kimi ifadə etməyi məsləhət görür. Lebon özünün “kütlə psixologiyası” konsepsiyasında “cəmiyyət kütlənin hökmran olduğu anarxiya dövrünə qədəm qoydu” deyir [6]. O, “Xalqlar və kütlə psixologiyası” əsərində yazır ki, izdiham zamanı insanlarda o vaxtdək onlarda olmamış yeni keyfiyyətlər meydana çıxır. Belə vəziyyətdə fərd “fors-major şüur əldə edir və bu şüur onu elə instinktlərə tabe olmağa vadar edir ki, tək olduğu zaman o, heç vaxt onlara azadlıq vermir”. Q.Tard bunu belə izah edir: birincisi, kütlə anonimdir və ona görə də məsuliyyət daşımır. Ayrı-ayrılıqda fərdləri həmişə çəkindirən məsuliyyət hissi izdiham zamanı tamamilə ortadan qalxır” [3]. “İzdihamda hər bir hiss, hər cür fəaliyyət o dərəcədə sirayətədidir ki, özü də fərd öz şəxsi maraqlarını çox asanlıqla kollektiv maraqlara qurban verir”. Başqa sözlə, əksər hallarda fərd kütləyə daxil olduqda özünü kənarında qoyur. O kütlənin bir parçası olaraq fərd olmaqdan çıxır. Lebonun fikrincə, kütləvi hərəkətlər xaricində şəxsiyyət mədəni insan hesab edilirsə, dəstədə o, instinktlərlə hərəkət edən bir varlığa, vəhşiyyə çevrilir. Kütlənin adekvat modeli kimi hazırda dəstə, yığın deyil, publika, yəni tamaşaçı əsas çıxış edir. “Dəstə”, “publika”, “tamaşaçı” kateqoriyalarının hər biri tarixi mahiyyət kəsb edir. “Kütlə”, “publika” və “tamaşaçı” kateqoriyalarını ilk dəfə Tard fərqləndirmişdir. O, öz müddəalarında tələb edirdi ki, kütləni publika ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki kütlə insanların fiziki vəhdətirsə, publika insanların nisbətən səpələnmiş formasıdır. Birincisi daha dözülməz olduğu halda, ikincisi passiv və daha sivil xarakter daşıyır. Tardın “təqlid nəzəriyyə”sinə görə kütlə hər zaman elitani təqlid edir, dəstə isə qarşılıqlı simpatiyaya, təqlid mənbəyinə görə formalaşır və onun əsas amili insanları birləşdirən emosiyalardır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə çox zaman kütlə və elita arasındakı ziddiyyətli münasibətlər olur. Bu iki fərqli təbəqə arasındakı münasibətlər nəticəsində isə cəmiyyətin sosial strukturu formalaşmağa başlayır. Cəmiyyətdə inkişafın düzgün getməsi üçün bu iki təbəqə, yəni elita və kütlə arasındakı əlaqələr düzgün qurulmalı, istiqamətləndirilməlidir. Bu, insanın cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi formalaşmasında başlıca amildir.

Sosial qruplar nəzəriyyəsinin banisi amerikalı sosioloq Eduard Rossun fikrincə, cəmiyyət sosial qrupların məcmusundan ibarətdir. Fərdin ictimai həyatı onun qrupdakı həyatda və qruplararası münasibətlərdə iştirakıdır. Lakin belə düşünmək yanlış olardı ki, guya sosioloqlar sinifli cəmiyyətin əsas ictimai qruplarından – ictimai siniflərdən bəhs edir. Qruplar əraziyə, peşələrə, məşğələlərin bənzərliyinə və s. görə ayrılır. Belə təsnifatda, məsələn, poladəridənlər sırasına həm polad kralları, həm də fəhlələr daxil edilir. Cəmiyyətin sosial strukturu anlayışı öz məzmununa görə sosial tərkib anlayışından daha geniş və dolğun xarakter daşıyır. O, təkcə əhalinin sosial birliklərinin müxtəlif nisbətələrində tərkibini göstərməklə kifayətlənmir. Onun məzmununa həm də sosial sistemə daxil olan yarım sistemlərin və elementlərin nisbi sabit düzülüş qaydası, bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri, oynadıqları funksional rol da daxildir. Beləliklə, sosial struktur inkişafın müəyyən pilləsində duran cəmiyyətin sosial birlikləri arasında qarşılıqlı münasibətləri, onla-

rın qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı təsirinin tarixən formalaşmış nisbi sabit sistemini ifadə edir. Sosial struktur cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi mədəniyyət sistemləri, məişət münasibətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. O, bir tərəfdən özündə həmin tərəflərin güclü təsirini hiss edir, digər tərəfdən isə özü onlara fəal əks təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin sosial həyatından bəhs edərkən fərdin xüsusiyyətlərini də unutmamaq olmaz. Bununla bağlı Alfred Adlerin “fərdin psixologiyası” nəzəriyyəsini xatırladaq. 1902-ci ildə V.Ştekel, Z.Freyd, M.Koqan, R.Reytlər kimi psixoloqlarla bərabər “Psixanalitiklər cəmiyyəti” nin üzvü olmuş A.Adler göstərir ki, insanda ən əsas onun təbii instinktləri deyil, “birlik hissi” dir [4]. Bu hiss anadangəlmədir, lakin sosial cəhətdən inkişaf etdirməlidir. A.Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən 3 mühüm münasibət növü göstərir: başqa adamlara münasibət, əməyə münasibət, başqa cinsə münasibət. A.Adlerə görə, şəxsiyyətin strukturunu aşağıdakı əsas motiv və meyillər müəyyən edir:

- a) özünün gücsüzlüyünü hiss etmək,
- b) təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəhd,
- c) birgəlik hissi və sosial hiss.

Onun fikrincə, bu meyillər anadangəlmə deyildir, yəni uşaq doğularkən ona hazır şəkildə verilmir, dünyaya gələrkən insan nitq qabiliyyəti onun anatomiyasında olduğu kimi, bu meyillər üçün də potensial imkan olur [1].

Bu təməl fərziyyələrimizdən insanın irəliləməsi ilə bağlı çox əhəmiyyətli bir nəticə ortaya çıxır. Sosial marağ hər an böyüyür, insanın irəliləməsi də sosial marağın inkişafının bir funksiyasıdır. Bu səbəbdən, insan var olduqca irəliləmə qaçılmazdır. İnsanın irəliləməsini, sosial marağın daha üst səviyyələrə doğru inkişafı kimi təyin etmək olar. A.Adlerə görə “insan ya toplum inkişafını istismar etməkdən əl çəkərək özünü qurtaracaq yaxud da başqalarının eyni anlayışdan istifadə edərək özünü istismar etməyinə razı olacaqdır”.

Cəmiyyətlər bir-birindən fərqlənir. Bir tərəfdə mədəniyyətin, fəlsəfənin, elmin yarandığı, lakin müasir dövrdə inkişafdan xeyli geri qalmış Şərqlə digər tərəfdə isə daim inkişafa can atan Qərb cəmiyyətlərini müqayisə edərək belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün mədəniyyətin başlanğıcı olmuş Şərqlə bu gün bu qədər geri qalır, lakin Qərb sürətlə inkişaf edir. Bu sualın cavabını cəmiyyətin tarixən keçdiyi inkişaf dövrləri ilə əlaqələndirmək olar. Cəmiyyətin inkişafı birmənalı olaraq psixoloji amillərlə yanaşı, antropoloji amillərlə də sıx bağlıdır. Lakin müasir dövrdə baş verən müharibələr, cəmiyyətlərdə anarxiyanın geniş yayılması humanizm prinsiplərinin artıq unudulmaqda olduğunu göstərir. Şərqlə daha geniş yayılmış bu problemlər orada mədəniyyətin, elmin tənəzzülünə gətirib çıxarır. Dünya müharibələrində Qərb dövlətlərinin çoxu iştirak etsə də, onlar öz inkişaf templərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Məsələn, Renessans dövründə təriqətçilik, cadugərlik, əxlaqi düşkünlük kimi hallar var idi. Lakin, bununla yanaşı, ən böyük mədəni, elmi, fəlsəfi görüşlər də həmin dövrdə formalaşmağa başlamışdır. Başqa sözlə, müharibə bəzi hallarda mədəniyyətin inkişafına yardım edə bilər. Müharibə haqqında bir sıra mütəfəkkirlərin də fikirləri olmuşdur. Avreli Avqustin özünün “Tanrı dövləti” əsərində ilahi sülh anlayışından bəhs etmişdir. Onun fikrincə, əgər insanlar tanrının qoyduğu qanunlara itaət etsələr, yer üzündə müharibələrə son qoyular,

sülh olar. Foma Akvinski “Teologiya külliyyatı” əsərində insanların birgə yaşaması üçün sülhün əvəzolunmaz olduğunu qeyd etmişdir. Sülh isə ədalətlə bağlı anlayışdır. Onun fikrincə, insan tamamilə sülhə nail ola bilməz, sülh insanlara yalnız onun Tanrıdan bir ricası olaraq verilə bilər. Makiavelli “Müharibə sənəti” əsərində öz dövründə olan müharibələrlə bağlı yazırdı ki, davamlı müharibələr həm iqtisadi cəhətdən qarşılanaq baxımdan, həm də ordunun siyasi iqtidarda fikir sahibi ola biləcəyinə görə lazımsızdır. O, müharibənin aparılması və lazım olduqunda bitməsini gərəkli bir vasitə kimi qeyd edirdi. Makiavelliyə görə, dövrünün müharibələrinin mənfi cəhəti əsgərlərin təsadüfi seçilməsidir, yəni döyüşən dəstə xüsusi diqqətlə seçilməlidir ki, müharibədə tezliklə uğur əldə edilsin. Əsgərlər cəsur, təmkinli olmalıdır. Ən önəmlisi isə, onlar vətəndaşlar arasından seçilməlidir.

Cəmiyyətin inkişafında psixoloji, antropoloji, dini amillərin rolunun araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cəmiyyətin inkişaf prosesində mütləq sülh durur.

Ədəbiyyat

1. Adler A. Yaşamaq sənəti. Bakı: Qanun, 2011.
5. Freyd. Z Totem və tabu. M: 1915.
6. Freyd. Z. Psixanalizlə ilkin tanışlıq. Bakı: Qanun, 2007.
3. Lebon. Q. Xalqların və kütlənin psixologiyası. Bakı: Qanun, 2008.
4. Tard. Q Təqlid qanunları. Bakı: 2009.
2. Yunq. K Arxetip və simvol. M: 1991.

Role of psychological factors in the social life of the society

The article presents the analyses of S.Freud's ideas about unconscious and specific features of their implementation concerning the theories of investigators.

The author analyzes psychological conceptions of development of the society in Western and Eastern traditions. The ways of influence of the ideas of the thinkers of the era of the Middle Ages and Renaissance to the psychology of the great mass are also shown here.

Резюме

Роль психологических факторов в социальной жизни общества

В статье нашли свое отражение идеи З.Фрейда о бессознательном и специфических особенностях его применения по отношению к массе. Автор анализирует психологические концепции развития общества западной и восточной традиций. В статье также показаны пути влияния на психологию широких масс населения, идей мыслителей эпохи Средневековья и Возрождения.

Lalə Əliyeva
SDU

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *pedaqoji ünsiyyət, ünsiyyət psixologiyası, müəllim-şagird münasibətləri, qrupda ünsiyyət, birgəfəaliyyət, rəhbərlik üslubu, ünsiyyətin emosional quruluşu, ünsiyyətin intellektual quruluşu*

Ключевые слова: *педагогическое общение, психология общения, взаимодействие между учителем и учеником, групповое общение, сотрудничество, стиль руководства, эмоциональная связь общения, интеллектуальная структура общения*

Key words: *pedagogical intercourse, psychology intercourse, interdisciplinary training and tutoring, group interaction, workforce, style management, emotional communication, intellectual development*

Təhsil sistemində pedaqoji prosesə rəhbərlik üslubunun əsas komponentlərindən biri də onun pedaqoji ünsiyyət üslubudur. Ünsiyyət üslubunun özü də fəaliyyət prosesinin tərkibində, onun elementi kimi çıxış edir. Ünsiyyətin mərkəzində tərəflərin psixoloji, fizioloji, mənəvi və digər fenomenləri durur.

Pedaqoji prosesdə işgüzar və şəxsi ünsiyyət bir-birindən ayrılmazdır. Sınıf rəhbəri şagirdin yalnız tapşırıq yerinə yetirməsinə deyil, həm də özünü necə aparmasına diqqət yetirir. Onun sağlamlıq durumu, emosional vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi, daxili həyəcan və qayğıları təcrübəli pedaqoqun nəzərindən qaçmamalıdır.

Ünsiyyət-fərdi olduğu qədər də sosialdir. Buna görə də, sosiallıq və fərdilik əlaqəli şəkildə ünsiyyətin vacib vasitəsi olan fərdi təzahürü və mexanizmi nitq olan dildə cəmləşir. Davranışın ifadə qüvvəsi kommunikativ funksiyayı yerinə yetirdiyi halda, ünsiyyətin pantomimika və jestikulyasiya kimi nitqsiz formaları o vaxt yaranır.

Pedaqoji ünsiyyətin üsulu müəlliminşagirdə müraciətidir (Myasişev). Araşdırmalarda birgə fəaliyyətdə ünsiyyət və müraciət arasında uyğunluğun olub-olmaması müəyyən edilmişdir. Müəllif bunun səbəbini ünsiyyətdə olanların ayrılıqda fərdi xüsusiyyətlərində deyil, həm də ünsiyyət şəraitində, daha tez-tez ünsiyyətdə olan insanların təşkil etdiyi kiçik qrupların xarakterində axtarır.

Qarşılıqlı fəaliyyətin xarakterində də qarşılıqlı münasibətlər mühüm rol oynayır. Qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaranan təəssüratlar münasibətləri möhkəmləndirir, dağıdır və ya yenidən qurur. Səmərəli ünsiyyət psixi proseslərin bu və ya digər xarakteristikalarına, insanın psixi vəziyyət və xüsusiyyətlərinə təsir edərək onu kökündən dəyişə bilər.

Müəllimin rəhbərlik üslubu daha çox onun şagirdlərlə pedaqoji ünsiyyətində ifadə olunur. Bu baxımdan, pedaqoji ünsiyyət tədqiqatçılar - B.Q.Ananyev [1], M.S.Kaqan, A.M.Ektind [2], V.N.Myasişev [3], M.Ə.Həmzəyev [4], Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə [5] və b. tərəfindən rəhbərlik üslubunun əsas komponenti kimi qiymətləndirilir.

Müəllimin rəhbərlik üslubunun formalaşmasına təsir göstərən amillər sırasında bacarıqların da mühüm rolu var. Rəhbərlik üslubunda diaqnostik, konsultativ və psixoterapevtik bacarıqların olması vacib sayılır. Bu bacarıqlar şagird qruplarına rəhbərlik prosesində onların şəxsiyyətinin əsas göstəriciləri kimi çıxış edir.

Müəllimin psixodiagnostik, psixokonsultativ və psixoterapevtik bacarıqları hazırda onların müvafiq sahələr üzrə yerinə yetirmələri tələb olunan funksiyaları ilə bağlı olaraq aktuallaşmışdır.

Təhsil qruplarında kommunikativ münasibətlərin inkişafı baxımından dil (nitq) mədəniyyətinin gözlənilməsi şərti də irəli sürülərək onun mahiyyəti dilin dərk etməyə gedən yol olması ilə əsaslandırılır. Göstərilən amillə bağlı olaraq O.İ.Roqov hesab edir ki, müəllimin fərdi xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlı olan baza mədəniyyətinin formalaşmasında ən mühüm yerlərdən birini kommunikativ (ünsiyyət) mədəniyyəti tutur. Kommunikativ mədəniyyət adı altında bunlar başa düşülür [6]:

1) *nitq mədəniyyəti*;

2) *davranış mədəniyyəti*;

3) *birgə fəaliyyətdə empatik münasibət mədəniyyəti*.

İnsanlar bir-biri ilə münasibətlər qurur, əməkdaşlıq edir, birgə fəaliyyət göstərirlər. L.Y.Kolominski bu prosesi ünsiyyət zamanı müvafiq struktur və atributlara malik olan insan fəaliyyəti adlandırır [7, s. 193].

R.L.Kriçevski və E.M.Dubrovskaya bildirirlər ki, qrup işinin təşkilində səmərəliliyi artırmaq üçün rəhbərdən aşağıdakılar tələb olunur [8, s.132]:

- başlaqlarına üstün gəlməyə ehtiyac yaranmaması üçün imkanları nəzərə alınaraq şagirdlərə kifayət qədər mürəkkəb və stimullaşdırıcı təkliflər vermək;
- fərdi səylərin işlənməsi və rəğbətləndirilməsi qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

- bütövlükdə qrupun işini deyil, fərdi nəticələri qiymətləndirmək;
- şagirdlərin başqalarının işinə qiymət verməsinə şərait yaratmaq;
- verilmiş işi mümkün qədər 3-4 nəfərlik qruplarla yerinə yetirmək;
- qrupu bir neçə yerə bölmək, birgə fəaliyyətin strategiyasını, taktikasını müəyyən etmək;

- daha çox əlavə tapşırıqlardan istifadə edərək onun yerinə yetirilməsində şagirdlərə azad hərəkət etməyə imkan vermək, sonda nəticəni birləşdirmək.

S.H.Əlizadə müəllimin öz fəaliyyətinə psixoloji yanaşmasına onun şagirdlərlə ünsiyyətini əhatə edən bütün məsələlərə aiddir. Bu məsələlərin hər birinin müsbət həlli müəllimin peşə hazırlığından və şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Onun peşə hazırlığı nə qədər yüksəkdirsə şagirdlərə rəhbərlik işini də yüksək səviyyədə təşkil edə biləcəkdir. Bu, müəllimin şagirdləri subyekt kimi qəbul etməsi, daha doğrusu, edə bilməsi, onları anlaması, qavraması, tanıması, ailəsinə yaxşı bələdləşməsi, onlarla sistemli əlaqə qurması, yaxından əməkdaşlıq edilməsi üçün mühüm şərtidir [9].

S.H.Əlizadə müəyyən etmişdir ki, müəllimin peşə fəaliyyətinin əsası hələ təhsil illərində qoyulur. Bu illərdə onlarda professional tərzi formalaşır. Bunun özünəməxsus şərtləri var.

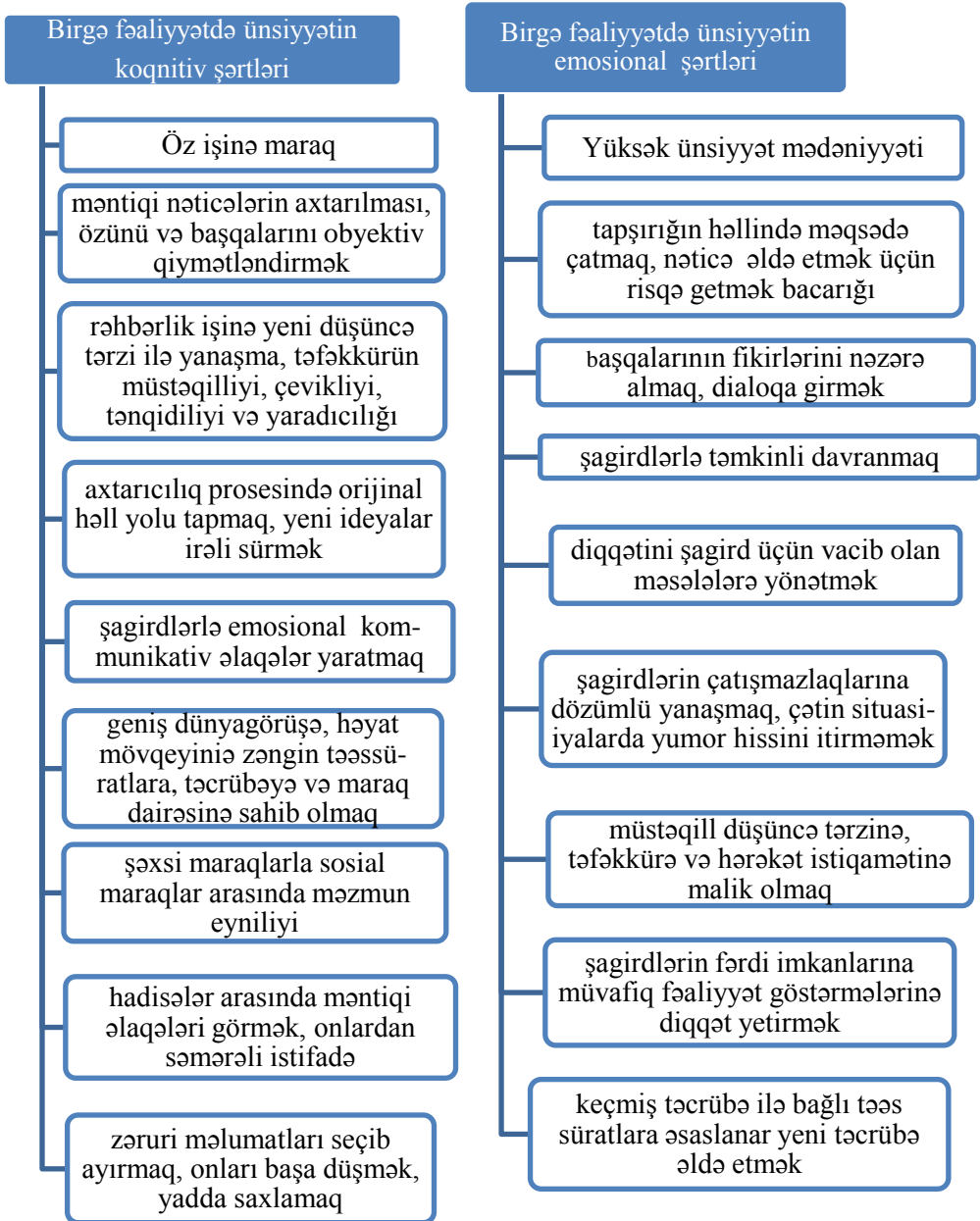
- təhsil müddətində professional fəaliyyətlə bağlı olaraq tərtib edilmiş tədris planlarının məzmunca peşə fəaliyyətinə tam uyğunluğu;

- peşə bacarıqlarının diaqnozlaşdırılması və alınan nəticələrə görə onları istiqamətləndirmə;

- ixtisas fənlərinin mənimsənilməsinə verilən psixoloji tələblərin ödənilməsi, şagirdlərdə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, birgəfəaliyyət sahəsində təcrübənin yaradılması.

Sınıf rəhbərlərinin professional-psixoloji komponentlərinin uyğunsuzluğu aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

- vəzifə səlahiyyətlərinə formal yanaşması;
- öz səlahiyyətləri üzrə diaqnozlaşdırılaraq müvafiq tədbirlərin görülməsi sahəsində məktəb rəhbərlərinə səlahiyyətlərin verilməməsi;
- üzləşdilər qeyri-rəsmi maneələr;
- məktəb rəhbərlərinin tabeçilik qaydalarının demokratik prinsiplər əsasında tənzimlənməməsi və s.

Şəkil 1. Pedaqoji ünsiyyətin emosional və intellektual quruluşu

Aparığımız təhlillər əsasında müəllimin rəhbərlik üslubunun sosial-psixoloji mahiyyətini xarakterizə edən bir sıra məsələləri qeyd etmək olar.

▫ Müəllimin rəhbərlik üslubu onun şəxsiyyətindəki “rəhbər-Mən” quruluşunun sosial-psixoloji və pedaqoji tərəflərinə əsaslanır. Buraya bir sıra məsələlər, o cümlədən onun yaşadığı sosial mühitin etnomədəniyyəti, şəxsi (ailə) mədəniyyəti, adət-ənənələr, stereotiplər, təhsili, peşə bacarıqları və qabiliyyətləri, işlədiyi məktəbin daxili qaydaları, məktəb direktorunun idarəetmə üslubu, müəllimin özünün koqnitiv üslubu, bir sözlə, bütöv bir sistem daxildir.

▫ Müəllimin rəhbərlik üslubunun sosial-psixoloji məzmunu özünüinkışafın və özünüsosiallaşdırmanın xüsusiyyətlərindən, peşə hazırlığının keyfiyyətindən, təşkilatçılıq imkanlarından asılıdır.

Bütün bunlar məktəbdə müəllimlə şagird arasındakı münasibətləri tənzimləyən psixoloji amillərdir. Təcrübə də göstərir ki, şagirdlərlə münasibətdə müəllimləri daha çox maraqlandıran cəhət onların pedaqoji iş ustalığının qiymətləndirilməsidir. Müəllimlər şagirdlər üçün məhz müəllim kimi qəbul edilmələrini istəyirlər.

İkinci yerdə şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi durur. Ən son yeri intellektual keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi arzusu tutur. Müəllimlər şagirdlərlə münasibətlərini də bu maraqlara görə istiqamətləndirməyə meyllidirlər. Onlar heç də şagirdlərin arzu etdikləri kimi - mülayim, lakin dərsi yaxşı tədris edən deyil, ciddi-mülayim və dərsi yaxşı tədris edən olmağa səy göstərirlər.

Onların peşə seçiminə münasibətdə də müəllimlər peşə maraqlarından çıxış edirlər. Belə ki, şagirdlərin peşə seçimində daha çox qabiliyyətlərə üstünlük vermələrini arzu edirlər. Müəllimlər öz şagirdlərinin dünyagörüşünə təsir imkanlarını da kifayət qədər real hesab etmirlər. Onlar şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına əsasən təsir göstərə bilirlər. Müəllimlər şagirdlərə kifayət qədər təsir imkanlarına malik olmadıqlarını etiraf edirlər. Bununla belə, öz funksiyalarını da dərk edir və yeri gəldikdə peşə borclarına görə mühakimə yürüdürlər.

Nəhayət, görüldüyü kimi, insanların qarşılıqlı münasibətləri kimi müəllim-şagird münasibətləri də onların birgə fəaliyyəti prosesində formalaşmış inkişaf edir. müəllim-şagird münasibətləri həm sosial, həm yaş, həm də fərdi-psixoloji məzmunla malikdir. Ontogenetik inkişaf prosesinin yalnız müəyyən mərhələsində insan davamlı münasibət qura bilər. Yeniyetməlik və gənclik keyfiyyət baxımından bunun üçün səmərəli dövrdür.

Müəllim-şagird münasibətləri sosial əlaqələrlə tənzimlənən ünsiyyət prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlaqələr sistemində özünəməxsus yer tutmaqla nəticələrin səmərəliliyini şərtləndirir. Hər iki tərəfin şəxsiyyətinin funksional-dinamik strukturunda mühüm yer tutur. Daxili mövqeyinin, dünyagörüşünün və mənəvi ideallarının formalaşmasında, şəxsiyyət kimi özünü reallaşdırmasında və özünü dərk etməsində sosial tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Münasibətlərin bu kontekstdə öyrənilməsi, o cümlədən müəllimlərin yeni təlim texnologiyalarını tətbiq etmə bacarığını üzə çıxarmağa imkan verir, çünki öz işini bilən müəllim tədris prosesində münasibətləri daha çox qarşılıqlı anlama üzərində qurmağa çalışır. bu işə müasir təhsilin tələbi olan demokratik tipli müəllimlər üçün səciyyəvi hal hesab edilir.

Biz pedaqoji prosesdə qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı problemlərin təhlilində həm təhsil alanların, həm də təhsil verənlərin psixologiyasını ön plana çəkirik, lakin müəllim-şagird münasibətlərində əsas sima birinci tərəf - müəllimdir. Onun şəxsi keyfiyyətləri və pedaqoji iş üslubu şagirdlərlə münasibətlərin psixoloji məzmununa ciddi təsir göstərir. Müəllimin praktik fəaliyyətində mühüm yeri pedaqoji prosesdə qərarların qəbul edilməsində intellektual, emosional və iradi keyfiyyətlərin vəhdətdə götürülməsi tutur. Müəllim təlim-tərbiyə prosesində “şagird-təlim fəaliyyəti”, “müəllim-şagird” və s. mürəkkəb münasibətlər sistemini təşkil edir, onun reallaşmasını tənzimləyir. Müəllimin peşə ustalığı onun özünüdərk etməsindən asılı olur. Dərketmənin kəmiyyət və keyfiyyətinə cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai şüur, siyasi iqlim, əxlaq və estetik normalar, mənəvi dəyərlər ciddi təsir göstərir.

Son dövrlərə qədər aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, müəllimin peşə fəaliyyəti pedaqoji prosesin və şagirdlərin təlim fəaliyyətinin fonunda öyrənilməyindən onun şəxsi mövqeyini, fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini və dinamik inkişafını şərtləndirən məsələlərə az diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə mühüm amil olan özünüdərk etmə problemi, xüsusilə onun fərdi cəhətləri aydınlaşdırılmamış qalır.

Aparılan tədqiqatlarda, ümumiyyətlə, müəllim-şagird münasibətlərinin bir neçə forması fərqləndirilir. Onlar sübyektlərin psixoloji vəziyyətinə, davranış tərzinə görə bir-birindən seçilir. Nəticələr zahirən: mimika, nitq, hərəkəti reaksiyalarla səciyyələnir. Hisslər və emosiyalar müəllim-şagird münasibətlərində olduqca rəngarəng formalarla təzahür edir. Üç emosional vəziyyəti ayırd etmişdir: açıq (gizli) pozitiv, neytral, aşkar (gizli) neqativ [10].

Bu məsələləri araşdırmaq, yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlərlə real pedaqoji ünsiyyətinin məzmununu öyrənmək məqsədilə kiçik bir tədqiqat apardıq.

2018-ci ilin mart ayında Sumqayıt şəhər ... sayılı orta məktəbinin X “a” və X “b” sinif şagirdləri ilə aşağıdakı suallar əsasında sorğular keçirdik.

1. Müəllimlərinizlə ünsiyyətiniz sizi qane edirmi?
2. Bu ünsiyyətin necə olmasını arzu edirsiniz?
3. Müəllimlərinizdə görmək istədiyiniz ən mühüm keyfiyyətlər hansılardır?
4. Müəllimə yaraşdırmadığınızı, lakin onlarda tez-tez təsadüf etdiyiniz keyfiyyətlər hansılardır?
5. Siz öz hüquq və vəzifələrinizi bilirsinizmi?

Şagirdlərin verdikləri cavablar aşağıdakı məzmununda olmuşdur:

- müəllimlərimizdən, ilk növbədə şagird şəxsiyyətinə hörmət edilməsini gözləyirik;

- müəllimlər öz hüquqları qədər şagirdlərin də hüquqlarını bilməli və ona hörmət etməlidirlər;

- müəllimlər şagirdlərlə ünsiyyətini yalnız rəsmi qaydalarla məhdudlaşdırmamalıdırlar;

- müəllim səmimi, ünsiyyətçil olduğu qədər də ciddi olmalıdır;

- müəllim şagirdlərdə öz fənninə qarşı maraqlı oymalı, onu sevdirməlidir.

Sinif rəhbərləri, eləcə də fənn müəllimləri ilə aparılan sorğular aşağıdakı suallar əsasında qurulmuşdur:

1. Pedaqoji fəaliyyətinizdə yuxarı sinif şagirdlərini tərəfmüqabil kimi qəbul edirsinizmi?

2. Şagirdlərlə ünsiyyətinizdə onların ailə şəraitini (sosial vəziyyətini) nəzərə alırsınızmı?

3. Şagirdlərlə ünsiyyətdəki konfliktləri, yaxud onların öz vəzifələrinə məsuliyyətsiz yanaşmalarını (zəif oxumalarını, intizamsızlıq qetmələrini) daha çox hansı amillə əlaqələndirirsiniz, onların özləri ilə, yoxsa mühitlə?

4. Sizcə yuxarı sinif şagirdləri öz müəllimlərini obyektiv qiymətləndirə bilirlərmi?

5. Müəllimlər daha çox hansı keyfiyyətlərə malik olan şagirdləri yüksək qiymətləndirirlər?

Müəllimlərin verdikləri cavablar məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- X-XI sinif şagirdləri ilə müəllimlərin ünsiyyəti yaşlılarla qurulan ünsiyyətə uyğunlaşdırılmalıdır;

- şagirdlərlə münasibətlərdə onun ailə mühiti nəzərə alınmalıdır;

- oxumağa, öyrənməyə maraq göstərən şagirdlər müəllimlərlə ünsiyyətin yaxşı olmasına daha çox can atırlar;

- yuxarı siniflərdə şagirdlərə fərqləndirici, birtərəfli münasibəti onlar tez duyurlar, səmimiyyəti-qeyri-səmimilikdən həssaslıqla fərqləndirirlər və ona adekvat münasibət göstərirlər;

- onlar avtoritar tipli müəllimlərdən qətiyyənlə çəkinmir, əksinə, ona qarşı "amansız" olurlar;

- onlar böyük psixoloqlar, dərslərindən keçən bir ay müddətində bütün müəllimləri tanıyır, obyektiv qiymətləndirirlər;

- onların münasibətləri ətraf mühitin onlara münasibətinə adekvatdır;

- onlar əvvəl müəllimi, sonra onun tədris etdiyi fənni sevirlər.

Göstərilən siniflərin şagirdləri arasındakı münasibətlər zəngin tədqiqat materialı kimi diqqəti cəlb etdiyindən həmin məktəbin təcrübəsinin öyrənilməsi münasib bilinmişdir. Belə ki, burada müəllimlərlə şagirdlər arasındakı münasibətlər müsbət olub məhsuldar və intensiv təlim uğurlarına şərait yaradır. Şagirdlər yüksək qabiliyyətlərə və müsbət şəxsiyyət keyfiyyətlərinə malikdirlər. Məsələn, A.Əliyeva, K.Məmmədli, G.Kərimli, M.Hüseynzadə, M.Babayeva, F.Şəmsizadə və b. verdikləri cavablarında bunu bir daha aydınlaşdırdılar. Həmin cavablarda pedaqoji ünsiyyətin neqativ və pozitiv tərəflərini yuxarı sinif şagirdlərinin nöqtəyi-nəzərindən görmək mümkündür. Bu, pedaqoji proses üçün obyektiv mövqeyə çox yaxındır.

Daha bir sorğu yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən təhsilin müxtəlif pillələrində oxuduqları zaman müəllimlərlə ünsiyyətini qiymətləndirmələri ilə bağlı aparılmışdır.

**Yuxarı sinif şagirdlərinin təhsilin müxtəlif pillələri üzrə
öz müəllimlərini qiymətləndirmələri**

Cədvəl 1.

Siniflər		X sinif şagirdləri			XI sinif şagirdləri		
Təhsilin müxtəlif pillələri üzrə		İbtidai	Orta	Yuxarı	İbtidai	Orta	Yuxarı
Şagirdlərin cəmi sayı - 130 nəfər	rə-qəmlə	43	44	43	19	58	43
	faizlə	33	34	33	9	48	33

Təhsilin müxtəlif pillələri üzrə X sinifdə şagirdlərin öz müəllimlərini qiymətləndirmələri dəyişmişdir. Onlar müəllimlərlə neytral, müsbət-emosional münasibətlərə üstünlük verirlər. Burada müəllimin öz fənnini tədris etmə səviyyəsinə görə qiymətləndirmə obyektiv meyarlara əsaslanmır. 130 şagirdin 43 nəfəri - ibtidai, 44 nəfəri - orta, 43 nəfəri isə yuxarı təhsil pillələrində müəllimlərlə münasibətlərin daha yaxşı olması qənaətindədirlər. XI siniflərdə ciddi fərqlər meydana çıxır. Yalnız 19 nəfər ibtidai siniflərdə dərs aldıkları müəllimlərindən razılıq edirlər. Nəticədə ibtidai sinif müəllimlərinin XI sinif şagirdləri tərəfindən qiymətləndirilmə səviyyəsi 24% aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, onlar artıq müəllimlərin gələcək hyatı üçün göstərdikləri təsirə görə qiymət verir, pedaqoji ünsiyyəti də bu baxımdan dəyərləndirirlər. Müəllimlər də bunu nəzərə almalı, öz şagirdləri ilə ünsiyyətini onun gələcəyinin düzgün istiqamətləndirilməsində etdiyi kömək baxımından tənzimləməlidir.

Qənaətimiz budur ki, müasir müəllimin qarşısında duran vəzifələr onun öz təfəkküründə edəcəyi, yxud etməli olan yeniliklərlə bağlıdır. Pedaqoji prosesin müasirləşməsi, müəllimin şagirdlərlə münasibətlərinin “subyekt-subyekt” kontekstində tənzimlənməsi yeni təfəkkürün başlıca prinsipidir. Müasir təhsildə başlıca məqsəd şagird maraqlarının ödənilməsi, onların qabiliyyətlərinin yaradıcı istiqamətdə inkişaf etdirilməsidir. Müəllimin şəxsiyyətinə verilən tələblərlə yanaşı yeni təfəkkür tərzii və ünsiyyət üslubunun yeniləşməsi vacib şərtidir.

Müəllim-şagird münasibətlərinin əsas forması, olan pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyini şərtləndirən başlıca amil onun motividir. Müəllim şəxsiyyətinin sosial məzmunu öz ifadəsini motivdə tapır. Demokratik düşüncə tərzinə, vətənpərvərlik, şəxsiləyaqət və məsuliyyət hissinə malik olan hər bir müəllim şagirdlərlə münasibətlərində uğur qazana bilər. Bu şərtlərlə qurulan pedaqoji ünsiyyət üslubu ən səmərəli üslub olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Ленинград: 1968, 324 с.
2. Каган М.С., Эткинд А.М. Общение как ценность и творчество// Вопросы психологии, 1988, № 4, с.25-34.
3. Мясичев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии // Хрестоматия по психологии, М.: Просвещение, 1977, с.164-171
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı: “TS”, 2000, 171 s.

5. Əlizadə Ə. Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2010, 600 s.
6. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования. М.: Владос, 1998, 496 с.
7. Коломинский Я.Л. Алгоритмы общения// Популярная психология. Хрестоматия. М.: Просвещение, 1990, с.190-198
8. Кричевский Р.Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы.М.: ПРИОР, 2001, 174 с.
9. Əlizadə S.H. Müəllimin məktəbdə rəhbərlik üslubunun sosial-psixoloji məsələləri // diss...psixol. üzrə fəl. dok. Bakı: 2015, 159 s.
10. Aiello Y. R. Douthitt E.A. Social facilitacion from Tiplete toelektonic performance monitoring // Group Dinamics. 2001, Vol. 5, № 2, p. 163-180.
11. <http://www.kurrikulum.az>
12. <http://www.hobos.ru/content/view>
13. <http://vestnik.edu.ru/rosanov05.html>

Резюме

Психологические особенности педагогического общения

В статье рассматриваются психологические проблемы стилей педагогического общения. Показано, что стиль руководства учителя заключается в том, чтобы позитивно понять содержание учеников, любить их, и убеждать их преуспевать. Он также фокусируется на индивидуальном стиле работы, как на главном индикаторе эффективной педагогической коммуникации учителя. Это компромисс с потребностью ученика в понимании, способом удовлетворения этих потребностей, темпами, динамикой и ловкостью. Если преподаватель способен организовать групповую работу, приобретение правильной среды и умение формировать жизненные навыки в интересах учеников, то можно говорить об эффективности педагогического стиля общения учителя. Эффективность - также успех студентов в результате организационной и педагогической работы. В то же время учитель должен разработать оригинальное, педагогическое и критическое мышление, междисциплинарные программы по мировым стандартам, эффективно применять их, применять передовой мировой опыт, должен быть в состоянии реализовать их в конкретной, практической среде и иметь вероятность решения проблем и их отражения.

Summary

Psixological Characteristics of Pedagogical Communication

The article examines pedagogical styles of psychological communication. It shows that the positive content of teacher's leadership style is to understand students, to love them, and to convince them to succeed. It also focuses on the individual working style as the main indicator of the teacher's effective pedagogical communication. This must compromise with the pupil's need for understanding, the way to satisfy these needs, the pace, the dynamic, and the agility. If the teacher is able to organize group work, the acquisition of the right environment and the ability to form vital skills in the interests of the learners, then the effectiveness of the teacher's pedagogical communication style can be talked about. Efficiency is also the success of the students as a result of organizational and pedagogical and supervisory work. At the same time, the teacher should develop original, pedagogical and critical thinking, multidisciplinary programs at world standards, apply them efficiently, apply advanced world experience, should be able to implement them in a concrete, practical environment, and have probability of problem-solving and reflection.

Misgər Məmmədov
ADU

DİLƏ YİYƏLƏNMƏ PROSESİNDƏ TƏLƏBATLARIN ROLU

Açar sözlər: dilə yiyələnmə peşə özünüdərk kimi, bioloji və sosial amillərin vahidliyi, dilə yiyələnmə özünü gerçəkləşdirmə kimi motivlər nəzəriyyəsi, progressiv və regressiv hərəkətlər, pragmatik davranış

Key words: mastering a language as a self-cognition, biological and social unity, mastering a language as a self-realization, theory of motives, progressive and regressive actions, pragmatic behaviour

Ключевые слова: само познанные профессий как усвоение языка, биологическое и социальное единство, усвоение языка как само реализации, теория мотивации, прогрессивные и регрессивные действия, прагматическое поведение

İnsanın bio-psixososial varlıq olmasının əsaslandırmaq üçün bu sahədə aparılan tədqiqatların sayı durmadan artır və eyni zamanda maraqlı nəticələr əldə edilir. İnsan biologiyası, gen mühəndisliyinin inkişaf perspektivləri və əldə olunan nailiyyətlərin insan psixikasına təsiri artıq danılmaz bir fakt kimi gündəlikdədir və bu gün psixi prosesləri izah edərkən tədqiqatlar bioloji amildən uzaqlaşmırlar. Bioloji insanın sosial insana çevrilməsində rəftarın və fəaliyyətin rolu, eləcə də, müxtəlif istiqamətli fəallıq insan psixikasının məzmununu təşkil edir. Dil də belə bir fəallığın nəticəsidir.

Dilə yiyələnmə və ondan istifadə bəşər övladına xas və onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əgər söhbət insanlıqdan gedirsə, dilə yiyələnmə, onu mənimsəmə və ondan sosial tələbatları ödəmək üçün kommunikativ məqsədlərlə istifadə, bəşəri dəyərlər toplusu kimi qiymətləndirilməlidir.

Stenford Universitetindən olan R.Klayn hesab edir ki, yaradıcılıq qabiliyyəti qəfləti mutasiyanın nəticəsidir. 50 min il bundan əvvəl insanın beynində ciddi dəyişikliklər baş verib və bu insana imkan verib ki, nə isə orijinal bir şey yaratsın. Bu nəzəriyyənin istiqamətlərindən biri də kommunikasiyaya xidmət edən dilə aid olan və dilə cavabdeh olan genin kəşfidir. Bu gen FOX P2 adını daşıyır. Sübut edilib ki, bu gendən ən azı dili öyrənmək üçün istifadə edilir və verbal informasiyanı təkmilləşdirmək qabiliyyətinin bu gendən asılılığını Oksford Universitetinin əməkdaşları 2001-ci ildə aşkar ediblər [15].

İnsanın digər canlılardan əsas fərqi onda intellektinin və ya N.Xomskinin hesab etdiyi kimi anadangəlmə biliklərə məsul olan “qurğu” (language acquisition device) vardır [15] və yaradıcılıq qabiliyyətinin mövcudluğudur və bu əsas amil hesab olunan kimi sosial deyil, əlahiddə olaraq biolojidir [6]. Lakin bu fikir kifayət qədər mübahisəli olaraq qalır.

Dil və təfəkkür arasında ilkin hərəkət model birinci səviyyəsi – nitq hərəkətləri ilə ilkin tələbatlarını zahiri davranışlarla bitirmək (J.Piaje), ikinci səviyyəsi – mənalı hərəkətlər baxımından ana və uşaq arasında anlaşılan (L.S.Vıqotski) rəftarlar – nitq hərəkətləri, üçüncü səviyyə isə uşağın ana dili vasitəsi ilə fikrini ifadə etmə bacarığı-

dır. Simvollar, sxemlər, kodlar, obrazlı yazılar, damğalar, rəmzlər və bu qəbildən olan hərəkətlərin ilkin asbtrakt formaları determinizm prinsipinə əsaslanaraq ümumi psixoloji metodologiyaya görə dialektik təfəkkürün qanunauyğunluqları əsasında – binaş oppozisiyalar, mənfi induksiya qanunun, induktiv və deduktiv metodlara və digər təfəkkür qanunlarına əsasən yaranmışdır və həmçinin nitq və dilin insanda bioloji yeni olduğu haqda fikirlər də təsdiqini tapmışdır.

İnsanlığ üçün belə davranışı motivləşdirən ilkin qeyri-ixtiyari, sonra isə, sosiallaşan tələbatlar nəticəsində yaranmışdır. Qabiliyyət dilə yiyələnmə səviyyəsində tələbatdır. *“Ana dilinə yiyələnmək qeyri-şüuri prosesdir və insan dili şüurlu can atmaların gücünə əldə etməmişdir, bu təfəkkürün ontogenezdə inkişafının təbii proseslərinin nəticəsidir”* [7, s.7].

Yəqin ki, ilkin insanlara xas olan laqeydlik, eyniləşdirmə, əksiliklə dolu ziddiyyətlər təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi olaraq ilkin səbəbləri axtarmaq və ya səbəb-nəticə əlaqələri haqqında qeyri-adi nəticələr çıxarmaq kimi davranışlar qorxu ilə müşayət olunsa da ehtimallarla bu əlaqələrin tapılması demək idi və faktların təsdiqi onların intellektual inamını artırır [8, s.11-23].

Laqeydlik, eyniləşdirmə, əksiliklərlə dolu ziddiyyətlər insanı yaradıcı fəallığa təhrik edən təfəkkür tərzləri kimi dilə yiyələnmədə xüsusi rola malikdir. Psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, insanı fəallığa təhrik edən motivlər içərisində qorxunun da rolunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Empirik olaraq belə demək mümkünsə, dilə yiyələnmək üçün insanı yaradıcı fəallığa təhrik edən laqeydlik, eyniləşdirmə əksiliklərlə dolu ziddiyyətlər, qorxu ilkin maddi tələbatlara qarışaraq söz yaradıcılığını motivləşdirir.

Əlbəttə, ana dilinə yiyələnen zaman iştirak edən psixoloji motivlər xarici dilə yiyələnmək üçün əsaslanma biləcəyimiz motivlərdən özünün sosial məqsədləri və dar mənada kommunikativ xarakterinə uyğun deyil. Birincisi, dilə yiyələnmənin ontogenezdəki paradigması, yaş xüsusiyyətləri, təfəkkür və dilin genetik qarşılıqlı münasibətləri fərqlidir. İkincisi – dilə yiyələnmə məqsədi və mexanizmləri başqadır.

Xarici dilə yiyələnmə və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə zamanı ilkin olaraq nəzəri cəlb edən dildən istifadənin şəxsiyyət üçün pragmatik dəyərləridir. Şəxsiyyət xarici dilə yiyələnmənin məqsədini bildiyi üçün ona şüurlu yaxınlaşmanı üstün tutur və dil haqqında söykəndiyi nitq mexanizmləri ona yaşına uyğun olaraq məlumdur.

Gercək faktın varlığı və onun mövcudluq üçün təsdiqi ilkin əlaqənin həyəcanla dolu qorxulu etirafı idi, qorxu psixikanın fəallığını artıran ilkin motivlərdən olub onu yaradıcılığa təhrik edə bilirdi və dil yəqin bu qorxunun iştirakı ilə dolu olan həyəcanlı həyatın bir törəməsi idi və bu faktlar arasında asılılığın olmasını da yəqin bioloji inkişaf üçün müvəffəq situasiya yaradan praktik fəaliyyətlə cümlələşməsi idi. Faktlar arasında əlaqələrin təsdiqi ilkin siqmatik əlaqələr idi və insanlardan ötrü ətraf aləmi mənimsəmək üçün obyektiv idrak metodu idi. Faktların varlığı və onlar arasında əlaqələri dilə çevirmək ünsiyyət amilinə təkan verdiyindən ilkin kommunikativ funksiya varlığın təsdiqindən, daha mürəkkəbi isə onlar arasında səbəblərin tapılmasından ibarət idi ki, bu da ünsiyyətin funksiyası vasitəsi ilə ehtiva olunurdu. Dilə tələbat insanların maddi mövcudluğuna təminatçı olan təbii tələbatlar sistemi ilə cümlələşdiyindən ilkin dilə yiyələnmədə iştirak edən davranış

formalarının predmet əsasını faktın varlığının mücərrəd və qorxu dolu formaları idi. Canlılar içərisində insanın digər varlıqlardan fərqi onun ümumiləşdirmək və mücərrədləşdirmək bacarığıdır. İlkin mücərrədləşdirmələr təbii tələbatın abstrakt elementi olub idraki formalar daşıyırdı və məzmun etibarlı il maddi tələbatlarla bağlı idi [13]. Demək dilin yaranmasına və onun mənimsənilməsinə tələbatın yaranması insanların ehtiyac deyə dərk etdiyi fenomenin maddi və mənəvi təşkil edicisi idi.

Kiçik insan qruplarının kollektiv təcrübəsinin ünsiyyət modeli elementar tələbatların nəticəsi kimi qrup üzvlərinin mövcudluqla bağlı təcrübəsi ilə zəngin olduğu üçün o, bütün qrup üçün yetərli ünsiyyət funksiyası daşıyırdı (Məsələn, *Mən acam*).

Faktın varlığının anlanılması və onun təmin edilməsi qrup tərəfindən eyni və ya oxşar hərəkətlərlə birgə icra edilməsi təcrübənin idrak proseslərinə eyni və ya oxşar strukturlaşmasına səbəb olurdu və nəticədə ehtiyacların ödənilməsində faktların varlığını təsdiq edən və onu yerinə yetirən hərəkətlərin primitiv əlaqələndirməklə rabitələrini dilə köçürürdülər. İdraki tələbatları maddi tələbatlar motivləşdirirdi. Lakin faktları qeyd edən insanlar onlar arasında əlaqəni anlamırdılar – bu da qorxunun və xurafatın mənbəyi idi [8, s.23].

Qorxu və təhlükəsizlik – psixikanın nüvəsini təşkil edir [10] və insanın dünyaya qeyri-şüurlu mənzərəsinin reallığına istiqamətləndirir, qorxu həmçinin insani yaradıcı fəallığa təhrik edən insanın psixi vəziyyətidir. Dilə yiyələnmə ilə bağlı faktların təsbiti, ona qorxu dolu laqeyd münasibət, əşyavi əlamətləri arasında rabitələri anlamamaq qorxusu və onun mücərrədləşmədə inikası deyə, bəlkə də, dairəni qapamaq olar.

Dil yaradıcı fəallığın məhsuludur [9]. Dilin aspektlərindən ilkinini olan fonologiyada səslərin psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil edən A.R.Luriya hesab edirdi ki, ilkin səslərdə semantik çalarlar var idi və o, anlam kəsb edirdi. Bu məsələnin psixosemantik izahı ondan ibarətdir ki, mənalar hərəkətlərin çevrilmiş formalarıdır. Demək, dilin ən elementar və ilkin ifadələrində hərəkətlərin fəallığının nəzəri cəhətdən təsbitini müəyyən etmiş oluruq [11].

İnsanlığın mövcudluğu üçün ilkin davranış ətrafı mənalandıraraq anlamaqdır və anlama elə bir dəyərdir ki, faktların varlığını qeyd edən insan əlaqələri bərpə etmək qorxusu qarşısında mifik təcrübəsinə müraciət etməli olur. Bəlkə də bu şəxsiyyətin psixoloji strukturunu təşkil edən kollektiv şüursuzluq səviyyəsində mövcud olan biliklər digər strukturlara «axıb tökülməsi» nəticəsində bərpada iştirak edən birləşdirici materiallar ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari olaraq şüursuzluq səviyyəsində müdaxilə etmiş stimulların hesabına motivləşirlər və dilin strukturlaşması üçün semantik bazanın sözsüz, ilkin, “obrazsız təfəkkürünü” (Buler) fəaliyyətə cəlb edir və yəqin ki, bu təəssüratlar hələ ki “amorfi” (A.N.Leontev) şəklindədir və daxili nitqin strukturlaşma ərəfəsindədir.

Faktların mövcudluğunun təsbiti həmçinin ilkin insan üçün az əhəmiyyət kəsb etsə də, ona kollektiv təsəvvürlərində mistik məzmun verərək onu kollektiv şüursuzluğun narahət məzmununə çevrirlər. Natamam, yarı həyəcan, yarı qorxu, yarı mənəli, yarı mistik məzmun daşıyan hərəkətlər dil üçün real psixi baza rolunu oynayır. Bu hərəkətlər situativ mənalara malik olub psixika üçün bilik rolunu oynayır və ya belə biliklər elə psixikanın özüdür.

Şəxsiyyətin psixoloji strukturunun kollektiv şüursuzluq səviyyəsini formalaşdıran biliklər dilə yiyələnmə üçün informasiya rolu oynayır. Dilə yiyələnmə baş-beyin yarım kürələrində sinir sistemlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olması haqqında materialist təsəvvürlər yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisələrin ümumi məntiqini təşkil edir.

Fizioloji proseslərin dilə yiyələnmədə iştirakını qeyd etməsək fikrimizi tamamlaya bilmərik. Sinir sistemləri səviyyəsində dilə yiyələnmənin fizioloji xüsusiyyətləri haqqında D.Çartli yazırdı: “...*bir dəfə əmələ gəlmiş kiçik titrəmələr saxlanılır və toplanır və xarici təsirlərə sonradan veriləcək reaksiyaları qabaqlayır. Bunun hesabına orqanizm...öyrənmə sisteminə çevrilir*”. D.Çartliyə görə sinir sistemlərinin ümumi funksional xüsusiyyətlərinin əsasında öyrənməyə qabil hafizə dayanır [12, s.133].

Öyrənməyə qabil mexanizmlər və öyrənməyə hazırlıqlı sinir sistemlərinin mövcudluğu və xarici təsirlər nəticəsində öyrənmə nöqtəyi-nəzərdən baş verən sinir modifikasiyaları insanlığın fizioloji addımlarıdır. Əgər belə demək mümkünsə, bu sinir sistemləri psixofizioloji funksiya daşıyır.

Bioloji və psixofizioloji proseslərə əsasən demək olar ki, dilə yiyələnmə insan tərəfindən insanlığa istiqamətlənmiş və sosial mövcudluğun ideal forması determinizmlə çulğalaşmış subyektiv aktiv fəallıqdır. Bu aktiv fəallığın əsasında da tələbatlar dayanır. Tələbatlara ehtiyac (С.Л.Рубинштейн), münasibət (Д.А.Леонтьев), adaptasiyadan yayınma (D.K.Mak-Klemland), vəziyyət (К.Левин), davranış proqramı (Б.И.Додонов), psixopatiya (В.В.Монастырский) kimi baxışlarla yanaşı (14), Amerika-humanistik nəzəriyyənin tərəfdaşları, Avropa biheviörizmi, rus fəaliyyət nəzəriyyəsi, gürcü psixologiya (ustanovka) məktəblərinin gəldiyi ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, dilə yiyələnmə, onu mənimsəmə və ondan istifadə tələbatlarla bağlıdır. Lakin dilə yiyələnmədə və sonradan ona kommunikativ xarakter verməklə nail olma fərqli yanaşmalarla müşayiət olunur. Nəzəriyyələrdən daha çox istinad edilən və tənqidə məruz qalan və həm də praktik olaraq tətbiq ediləni Amerika humanistik məktəbin nümayəndəsi A.Maslounun tələbatların 5 səviyyəli piramida nəzəriyyəsidir. A.Maslou hesab edirdi ki, insan tələbatları anadangəlmədir və onlar ierarxik sistem üzrə təşkil olunublar. Piramida aşağıdakı kimidir:

1. Fizioloji tələbatlar
2. Təhlükəsizlik tələbatı (stabilitet, intizam, asılılıq, müdafiə, qorxudan azad, həyacan və kaos)
3. Məhəbbətə olan tələbat (ailə, dostluq, öz əhatəsi, referent qrup)
4. Hörmətə və nüfuza olan tələbat (məna hörmət edirlər, mən tanınıram və lazımam, şərəf, şöhrət və tanınmağa meyl)
5. Özünüaktuallaşdırmağa tələbat (qabiliyyətin inkişafı).

Daha sonralar isə A.Maslou bu tələbatlara idraki qabiliyyətlər səviyyəsi və estetik tələbatlar səviyyəsi əlavə etmişdir və tələbatların yaş xüsusiyyətləri olduğunu nəzərə çarpdırmışdır.

A.Maslounun tələbatlar piramidasını təhlil edərkən bizi daha çox cəlb edən 2-ci, 3-cü və 5-ci tələbatların yaradıcı fəallıqda rolu olub. Həm klassik psixologiyada, həm də müasir psixoloji tədqiqatlarda insanı yaradıcı fəallığa təhrik edən tələbatlar içərisində qorxunun, həyacanın, kaosun (Freyd, Yunq, S.Seyidov) məhəbbətin (klassik şərq və qərb fəlsəfəsi) və özünügercəkləşdirmə ilə ifadə olunan da-

xili tələbatların (Amerika psixologiya məktəbi – Maslou, Xorni və b.) psixoloji məzmunu həmçinin dil yaradıcılığını ehtiva edir və rus psixoloji məktəbi cümlə qurmağı yaradıcı fəallığın nəticəsi kimi təqdim edir (A.A.Leontyev).

Dilin insani insanlığa çevrilməsində hərəkətə nitq mexanizmləri formasında in-tişarı şəxsiyyət kimi xarakterizə edilərkən yəqin ki, dilə yiyələnmənin yaradıcı fəal-lıq kimi təhlil edilməsidir. Şəxsiyyət mürəkkəb psixoloji fenomendir, onun sosial bir dəyər kimi varlıq forması yaradıcılığın nəticəsidir. Yuxarıda psixikanın nüvəsini təşkil edən qorxu, həyacan, kaos, məhəbbət kimi əlamətlərin şəxsiyyət paradıqma-sında təhlili göstərir ki, fəallıq üçün ilkin əlamətlərin təhrikçiləri dilə yiyələnmə üçün hazırlıq mərhələsi üçün aktiv zona rolunu psixika səviyyəsində oynaya bilir. Bu məsələni psixodinamika səviyyəsində Freyd də nəzərdən keçirmişdir.

Sabit gözləmə, fəaliyyət kateqoriyası, S.L.Rubinşteynin şüur haqqında nəzə-riyyəsinə görə dil davranışı hər bir şəxsə, hər dil daşıyıcısına, hər bir dil ailəsinə xas olan psixi davranış tərzidir. S.L.Rubinşteyn hesab edirdi ki, ağ işıq prizmadan ke-çərkən nə qədər çalar verirsə, psixika da stimullara o qədər cavab reaksiyalarını şəx-sin fəallığına uyğun verə bilir. Fəallıqda və sabit gözləmədə obyektiv təsirlər və subyektiv cavabların mövcudluğu qəbul edilmiş psixoloji məlumatdır. Fəallıq və sabit gözləmə fəaliyyət və bihevizorizm nəzəriyyələrinə görə psixoloji nöqtəyi-nə-zərdən subyektiv hadisədir. Lakin ümumi və obyektiv olanı odur ki, hər dil ailəsi ilkin hərəkətləri eyni tərdə qiymətləndirir və adlandırır. Sözlərin sosial dəyər da-şması heç də bütün dillərdə onların eyni ümumiləşmə gücünə və məzmun geniş-liyinə malik olması deyil və bu gərəkliliyə subyektiv münasibət olan fəallıqdan və sabit gözləmədən asılıdır və bu dili mənimsəmədə müəyyən rola malikdir. Fəallıq və ya sabit gözləmə zamanı tələbatların motivləşdirilməsi subyektin hadisəyə praq-matik münasibətindən asılı olur və bizə elə gəlir ki, bu prosesi təlim prosesində idarə etmək olar, çünki tələbatların təmin olunmasının birincisində maddiyyətlə mə-nəvi olan cümlələşib və stereotipi yaratmağın ilkin təbii əsası demək olar ki, var.

Hər iki hadisə subyektin aktivliyi ilə bağlıdır və bu dilə yiyələnmədə tələ-batların subyektin psixi məzmunu ilə uyğunlaşdırılmasından asılıdır. Bu dilə olan fəallığın hər iki məqamını həm dili fəallaşdıran determinantların çoxluğu, həm də subyektin münasibətlər dairəsinin genişliyin əhatəsi ilə bağlıdır. Bizə elə gəlir ki, qeyd etdiyimiz hal həm bioloji genə olan təsiri, həm fizioloji mexanizmlərin işlək formaya gətirilməsini, həm psixi proseslərin ardıcılığını, həm də linqvistik va-lentliyi əhatə edir. Linqvistik vahidlərin baş beyində dilə məsul olan mərkəzlərlə həmahəngliyi dildə uyarlılığı, nitq axınıni təşkil edən daxili nitq mexanizmlərini in-tensionallığını, motivləşdirilməsini, nitqin təşkili və strukturlaşmasını və xarici səsləli nitq bir nitq aktı kimi tamamlayır və kommunikativlik təmin olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dilə yiyələnmə tələbatların ierarxiyasında A.Masloya görə sonuncu üç səviyyə (idraki, estetik və özünüaktualaşdırma) ilə “Özünüifadə etmə tələbatı” dairəsinə daxil edilib. İdraki tələbatlar bilmək, bacar-maq, tədqiq etmək, estetik tələbatlar harmoniya, nizam, gözəllik, özünüaktualaş-dırma öz məqsədlərini reallaşdırma, qabiliyyətlər, öz şəxsiyyətini inkişaf etdirmə kimi təhlil edilib və A.Maslou hesab edirdi ki, aşağı sıra tələbatların təmin olun-madan yuxarı sıra tələbatların yaranması təmin olunmur.

A.Maslou hesab edirdi ki, insan ömrü boyu özünügerçəkləşdirmə ilə məşğul olur və bu insanın daxili potensialının reallaşdırılması və özünüinkişafa səbəb olur. Bu nöqteyi-nəzərdən bizə elə gəlir ki, dilə yiyələnmə üçün bu müstəvi daha aktualdır [6].

Fikirlərimizin əsaslandırılması üçün biz həmçinin K.Alderferin tələbatlar nəzəriyyəsinə müraciət etdik. K.Alderfer A.Maslou ilə razılığa da, onun tələbatlar nəzəriyyəsi motivləşmənin məzmunu nəzəriyyəsinə görə fərqlənirdi. Bu nəzəriyyədə bizi cəlb edən 3 tələbatdan ikincisi başqaları ilə ünsiyyətə girmək – sosial tip maraq doğurur. Tələbatları təmin olunmasında rabitələri bərpa edilməsində 7 prinsipi irəli sürən K.Alderfer 2-ci, 3-cü, 4-cü və 6-cı prinsiplər dilə yiyələnmədə tələbatların roluna görə maraqlıdır.

1. Mövcudluq tələbatı az təmin olduqca, onlar daha güclü istəyə çevrilir.

2. Sosial tələbat zəif təmin olunduqca mövcud olma tələbatı hərəkətləri güclənir.

3. Mövcudluq tələbatı tam təmin olunduqca, sosial tələbatlarla o, özünü fəal biruzə verir.

4. Sosial tələbatlar zəif təmin olunduqca, onlara yiyələnmək istəyi güclənir.

6. Sosial tələbatlar tam təmin olunduqca, şəxsi inkişaf tələbatı daha güclü aktuallaşır.

7. Şəxsi inkişaf tələbatı az təmin olduqca, onlar daha çox özlərini biruzə verir.

K.Alderferin nəzəriyyəsinin A.Maslounun nəzəriyyələrindən fərqi onda idi ki, tələbatlar arasında hərəkətlər aşağı və yuxarı hərəkətlərlə həyata keçirilə bilər (14). A.Maslounun tələbatların ierarxiyası nəzəriyyəsinə görə isə əgər aşağı səviyyəli (məsələn, fizioloji) tələbatlar ödənilməzsə yuxarı səviyyəli tələbatlara ehtiyac duyulmaz.

A.N.Leontyev və A.Maslounun nəzəriyyəsində bir ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, fizioloji tələbatlar ən ilkin olanıdır.

Biz psixoloji ədəbiyyatlarda tələbatlar haqqında olan nəzəriyyələri sadalamaqda fikrimiz ondan ibarətdir ki, ünsiyyətə olan tələbat tələbatların təmin edilməsi ilə bağlıdır, insanlıq üçün tələbat sosial dəyər olmaqla onun sosial atributudur və insanlığı fəallığa istiqamətləndirən əsas tələbatdır. Əgər insan üçün fizioloji tələbat ilkindirsə, insanlıq üçün ünsiyyət tələbatı ilkindir və o, sosial məzmunu malikdir. Məhz buna görə də K.Alderferin tələbatlar nəzəriyyəsi cəlbədidir, çünki tələbatlar arasında hərəkətlərin aşağı və yuxarı yerdəyişmələri intellektdə həndəsi rabitələrin yaranmasına səbəb olur. Bu isə dilə yiyələnmədə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Həm fəaliyyət kateqoriyasına, həm tələbatların ierarxiyası nəzəriyyəsinə, həm də K.Alderferin tələbatlar nəzəriyyəsinə görə belə bir fikrə gəlmək mümkündür ki, bir tələbat digərini doğurur, birinin təmin olunması digəri üçün əsas olur və fəallığın hərəkəti forma almasında, məzmunlu motivləşmələr həmçinin sosial tələbatlar üçün prinsiplial xarakter daşıyır və bu paradigmda xarici dilə yiyələnmədə ana dilinə olan tələbatın tam ödənilməsi və sosial situasiyadan asılı olaraq digər tələbatla zəmin yaradılması məntiqi görünür (yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərti ilə).

Tələbatların ierarxiyası və motivləşmə ilə bağlı strukturlarda idraki tələbatlar ümumi psixoloji səviyyədə öz əksini tapdığını biz yuxarıda qeyd etdik. Bu problemin xarici dilə yiyələnmə ilə bağlı elementlərinin İ.A.Zimnyanın nəzəri və eksperimental təhlilləri də maraq doğurur. Xarici dildə danışma, eşitmə, oxu, yazı fəaliyyətinin öyrədilməsi də tələbatın ümumi psixoloji prinsiplərinə söykənir. İ.A.Zimnya L.Blumfildin dilə yiyələnməklə bağlı dil biliklərinə deyil, nitq praktikasının əhəmiyyətini qiymətləndirərək dildə vərdişlərə xüsusi yer verirdi və onu formalaşdırmaq üçün psixoloji metodlardan istifadənin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Xarici dilə yiyələnmə də tələbatlarla bağlı olduğunu xüsusi qeyd edən İ.A.Zimnya hesab edirdi ki, *“Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi öyrənmələrdə fəaliyyətin motivasiya – tələbat planını formalaşdırmağı nəzərdə tutur”* [5, s.18].

Lakin ana dilinə olan tələbatla xarici dilə olan tələbatı qarışdırmaq olmaz deyən İ.A.Zimnyaya görə xarici dilə yiyələnmədə tələbatın xarakteristikası ana dilinin öyrənilməsi xarakteristikasından fərqlənir. Xarici dilə yiyələnmənin təmin olunması ya təlim-idraki tələbatlarla, ya da öz şəxsi fikrini xarici dildə ifadə etməyi dərk etmək tələbatı ilə bağlı olduğunu qeyd edən müəllif onu müəyyən mənada təbii əsasdan aralayır.

Demək yerinə düşərdi ki, bu ideya gürcü psixologiya məktəbində A.A.Alxazişvilinin əsərlərində əksinə formalaşmışdı. Aktivliyi insanın mövcudluq forması kimi qeyd edən müəllif dil təlimini xüsusi fəallıq forması kimi təqdim edərək ana dili və xarici dilə yiyələnmədə bir-birinin əksini təşkil edən davranış formalarının şərhini vermişdir.

A.A.Alxazişvili gürcü psixologiya məktəbinə (ustanovka) əsaslanaraq hesab edirdi ki, ana dili xarici dilə yiyələnmə prosesində mütləq effektivliyi təmin etsə də, bu prosesi bir başa xarici dilin öyrənilməsinə keçirmək mümkün deyil. Xarici dilə yiyələnmə üçün bu proses ya yenidən yaradılmalı, ya da yaratmaq mümkün olmayanda kompensasiya edilməlidir. Ana dili üçün öyrənmə və ünsiyyət birgə baş verirsə, bu xarici dilə yiyələnmə zamanı dil qabiliyyətini yaşla bağlı zəifləməsi nəticəsində ünsiyyət və öyrənmənin birgəliyi effekti əldə edilmir. İkinci mühüm cəhət bir dilli situasiyanın yaradıla bilməməsi, bizim üçün maraqlı isə 3 amildir ki, bu öyrənmənin tələbatlar sistemi ilə nitq aktivliyinin məzmununun müvafiqliyinə nail olunmasıdır. Bu ən mürəkkəb və ən vacib məsələ olaraq xarici dilə yiyələnmədə nəzərdən keçirilir. Səbəbi nədir? Çox sadə məsələ ondadır ki, xarici dilə yiyələnmək üçün istifadə olunan tapşırıqlar dilin formal strukturlarına əsaslanaraq tərtib edilir və bu gün bizim dərslik tərtib edənlərin ən böyük çatışmazlığıdır. Tələbatın məzmun tərəfi linqvistik formal strukturlar vasitəsi ilə kompensasiya edilərək formal öyrənmə görüntüsü yaradırlar və bu formal öyrənmə müvəffəqiyyətlə və tez baş verir. Lakin A.A.Alxazişvili hesab edir ki, bu halda xarici dilə olan tələbatın psixoloji aspekti unudulur. Həmçinin unudulur ki, xarici dili öyrənmə ana dilinin məzmununun təsiri ilə xarici dildə nitqi motivləşdirir. İnterferensiyanın yaranması üçün əla vərdiş bazası yaradılır, effektiv dilə yiyələnmə üçün pedaqoji cəhətdən ən yaxşı yol isə dil öyrənməni tələbatlarının məzmununun müəyyənləşdirib sonradan onun vasitəsi ilə xarici dili motivləşdirmək olar [4, s.3].

ERG Alderferin motivasiya nəzəriyyəsi Maslounun nəzəriyyəsiindən tək cə kateqoriyaların sayına deyil, həm də bir tələbat səviyyəsiindən digər tələbat səviyyəsi

yəsinə necə hərəkət etməsi ilə də fərqlənir. Maslou hesab edirdi ki, təmin olunmuş tələbatlar dominantlıq təşkil edir və hər yüksəkdə dayanan tələbat o vaxt fəallığa təhrik edir ki, ondan əvvəlki tam təmin olunmuş olsun. ERG görə əksinə ardıcıl-proqressiv inkişafda həmçinin reqressiv özündən əvvəlki tələbatlarda əldə olunmayan məqsədlərə qayıdış da var. Bu o deməkdir ki, əgər fərd şəxsi yaradıcılığı ilə tələbatı təmin etmirsə, fərdi nailiyyəti yoxdursa, onda özündən əvvəlki sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlər başlıca motivləşdirmə amili kimi tələbatlara qayıdır ki, bu da fərdə öz gücünü istiqamətləndirməyə və əvvəlki tələbatı tam təmin etməyə yardımçı olur.

Alderfrerin ERG motivlər nəzəriyyəsinə görə fəal tələbatların 3 səviyyəsindən birində müvəffəqiyyət əldə edilməyə psixoloji zəmin var.

Alderfrerin ERG (existence, relatedness, growth) motivlər nəzəriyyəsinin dilə yiyələnmə nöqteyi-nəzərdən çox geniş fəallıq sahəsi təklif edir.

ERG – mövcudluq, qohumluq, inkişaf tələbatları proqressiv istiqamətli hərəkətlər ana və xarici dilə yiyələnmədə tələbatların ümumi mənzərəsinin struktur əlamətlərini verməklə yanaşı, həm də motivlərin geniş məzmununu və onların bir-birini stimullaşdırmasının geniş təhlilini vermişdir.

Rus dilli linqvistik, pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda da belə bir fikir səslənib ki, xarici dilə və ana dilinə tərcümə zamanı tələbatların proqressiv və reqressiv hərəkətlərinin şahidi oluruq. Xarici dildən ana dilinə tərcümə zamanı biz sonsuz sayda ana dili ilə bağlı çatışmamazlıqların, boşluqların, leksikanın zənginliyi hesabına, ya aşağı tələbatların təhriki nəticəsində yüksək tələbatların təmin olunmasının, ya aşağı tələbatların şahidi oluruq. Bunu praktik müəllimlərin dilindən tez-tez eşidirik. Bir tələbatın digər tələbatı motivləşdirməsi fərdi şüurda dillərin qarşılıqlı təsiri zamanında özünü biruzə verir. Birinci və ya ikinci xarici dilə yiyələnmələr praktik nitqdə tez-tez reqressiv hərəkətlərə yol verdiyini yenidən əvvəlki tələbatı tam təminatını həyata keçirdikdən sonra, daha yüksək ikinci dilə tələbatı formalaşdırmağı meyilləndiyinin tez-tez şahidi oluruq.

Alderfrerin ERG – motivlər nəzəriyyəsinə görə dilə yiyələnmə üçün zəruri olan tələbatlar 2-ci və 3-cü səviyyəli tələbatlar olub onlar ünsiyyəti və yaradıcılığı ehtiva edir və bu məsələ kommunikativ – nitq aktlarında yaradıcılığı bu psixoloji prosesin ayrılmaz hissəsi olması barədə fikirlərin psixolinqvistik təsdiqinə A.A.Leontyevin əsərində rast gəlik [9].

Alderfrerin ERG tələbatlar nəzəriyyəsinin dilə yiyələnmə zamanı fəallığa təhriki psixoloji cəhətdən aşağıdakı kimi şərh etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi ünsiyyətə tələbatlar Alderfrer tərəfindən mövcudluğun təmin olunması funksional asılılıqla müəyyənlanmış, hərəkətlərin fəallaşması, şəxsi inkişaf və özünərealaşdırma prinsipləri ilə düz mütənasib olmuşdur. Sosial tələbatların, o cümlədən ünsiyyətin təmin olunması şəxsiyyətin inkişafını və özünərealaşdırmanın psixi fəallığın; motivləşdirə bilir. K.Alderfrer şəxsiyyətin fəallığının mənbəyində tələbatların təmin olunmasının zəruriliyini vurğulayırdı və digər tələbatların təmin olunmasını da bu prosesdən asılı hesab edirdi. Sosial tip olan ünsiyyət tələbatının ödənilməsi, mövcudluğun təmin olunmasından insani fəallığa təhrik edən hərəkətlərin güclənməsinə və şəxsiyyətin inkişafa tələbatın yaranmasına təhrik edir.

Məsələnin ən ağırlı yeri isə ünsiyyət tələbatının məzmununu xarici dil vasitəsi ilə motivləşdirməkdən ibarətdir. Əgər biz dilin təfəkkürü istiqamətləndirdiyinin linqvistik xüsusiyyətlərini [1] psixoloji əlamətlərini [16] nəzərə alsaq onda belə bir ideya irəli sürə bilirik ki, ünsiyyət tələbatının xarici dildə motivləşdirmək üçün onu emosional linqvistik obrazlarla zənginləşdirmək lazımdır ki, xarici dilə tələbat təfəkkür səviyyəsində istiqamətlənsin. Bəlkə də bu fikri bir prinsip kimi ünsiyyət tələbatının alt qurup kimi qiymətləndirib onu xarici dilə ünsiyyət tələbatı kimi məzmun vermək daha ağırlıdır.

Bu tələbatın zəif təmin olunmasının qarşısını almaq üçün onun ilkin tələbatə çevrilməsi tələbatına ehtiyacı var, bu isə tələbatı stimullaşdırmaq tələb edir.

Bu məsələni biz iki cür şərh etmək istərdik. Birincisi, xarici dildə ünsiyyətin zəif təmin olunmasına səbəb ana dilidir və ona qayıdış tələbatı fərddən güclü repressiv hərəkətlər tələb edir ki, xarici dilə yiyələnmədə ana dili motivləşdirici rol oynasın. Gürcü psixologiya məktəbi də qeyd edirdi ki, xarici dilə yiyələnmədə ana dili əvəzsiz rol oynayır və insan davranışında ikinci belə təkrar yoxdur ki, onun belə avtomatlaşmış əsası olsun.

İkinci şərh sırf psixoloji məzmun daşıyır və şərhə ondan ibarətdir ki, mövcudluq tələbatlarının zəif təmin olunması sosial tələbatların fəallığına təkanı cüzi olur və fizioloji mövcudluq sosial tələbatı motivləşdirməlidir (yəni aclığın dəf olunması digər tələbatın yaranmasına səbəb olur – yemək, içmək, geyinmək tələbatı elmi incəsənətə olan tələbatdan əvvəldir).

ERG – motivlərin nəzəriyyəsinin 3-cü prinsipi isə ilkin tələbatın gücü ilə sonradan yaranan tələbat özünü daha fəal bürüzə verməsi, dillərin birindən digərinə keçidin aktivliyinə əsaslanır. Tələbatların progressiv və repressiv istiqamətləri onun tamlığına işarə edir.

ERG – motivlər nəzəriyyəsinin dilə yiyələnmə nöqtəyi-nəzərdən ən maraqlı prinsipi şəxsiyyətin inkişafının və özünüaktualaşdırmanın az təmin olunmasına rəğmən sosial tələbatın güclənməsi nisbəti nəzərdə tutulur. Məsələ ondadır ki, yaradıcı fəallıqda tələbatın natamam təmin olunması və ya şəxsiyyətin natamamlığının özünüaktualaşdırma tələbatına görə gercəkləşməsi ünsiyyət tələbatı ilə əvəzlənə, tamamlana və ya ona güclü istəklə kompensasiya oluna bilir. 2-ci və 3-cü tələbatların əksilik təşkil etməsi şəxsiyyətin fəallığını motivləşdirən ən güclü amildir və bunu dilə yiyələnmə zamanı sosial situasiyaların, tələbatın aydın məzmununa uyğun təlim materialının seçilməsi və təlim situasiyalarına uyğunlaşdırması ilə nail olmaq olar. Şəxs özünü aktualaşdırmaq üçün seçdiyi ən yetərlisi ünsiyyət faktorudur və onu yaradıcı fəallıqla əldə etmək olar və dilə yiyələnmədə önəmli psixoloji amildir.

ERG – motivlər nəzəriyyəsinin 6-cı prinsipdə şəxsiyyətin inkişafının ünsiyyətdən asılılıq öz əksini tapmışdır. Bu prinsipin dilə yiyələnmə müstəvisində şərhə o deməkdir ki, biz təlim fəaliyyətində şəxsiyyətin inkişafını nəzərdə tutmuşuq, şəxsiyyəti təlim materialları əsasında tərbiyə edilməsində dərslərin, dərslərinin və digər təlim vasitələrində öz əksini tapıb. K.Alderferin motivlər nəzəriyyəsinə görə sosial tələbatlar, şəxsiyyətin inkişafı ilə yaradıcı fəallığı arasında asılılıq müəyyən edib. Məsələnin dilə yiyələnmə nöqtəyi-nəzərdən şərhə belə deməyə əsas verir ki, yaradıcı fəallığın, fərdin şəxsiyyətə çevirməsində asılı tələbatlar sis-

temi mövcuddur. Şəxsiyyətin natamamdan tama keçidi şəxsi inkişafı və özünügerçəkləşdirməsi sosial tələbatlardan – ünsiyyətdən asılıdır. Digər tərəfdən ünsiyyət tələbatları ödəndikcə şəxsiyyətin inkişafına güclü təkan verilir. Tələbatların ierarxiyasında ünsiyyət – yaradıcılıq – şəxsiyyət arasında tələbatların məzmununa uyğun ierarxiyanın mövcudluğu və ya yaradılması dilə yiyələnmədə baza motivləri rolunu oynayır. Əsas məsələ tələbatların məzmunu yaşa, cinsə, peşəyə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir ki, fəallığı təmin edə bilsin. Ona görə ki, dilə yiyələnmə prosesində ontogenezdə və filogenizdə məqsədlər bir-birindən fərqlənir və dilə məsul olan mərkəzlər psixoloji strukturuna görə fərqli xarakterə malik olur.

L.S.Vıqotski yazırdı ki, ana dilinin mənimsənilməsi ilk olaraq ictimai təcrübənin mənimsənilməsi ilə müşayət olunmaqla ünsiyyət və ümumiləşmə funksiyalarını daşıyırdı və bu uşaq təfəkkürünün sonrakı pillələrində inkişaf edərək mənimsənilmiş ictimai təcrübənin obrazlı aləmini interiorizasiya edərək yaratmış, sonrakı mərhələdə isə onu öz intensiyasına uyğun olaraq, fikirləşmə prosesinin nəticəsi kimi ifadə vasitələri ilə nitq prosesinə daxil etmişdir. Ana dili vasitəsi ilə ilkin tələbatların ödənilməsi təbii xarakter daşımaqla, uşağın ehtiyacları ödənilmiş, obrazlaşmış tələbatları spesifik məzmun daşıyaraq koqnitiv strukturlarda ehtiyacın (tələbatın) mərhələsini müəyyən etməklə idraki səviyyədə stereotipləşmişdir. Koqnitiv strukturlaşma idraki, kommunikativ və sosial tələbatları ehtiva edərək “akkumulyasiya” olunmuş və “impulsiv” (A.R.Luriya) davranışlar üçün motivləşərək dar nitq davranışı aktının intensional mərhələsini qapamışlar. Ana dilinin mənimsənilməsi üçün xarakterik olan bu mərhələlər danışmaq istəyənin intensional mərhələsidir və o həm amorfudur, həm də ciddi struktura malik paradoksdur. Bu mərhələ ana dilinin mənimsənilməsi üçün xarakterikdir. A.A.Alxazişvilinin tədqiqatlarına görə xarici dilə yiyələnmək onun ana dilinə yiyələnməklə bağlı əldə edilmiş davranışlardan ibarət nitq sistemləri artıq bir təcrübədir və belə formalaşmış sistem ilkindir, amma psixoloji məzmununa görə hədəfləri müxtəlifdir.

İ.A.Zimnyaya yazırdı ki, xarici dil ana dili kimi ictimai təcrübənin mənimsənilməsinə xidmət etmir, gərəклиyi dərk etmək üçün vasitə deyil *“Xarici dilə yiyələnmə ya təlim-idraki tələbatların təmin olunmasını müəyyən edir, ya öz fikrini ifadə etməyi dərk etmək tələbatını müəyyən edir. Son mərhələdə bu özünüdərkdir və daha dəqiq özünüifadə etməkdir”* [5, s.20]. Rus psixoloji məktəbi üçün dil üzərində müşahidə təfəkkür üzərində müşahidə, Amerika psixoloqların üçün isə bu bilik vasitəsi ilə təfəkkürə nəzarət etmək deməkdir. Dilə yiyələnmiş (bilgi mənimsəmiş) insan özünüifadə edərkən özünü təsbit edir və yaradıcı fəallığın cənginə düşür. Ana dilində təfəkkürdə dil törəmələri xarici dil vasitəsi ilə təfəkkürdəki dil yaradıcılığından xarakterinə görə fərqlənir, xarici dil insana *“...özünüdərk tələbatını artırır. Ana dilinə yiyələnmə prosedurları xarici dilə yiyələnmə prosedurlarında yaradıcı fəallığa təhrik motivlərini stimullaşdırır. «Kommunikativ – nitq bacarıqları yaradıcı xarakter daşıyır: axı ünsiyyət şəraiti tamamilə təkrar olunmur, hər dəfə insana lazımi dil vasitələrini və nitq vərdişlərini yenidən seçmək lazım gəlir”* [9, s.222].

Belə fikirə gəlməyimizə səbəb həm də Alterferin motivlər nəzəriyyəsinin dediklərimizə işiq salmasıdır.

İ.A.Zimnyaya qeyd edirdi ki, xarici dilə yiyələnmə tələbatı ya tədris idraki, ya da öz fikrini ifadə etməni dərk etməyin tələbatı və ona yiyələnməklə bağlıdır. “*Son mərhələdə özünə tələbatı özünü dəqiq ifadə etmə tələbatıdır*” [5, s.20].

Xarici dilə yiyələnmə tələbatları içərisində A.A.Leontyevin təklif etdiyi tələbatlar dilöyrənənin şəxsiyyəti, motivləri ustanovka Mən problemi, şəxsi və qrup identikliyi [9, s.226] və s. daxildir.

İqtisadi həyatın psixi davranışların əsasında duran tələbatların formalaşdığıni əsas qəbul etsək peşə orientirlərinin tələbat kimi şəxsiyyətin hədəfləri sırasında motivlərin ierarxiyasında ilkin yerlərdən birinə iddialı olması xarici dili öyrənməyə yeni baxışı ehtiva edir. Bu da şəxsiyyətin öz gələcəyini peşə istiqamətində görən insanlar üçün xarici dilin şəxsiyyətin peşə maraqları vasitəsi ilə iqtisadi mövcudluğunun əsas vasitəsi olmasıdır. Onda xarici dilə yiyələnmə zamanı iqtisadi maraqların təminatçısı olan peşəyə maraq şəxsiyyətin yaradıcı fəallığının tərkib hissəsinə çevrilir. Peşəyə olan tələbat peşə dərkini motivləşdirir və xarici dilə yiyələnmə vərdişlər toplusu kimi bu proseslərin vasitəçisi rolunu oynayır.

Dilə yiyələnmə tələbatlar sistemi kimi psixologiyada qərarlaşmış təlim, özü-nüifadə (yaradıcı fəallıq səviyyəsində) ilə yanaşı cəmiyyətin normal üzvü olmaq tələbatından doğan sosial mövcudluq üçün peşənin yaradıcı statusuna yiyələnməkdir.

Ali məktəbdə xarici dilə yiyələnmə üçün peşəni – sosial tələbat kimi konkretləşməsi gənc mütəxəssisin iqtisadi mövcud olmasını, mənimsəmə mexanizmləri üçün hərəkətlərin fəallığını, peşə adlı sosial tələbatın təmin olunması tələbənin yaradıcılığını ehtiva edir.

Bizim konkret situasiya üçün təklif etdiyimiz peşə tələbatı vasitəsilə dilə yiyələnmənin motivləşdirilməsi tələbənin iqtisadi mövcudluq və peşə maarifləndirilməsi ilə səsleşir və asanlıqla şəxsiyyətin sosial kontekstinə daxil ola bilər.

Dilə yiyələnməyə belə yanaşma həmçinin şəxsiyyətin inkişafında yaradıcı fəallığı da nəzərdə tutur, belə ki, yiyələnmə, mənimsəmə və icra mexanizmləri tələbat paradigmasında həm asanlıqla şərh olunur, həm də icra mexanizmlərinə asanlıqla yiyələnmək mümkündür, biz məsələyə belə baxışda həm də şəxsiyyətin inkişaf perspektivlərini görürük.

Psixoloji ədəbiyyatlardakı nəzəri bilikləri təhlil edərək və ümumiləşdirərək belə demək istəyirik ki, xarici dilə yiyələnmə ali məktəbin qarşısına qoyduğu tələbə şəxsiyyətinin yaradıcı fəallığını inkişaf etdirmək nöqtəyi-nəzərdən 1) ehtiyac (peşə vasitəsi ilə özünün iqtisadi mövcudluğunu təmin etmə baza tələbatı); 2) yaradıcı fəallıq nöqtəyi-nəzərdən özünügerçəkləşdirmə şəxsiyyəti inkişaf etdirmək və öz potensialını gerçəkləşdirmək, ətraf aləmi öyrənərkən müxtəlif dil vasitələrindən istifadəni; 3) ünsiyyət vasitəsi ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlər və vəzifə pillələrində inkişaf perspektivləri tələbatlarını ödəməkdən ibarətdir.

Peşənin xarici dilə yiyələnmədə tələbat kimi perspektivi ondan ibarətdir ki, müasir dünyada şəxsiyyətin müstəqilliyini və idraki azadlığının əsasında dil amili dayanır. Sosial-iqtisadi cəhətdən dünyaya sürətli inteqrasiya hər hansı xarici dilə yiyələnmə olmadan mümkün deyil. Xarici dil peşəyə yiyələnmədə əsas vasitə kimi uğurlu xarakter vermək və onu özünüdərkə çevirmək çox mühüm psixoloji amildir.

Kiçik yaşlı uşaqların dilə yiyələnməsi zamanı ERG – motivlər nəzəriyyəsinə görə prinsiplərin qeyri-ardıcılığı cəlbədidir və məntiqidir. Kiçik yaşlı uşaqların

dilə yiyələnməsi zamanı bu psixoloji hala tez-tez rast gəlirik, çünki ünsiyyətə meyillilik maddi tələbatların cığıridaşına çevrilərək ona sosial məzmun verir. Maddi tələbatların sosial ifadəsi motivlərin ierarxiyasında sosial xarakterli motivlərin stimullaşdırıcısına çevrilir və bəzən bu prosedurlar paralel görüntü yaradır və ya bir tələbat ikincini motivləşdirməsi obyektiv xarakter daşıyır.

Nəzəri biliklərin təhlili və ondan irəli gələn məntiqi nəticələrə əsasən demək olar ki, dilə yiyələnmə yaş və pedaqoji psixologiyanın problemi kimi də ortaya çıxır. Ali məktəbdə ixtisasın peşə xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onun təlim prosesində motivlər sırasına daxil edilməsi şəxsiyyətin fəallığını artırır. Peşənin dil səviyyəsində motivləşməsi həm öyrənmənin, həm öyrədənin, həm də dil materiallarının istiqamətinin dəyişdirilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, "Victory" nəşriyyat, 2013.
2. Альдерфера К. // https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_потребностей .
3. Алхазидзе А.А. Психологические основы обучения устной иностранной речи. Из-во «Ганатлеба» Тбилиси, 1974.
4. Алхазидзе А.А. Основы овладения устной иностранной речью. Москва, Просвещение, 1988.
5. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Москва, Просвещение, 1978.
6. Ильин Ю. Творческие способности человека – это генетические мутации (www.membrana.ru/participle/954antropolog).
7. Колшанский Г.В. Проблемы владения и овладения языком в лингвистическом аспекте. М., Высшая школа, 1975, вып.10.
8. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет., Европейский дом. Санкт-Петербург, 2002.
9. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. М., 2002.
10. Мадди С. Психология личности. СПб. Из-во Речь, 2002.
11. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. М., МГУ, 1997.
12. Развитие в современном состоянии зарубежной психологии. М., «Педагогика», 1974.
13. Сулейменов О. Язык и письмо. Рома-Алма Ата, 1998.
14. www.psychologos.ru/articles/view/piramida-potrebnostey-maslou.
15. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-vliyanii-sotsialnyh-i-ili-biologicheskikh-faktorov-na-osobennosti-osvoeniya-yazyka-detmi>.
16. https://royallib.com/book/halpern_dayana/psihologiya_kriticheskogo_mishleniya.html

Summary

On the role of needs in language acquisition

The issue whether biological or social need is basic in language acquisition has still been disputable in the psychological studies. The paper aims to determine the hierarchy motives encouraging human's activity in language acquisition and to characterize the devices stimulating motivation in foreign language acquisition. These issues are among critical in the contemporary psychological researches. Some peculiarities of the activation of needs by including profession into the set of motives in line with age have been central in our analysis.

Резюме

О роли потребностей в процессе усвоения языка

Вопрос первичности биологической или социальной потребности в процессе усвоения языка остается спорной в психологической литературе целью статьи является предоставляющие соответствующей характеристика средств стимуляции мотивации обучения иностранным языкам и определение иерархии мотивации, которая способствует процессу усвоения языка. Активизация потребностей включением профессии в ряд мотивов, которые соответствуют возрастным особенностям является центральным вопросом в нашей анализе.

Namiq Əhmədov
BDU

AZƏRBAYCAN MƏTBUATI VƏ 15 İYUL “FETO” HADİSƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dövləti, Türk Silahlı Qüvvələri, Fetullahçı Terror Təşkilatı (FETÖ), Azərbaycan mətbuatı, “Xalq qəzeti”, milli iradə

Key words: Government of Azerbaijan, Turkish Military Forces, Fetullah Terrorist Organization (FETO), Azerbaijani press, “Khalq qazeti”, national will

Ключевые слова: азербайджанское государство, турецкие вооруженные силы, террористическая организация Фетхуллаха Гюлена (ФЕТО), азербайджанская пресса, «Xalq gazetisi», национальная воля

Türk Silahlı Qüvvələrinin içinə sızmış “Fetullahçı Terror Təşkilatı”nın (FETÖ) üzvü olan əsgərlər və onlarla əməkdaşlıq edən mülki şəxslər tərəfindən həyata keçirilməyə çalışılan 15 iyul 2016-cı il tarixli hərbi çevriliş təşəbbüsü Türk millətinin böyük dəyanəti və iradəsi önündə darmadağın edildi. Demokratik seçkilər yolu ilə hakimiyyəti qazanmış hökuməti və prezidenti yıxmağa çalışan çevrilişçilərin aqibəti bəlli olsa da, onların demokratiyanı müdafiə edən azad və vətənsəvər, əliyalın vətəndaşların, bir az da dəqiq desək eyni dindən və eyni ölkənin vətəndaşları olan qardaş-bacılarının, ata-babalarının və bu millətin gələcəyi olan övladlarının üzərinə F-16 təyyarələriylə, tanklarla və ağır silahlarla getməsi də tarixin çirkin bir reallığı idi. 249 nəfər şəhid edildi, 2193 nəfər isə yaralanaraq qazi oldu. Təbii ki, müasir dünyamızın həqiqətlərini araşdıranda 15 iyul hərbi çevriliş cəhdi təkcə Türkiyənin müasir tarixi baxımından deyil, eyni zamanda bütün sivil dünyanın demokratiya tarixi baxımından da ciddi bir dönüşdür.

Qardaş Türkiyə dövləti və xalqı növbəti dəfə tarixi sınaqdan uğurla çıxdı. Türkiyənin təhlükəsizlik qüvvələri ilə eyni vaxtda hərəkətə keçən xalq kütlələrinin, siyasi partiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəallığının sıx birliyi, birgə səyi, eyni zamanda, Türkiyə Ordusunun general və zabitlərinin iqtidara dəstək verməsi nəticəsində hərbi çevrilişin qarşısı qətiyyətlə alındı. Bu məsələdə mediya da böyük rol oynadı. Dövlət xadimlərinin, eləcə də Türkiyə-Azərbaycan Parlamentlərarası Dostluq Qrupunun sədri, AK Parti millət vəkili Necdet Ünüvarın 15 iyul hadisələri zamanı Türkiyə Böyük Millət Məclisində yaşananları əks etdirən “Gazi Meclis’te o Gece” adlı 692 səhifəlik kitabında [2], AK Parti millət vəkili Ayşe Kesirin və başqalarının çıxışlarında medianın roluna ciddi önəm verilmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, bu çıxışların əksəriyyətində operativlik baxımından sosial medianın rolu daha çox qiymətləndirilsə də, hadisə haqqında xəbərlərin

dünyaya çatdırılmasında dövrü mətbuatın fəaliyyəti də danılmazdır. Hətta “CNN Türk” kanalının və onun əməkdaşı Hande Fıratın əvəzsiz xidməti sayəsində efirə çıxan Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan baş verənlərin bir qrup qiyamçı tərəfindən təşkil olduğunu bildirərək xalqı demokratiyanı qorumağa səslədi və bununla da dürüst informasiyaya sahib olan türk xalqı milli iradəsini ortaya qoydu. Hande Fıratın FETO-nun “15 iyul dövlət çevrilişi cəhdində etdiyi jurnalist uğuru bütün dünyada əks-səda verdi. Onun Cümhurbaşkanıyla “FaceTime” üzərindən qurduğu əlaqə 15 iyulun qırılma nöqtəsi olaraq da tarixə keçdi” [4].

“Mən Türkiyə mediasına da təşəkkür edirəm. Eyni zamanda Türkiyənin səbiq prezidenti Turqut Özal minnətlə anıram. Çünki məhz Turqut Özal müqavimətlərə baxmayaraq, ölkədə özəl televiziya və radio kanallarının yaradılmasının önünü açıb. Keçən il 15 iyulda özəl KİV-lər olmasaydı, bəlkə də hərbi çevriliş cəhdinin nəticəsi fərqli olardı” [1]. Türkiyənin ədliyyə naziri (indi baş nazirin müavini) Bəkir Bozdağın 15 iyul hərbi çevriliş cəhdinin ildönümü ilə bağlı media mənsubları ilə görüşündə söylədiyi bu fikir də dəyərin nümunəsidir.

Tarixə demokratiya və milli birlik günü kimi yazılan 15 iyul çevrilişinin ildönümü Azərbaycanda da geniş şəkildə qeyd olundu. Həmin müdhiş gecənin tarixi reallıqlarına keçən zaman kəsiyində dəyər vermək bəlkə də xeyli dərəcədə asandır, amma həmin gecə nələr baş verib və baş verənlər səhəri gün Azərbaycan mətbuatında necə dəyərləndirilib? Sualın cavabı birmənalı bəlli olsa da, hadisənin gecə saatlarında başladığını, üstəgəl Bakı vaxtı ilə bir saat fərq olduğunu bildiyimizdən daha bir gün sonra dərc olunan qəzetləri vəqəqlədik. Əslində “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan”, “Respublika”, “Yeni Müsavat” kimi qəzetlərin o gün nəşr olunan sayları bu baxımdan ciddi bir tədqiqat mövzudur və adlarını çəkmədiyim bəzi qəzetlərin də buna mənəvi haqqı vardır. Amma istirahət gününə təsadüf etdiyindən və həmin gün nəşr edilən qəzetlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər az olduğundan, həm də informasiya zənginliyi baxımından daha çox diqqəti cəlb etdiyi üçün “Xalq qəzeti”nin (Baş redaktor Əməkdar jurnalist Həsən Həsənov) üzərində dayandıq.

Öncədən söyləmək yerinə düşər ki, gündəlik nəşr olunan “Xalq qəzeti”nin FETO hadisələrinin səhərisi gün nəşr edilən sayında qardaş Türkiyədə baş verənlərə və çevriliş cəhdinin anatomiyasına kifayət qədər əhatəli yer ayrılışdır. Başda ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin Türkiyə Respublikasının Prezidenti zati-aliləri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanla müraciəti də daxil olmaqla 11 məqalə və münasibət yayımlanıb. Təxminən 30 (otuz) min işarəlik bu yazıların ümumi çəkisi qəzetin xeyli hissəsini əhatə edir. Bu qardaş Türkiyəyə olan münasibətlərin ölçüsü kimi də dəyərləndirilə bilər. Əslində ən böyük dəyər başda qardaş ölkə Azərbaycan olmaqla, Qətər, Pakistan, Qazaxıstan və Özbəkistan kimi dost-qardaş ölkələrin Türkiyə hakimiyyətinin yanında yer alması və bu çevriliş cəhdi zamanı Türkiyənin demokratik hakimiyyətinə səmimi dəstəklərini ifadə etməsi idi. Region ölkələrindən Rusiya, İran və eyni zamanda, Avropa ölkələrindən Fransa, İspaniya, İtaliya Ankara hökumətinin yanında olduqlarını tezliklə bildirmələri də mühüm amildir. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan kimi dost-qardaş ölkənin zərrə qədər təməna güdmədən Türkiyə hakimiyyətinin yanında yer alması daha ciddi dəyərlərin ifadəsidir. Eyni zamanda heç bir vaxt itkisi gözləmədən, baş verənlərin isti-isti

“Türkiyənin dövlətçiliyinə, digər tərəfdən Türk xalqına, onun iradəsinə və seçiminə qarşı törədilən dəhşətli cinayət” [5] adlandırılması təkcə qardaşlığın yox, həm də tərəfdaş bir dövlətin və onun dəstəkcisi olan xalqın siyasi iradəsinin və siyasi uzaqgörənliyinin bariz ifadəsi idi.

“Xalq qəzeti”nin məhz bu sayında dərc olunan və bu silsilədən olan yazılara iki aspektdən qiymət vermək olar: birincisi dövlətin və dövlət rəsmilərinin rəsmi mövqeyini əks etdirən rəsmi materiallar, ikincisi xalqın sözünü deyən ziyalıların və siyasətçilərin fikirlərini ortaya qoyan materiallar. Elə o dəqiqə də bir mühüm məsələ diqqəti çəkir: bu mövqelər yekdildir, ifadə formaları müxtəlif olsa da məzmun etibarlı ilə hər ikisi eyni məsləkə xidmət edir: “Həmişə Türk xalqının və dövlətinin yanında olan Azərbaycan xalqı və dövləti Türkiyənin Konstitusiyasına, demokratiyasına qarşı yönəlmiş bu cinayəti qətiyyətlə pisləyir və qəbul edilməz hesab edir” [5]. Bu həm də ölkədə hakimiyyət və xalq birliyinin mühüm amili və təntənəsi kimi də diqqəti çəkir.

Qəzetin həmin sayında dərc edilmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 16 iyul 2016-cı il tarixində Türkiyə Respublikasının Prezidenti zati-aliləri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğana göndərdiyi teleqramda deyildiyi kimi “Ötən gecə Türkiyədə baş vermiş dövlət çevrilişinə cəhd ilə bağlı hadisələri böyük narahatlıqla və üzümlə izlədim. Bu, bir tərəfdən Türkiyənin dövlətçiliyinə, digər tərəfdən Türk xalqına, onun iradəsinə və seçiminə qarşı törədilən dəhşətli cinayətdir.

Əminəm ki, Türkiyə xalqı və hakimiyyətinin birliyini nümayiş etdirərək çevrilmiş cəhdinin qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirdiyiniz qəti tədbirlər nəticəsində qardaş ölkədə vəziyyət qısa zamanda sabitləşəcək və əvvəlki qaydasına düşəcəkdir” [5].

Maraqlıdır ki, yenə qəzetin eyni sayında AZƏRTACa istinadən dərc edilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi Əli Həsənovun mətbuata açıqlamasında da bildirilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bütün gecə Türkiyədə baş verən hadisələri həyəcanla izləyib və yaşanan proseslərdən dərin narahatlıq keçirib. Azərbaycan Prezidenti bu hadisəni birmənalı şəkildə dövlət çevrilişi cəhdi kimi qiymətləndirərək qətiyyətlə pisləyib, onu Türkiyə xalqının milli maraqlarına, ölkənin demokratik əsaslarına və hüququn aliliyinə qəsd kimi dəyərləndirib” [6].

Qəzetin dərc etdiyi daha bir rəsmi məlumatda Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanovun Türkiyədə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar həmkarı Mövlud Çavuşoğlu ilə telefonla danışığı açıqlanır. Bu danışıda nazir Məmmədyanov qardaş Türkiyədə yaşanan hadisələrin narahatlıqla izləndiyini diqqətə çatdırır. O, Türkiyə xalqının demokratik yolla seçdiyi hökumətə qarşı bir qrupun etdiyi çevrilmiş cəhdini pisləyir və qəbul edilməz olduğunu vurğulayır. Nazir qardaş Türkiyə xalqının demokratik yolla seçilmiş hakimiyyəti dəstəklədiyini, hökumətlə həmrəy olaraq bu çevrilmiş cəhdinə qarşı qəti əzm nümayiş etdirdiyini bildirir. Elmar Məmmədyanov Azərbaycanın hər zaman Türkiyənin yanında olduğunu bir daha bəyan edir [7].

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Türkiyədə baş vermiş hadisələrlə bağlı bəyanat yayır. Bəyanatın qəzetdə dərc olunmuş mətnində

deyilir: “Qardaş Türkiyədə baş vermiş hadisələr bizi ciddi surətdə narahat etdi və sarsıtdı. Bu, demokratik yolla Türkiyə xalqının seçdiyi hökumətə qarşı bir qrupun etdiyi çevriliş cəhdidir. Türkiyə milləti və dövləti birlik və bərabərlik nümayiş etdirərək buna qarşı çıxmışdır. Qardaş Türkiyə xalqı və dövlətinin yanında olduğumuzu bir daha bəyan edərək, tezliklə vəziyyətin tam şəkildə sabitləşəcəyinə və normallaşacağına əminliyimizi ifadə edirik” [8].

Daha iki rəsmi material da diqqəti cəlb edir. Birincisi, Türkiyənin o vaxtlar Azərbaycanda çalışan səfiri İsmayıl Alper Coşqun jurnalistlərə müsahibəsindəki fikirlərdir. Səfir bildirib ki, “Dünən axşam, təəssüf ki, Türkiyədə dövlət çevrilişinə cəhd göstərildi. Bu cəhdi göstərən Türkiyə Silahlı Qüvvələri daxilində bir qrup idi. Amma bu, təbii ki, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin bütünlüklə iştirak etdiyi hadisə deyil” [9].

Səfir qeyd edib ki, hadisələr zamanı içərisində xalqın təmsilçilərinin olduğu, Türkiyə demokratiyasının qanuni təzahürünün gerçəkləşdiyi bir məkan – parlament binası bombalandı, digər qurumlar hücumlara məruz qaldı. Qiyamçıların bu hərəkətlərinə tək bir sözlə qiymət vermək olar: bu, Vətənə xəyanətdir və bu hadisələrin arxasında dayananlara, şübhəsiz ki, ən ağır cəza veriləcək. Türkiyə xalqı bu xəyanətkarlığa qəti şəkildə qarşı çıxdı, ölkəsinə, demokratiyasına sahib olduğunu nümayiş etdirdi, qətiyyətlə qiyamın qarşısında durdu. Bu hadisələr, həmçinin bir daha sübut etdi ki, Türkiyə dövləti, demokratiyası çox güclüdür. Heç kimin şübhəsi olmasın ki, Türkiyə getdikcə daha da güclənəcək” [9].

İkinci material Avropanın, eləcə də dünyanın Türkiyənin haqlı mövqeyinə liberal, bəlkə də bir az sərt desək dost olmayan bir mövqe nümayiş etdirdiyi bir məqamda ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Almaniyanın xarici işlər naziri Frank Valter Ştaynmayer və təşkilatın baş katibi Lamberto Zanyer Türkiyədə dövlət çevrilişinə cəhdlə bağlı dərin narahatlıqlarını ifadə etmələridir. F. V. Ştaynmayer güc vasitəsilə Türkiyənin demokratik düzənini pozmağa yönəlmiş istənilən cəhdi ən güclü şəkildə qınadığını bildirib: “Türkiyənin demokratik institutları və konstitusiyaya düzəninə hörmət edilməlidir. Məsuliyyət daşıyanlar hamısı demokratiya qaydalarına, qanunun aliliyinə sadıq olmalı və növbəti qırğının qarşısını almalıdır” [10].

Təşkilatın baş katibi L.Zanyer də Türkiyə rəhbərliyinin müdrikliyinə inandığını bildirib: “Mən Türkiyə hökuməti və demokratik institutlarını ötən gecəki hadisələrdən sonra təmkin nümayiş etdirməyə çağırıram. Qanunun aliliyi, insan haqlarına hörmət və media azadlığı həttə çətin vaxtlarda da müdafiə olunmalıdır. Biz Türkiyəni ATƏT-in əsasını təşkil edən dəyər və prinsiplərin qorunmasında dəstəkləməyə hazırıq” [10].

Formal olaraq ikinci qəbildən olan - ziyalıların və siyasətçilərin mövqeyi kimi təqdim olunan yazılar isə daha çox rəsmiyyətdən uzaq olmaqla ciddi təhlil və mövqe nümayişinə əsaslanır. Demokratik seçkilər yolu ilə hakimiyyəti qazanmış hökuməti və prezidenti yıxmağa çalışan çevrilişçilərin mövqesizlikləri ciddi bir qınaq yerinə çevrilir. Bu sırada millət vəkili Cavanşir Feyziyevin “Türk milli iradəsinin zəfəri” yazısı həm operativlik baxımından, həm bir siyasətçi və vətəndaş mövqeyindən olduqca diqqətə layiqdir: “Xarici siyasət müstəvisində, regional münaqişələrin çözülməsi prosesində dövlətin uğursuzluqlarından və ölkə daxilində hökm sürən aramsız terror təhdidlərindən yararlanmaq xülyasına uymuş bir qrup

hərbçinin dövlətin onlara verdiyi səlahiyyətlərdən sui-istifadə etməklə dövlətin müstəqilliyini, xalqın asayişini qorumaq üçün onlara etibar olunmuş silahları öz xalqına və bu xalqın demokratik səsvermə ilə seçdiyi hakimiyyətə qarşı çevirdilər. Bununla da, öncədən uğursuzluğa məhkum olduğu bəlli olan bu qiyamın müəllifləri, sadəcə, mövcud siyasi hakimiyyətə deyil, həm də türk dövlətçiliyinə və türk xalqına düşmən kəsildiklərini ortaya qoydular” [11].

Maraqlıdır ki, Cavanşir Feyziyevin bu yazısını sonradan ölkənin ən populyar qəzetləri- “525-ci qəzet”, “Bakı xəbər”, “İki sahil”, “Olaylar”, “Mövqe” və s. geniş şəkildə yayımladılar. Heç şübhəsiz ki, bu İstanbulda hadisələrə şahidlik edən müəllifin qələminin isti məhsulu olmaqla yanaşı, həm də hadisələrə verdiyi siyasi qiymətin dəyərindən qaynaqlanırdı. Ümumiyyətlə, mətbuatı bir qədər diqqətlə araşdıranda da görünür ki, bu yazı ilk yazıdır ki, bu cür inam və cəsarətlə, dolğun bir şəkildə Türkiyənin Konstitusiyasına, demokratiyasına qarşı yönəlmiş cinayəti qətiyyətlə pisləyir, Türk milli iradəsini zəfərinə böyük inam bəsləyir: “...orta əsrlərdən işlək və sabit ierarxiya əsasında təkmilləşən və təkmilləşdikcə də modernləşən türk dövlətçiliyi növbəti sınaqdan uğurla çıxdı. Dövlət başçısı Rəcəb Tayyib Ərdoğanın çağırışı ilə türk xalqı ayağa qalxdı. Bir an içərisində Türkiyənin bütün şəhərlərinin, xüsusilə Ankara və İstanbulun küçə və meydanlarına axışan xalq ay-ulduzlu türk bayraqlarını başı üzərinə qaldıraraq strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlət binalarını, hava limanlarını mühasirəyə aldı. Türk xalqı, tarixdə dəfələrlə olduğu kimi, yenidən bənzərsiz bir fədakarlıq göstərərək öz dövlətçiliyini və türk xalqının demokratiya haqqını qorumağa ısrarlı olduğunu göstərdi” [11].

Məqalənin sonunda müəllif bu zəfərin səbəb və nəticələrini də lazımınca qiymətləndirir, hətta dünya və türk mətbuatında o vaxtlar dərc edilən yazıları belə izlədikcə bu dəyərin nə qədər yerinə düşən, orjinal və önəmli, həm də fəvqə qədər dərəcədə haqlı və ədalətli olduğunu qəbul edirsən. “Baş verənlər türk milli iradəsinin sarsılmazlığını, türk milli dövlətçiliyinin yenilməzliyini və türk insanının müasir bəşəri dəyərləri çanı və qanı ilə qorumağa hər an hazır olduğunu bir daha sübuta yetirdi. Bu, türk xalqının zəfəridir. Bu, türk xalqının və türk dövlətinin çağdaş dünyamızı təhdid edən siyasi-hərbi terror təhlükəsi qarşısında ortaya qoyduğu milli vəhdətin parlaq təcəssümüdür!” [11]. Təbii ki, türk dünyası və türk dövlətləri birliyi haqqında fundamental əsərin müəllifi olan millət vəkili Cavanşir Feyziyevin bu fikirləri hələ uzun illər təkcə mətbuat nümayəndələrinin yox, həm də dövlət adamlarının və ən nəhayət tarixçilərin də fikir və polemikasında önəmli yer alacaqdır.

“Xalq qəzeti”nin əməkdaşı Tahir Aydınoglunun çapa hazırladığı digər yazıda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anar həmin saatların həyəcan və düşüncələrini oxucularla bölüşür: “Şükürlər olsun ki, bizim əlimiz yetməyə də, sanki, diləklərimiz qardaşlarımızın harayına yetişdi. Eyni dəyərləri, ortaq arzudiləkləri paylaştığımız Türkiyə cəmiyyətinin qeyrəti gecənin qaranlığında qəfil peyda olan hərbi qiyamın başı üstündə şimşək kimi çaxdı. Milyonlarla insan ayağa qalxıb qəsdçilərin boğazından yapışdı. Türkiyə dövlətçiliyi gecənin şərindən sovuşub açılan səhərə yenə xoş məramla qovuşdu. Bu gecənin üzüntülü saatları böyük öndər Atatürkün demiş olduğu “Azərbaycanın ələmi Türkiyənin ələmi, sevinci isə sevincidir” həqiqətinin növbəti ekvivalenti kimi yaşandı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin “bir millətin iki dövləti” kimi formulə etdiyi Azərbaycan-

Türkiyə etnik-siyasi tandemi qardaş ölkədə baş verən hərbi-siyasi qəsdin ağrısını, dəhşətini xalqımıza da eyni dərəcədə yaşatdı” [12].

Qəzetin dərc etdiyi digər iki yazı da–“Türkiyə xalqının milli maraqlarına, ölkənin demokratik əsaslarına və hüququn aliliyinə qəsdin qarşısı alındı” (Rauf Əliyev, jurnalist) və “Türkiyədə demokratiya qalib gəldi” (Səbuhi Məmmədov, “Xalq qəzeti”) həm 15 iyun hadisələri haqqında geniş məlumat almaq, həm də bu hadisələrin siyasi dərslərinin nə olduğunu oxucuya anladır: “Qardaş Türkiyə dövləti və xalqı növbəti dəfə tarixi sınaqdan uğurla çıxdı. Türkiyənin təhlükəsizlik qüvvələri ilə eyni vaxtda hərəkətə keçən xalq kütlələrinin, siyasi partiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəallarının sıx birliyi, birgə səyi, eyni zamanda, Türkiyə Ordusunun general və zabitlərinin iqtidara dəstək verməsi nəticəsində hərbi çevrilişin qarşısı qətiyyətlə alınıb” [13].

Və yaxud oxucu başa düşür ki, “Dünya iyulun 14-də Fransanın Nitsa şəhərində baş vermiş qanlı terror hücumunun şokundan ayılmamış Türkiyədən gələn xəbərlərlə yenidən sarsıldı. Belə ki, iyulun 15-də gecə saatlarında bir qrup hərbi ağır texnika ilə Ankara və İstanbulda yerləşən bir sıra strateji obyektləri nəzarət altına alaraq ölkədə mülki hakimiyyətin ələ keçirildiyini elan etdi. Qiyamçılar klassik çevriliş üsullarından istifadə etdilər. Hava limanını mühasirəyə aldılar, dövlət televiziya kanalına gələrək zorla hökumətin devrildiyini və ölkədə fəvqəladə vəziyyətin tətbiq olunduğunu elan etdilər. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin binasını havadan bombalayan qiyamçılar Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təyyarəsinin İstanbula enməsini əngəlləməyə, Baş nazir Binəli Yıldırımın mənzil-qərargahını ələ keçirməyə çalışdılar. Türk xalqını əmrə tabe olmağa səsləyən qiyamçılar dövlətin sütunlarına--polis və ədliyyə orqanlarına da hücumlarını şiddətləndirməyə, xaos və qorxu yaratmaqla Türkiyə demokratiyasını zədələməyə çalışdılar” [14].

Qəzetin bu sayında FETO hadisələri ilə bağlı daha bir xəbər də var: “Yunanıstana enən, Türkiyə Silahlı Qüvvələrinə məxsus hərbi helikopter tezliklə geri qaytarılacaq”. APA-ya istinadən verilən xəbərə görə, helikopterdəkilərdən 2-si mayor, 1-i kapitan, 5-i isə əsgərdir. Onlar Yunanıstandan sığınacaq istəyiblər. Yunanıstan Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargahından bildirilib ki, helikopter tezliklə Türkiyəyə geri qaytarılacaq. Türk hərbiçilərinin sığınacaq xahişinə isə müvafiq orqanlar baxacaq” [15]. Xatırladaq ki, Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu həmin şəxslərin dərhal Türkiyəyə təhvil verilməsini istəyib. Amma bu günə kimi bu məsələ həllini tapmamışdır.

Təbii ki, Azərbaycan KİV-lərinin demək olar ki, hər birində eyni mövqedən olan materialların dərc edilməsi, hadisələrə verilən siyasi qiymətin dövlət çevrilişi kimi dəyərləndirilməsi, təkcə xalqın səsi olan mətbuat orqanlarının yox, həm də tarixin qardaşlıq telləri ilə birləşdirdiyi xalqlarımızın və dövlətlərimizin birliyinin nümunəsidir. Türkiyə səfiri Erkan Özoral 15 iyul hərbi çevriliş cəhdinin ildönümü ilə bağlı media mənsubları ilə görüşündə Azərbaycanın hər zaman olduğu kimi, 15 iyul hadisələri zamanı da Türkiyənin yanında olduğunu vurğulayıb. Buna görə Azərbaycan xalqına və Prezidentinə təşəkkür edən Erkan Özoral deyib: “Azərbaycan FETÖ-yə qarşı mübarizədə daim Türkiyəyə dəstək verib. Türkiyə Fətullah Gülən hərəkəti ilə mübarizədə Azərbaycanın dəstəyini yüksək qiymətləndirir. Təəssüf ki, Türkiyə Gülən hərəkəti ilə mübarizədə beynəlxalq təşkilatlardan zəruri

dəstəyi almır. Azərbaycan isə ilk gündən bu məsələdə bizi dəstəklədi və dəstəkləməyə davam edir. Tarix boyu müşahidə edilən bu həmrəyliyin ən müasir nümunəsi isə başda Prezident İlham Əliyev olmaqla, Azərbaycan xalqının Türkiyədə 15 iyul dövlət çevrilişi cəhdinə qarşı verdiyi dəstəkdir” [3].

Ədəbiyyat

1. Türkiyənin Ədliyyə naziri B. Bozdağ: "15 iyul Türkiyədə çevrilişin mümkün olmadığını göstərdi", "Kaspi" qəzeti, 12 iyul 2017.
2. Necdet Ünüvar "Gazi Meclis'te o Gece", Ankara, TBMM Yayın Evi, 2017, 692 səh.
3. Erkan Özoral: "Türkiyə FETÖ ilə mübarizədə Azərbaycanın dəstəyini yüksək qiymətləndirir". Azertac, 12 iyul 2017.
4. CNN Türk, <https://www.cnntrk.com/tv-cnn-turk/ekran-yuzleri/hande-firat>
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. "Türkiyə Respublikasının Prezidenti zati-aliləri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan". "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi Əli Həsənovun mətbuata açıqlaması. "Prezident İlham Əliyev Türkiyədə baş vermiş hadisələrdən ciddi narahat olub və dövlət çevrilişi cəhdini qətiyyətlə pisləyib". "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
7. Elmar Məmmədov: Azərbaycan hər zaman Türkiyənin yanındadır. Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədov Türkiyədə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar həmkarı Mövlud Çavuşoğlu ilə telefonla danışib. "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
8. Azərbaycan XİN: Qardaş Türkiyədə baş vermiş hadisələr bizi ciddi narahat etdi və sarsıtdı. Azərbaycan Respublikası XİN Türkiyədə baş vermiş hadisələrlə bağlı bəyanat yayıb. "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
9. Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri İ. A. Coşqun: Ötən gün Türkiyədə yaşanan hadisələr Vətənə xəyanətdir. "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
10. ATƏT sədri və baş katibi Türkiyədəki dövlət çevrilişinə cəhdlə bağlı narahatlıqlarını bildiriblər. "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
11. Cavanşir Feyziyev, Milli məclisin deputatı, fəlsəfə doktoru. "Türk milli iradəsinin zəfəri". "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
12. "Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anar: Qardaş Türkiyədə xalqın iradəsi qalib gəldi". Çapa hazırladı: Tahir Aydınoglu. "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
13. Rauf Əliyev, "Türkiyə xalqının milli maraqlarına, ölkənin demokratik əsaslarına və hüququn aliliyinə qəsdin qarşısı alındı". "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.
14. Səbuhi Məmmədov, "Türkiyədə demokratiya qalib gəldi". "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016. "Yunanıstana ənənə hərbi helikopter Türkiyəyə qaytarılacaq". "Xalq qəzeti", 17 iyul 2016.

Summary

Azerbaijani press and FETO events of July 15

The coup attempted on 15th of July 2016 by a group of military servicemen within the Turkish army associated with Fetullah Terrorist Organization (FETO) and civil collaborators has been defeated by great determination and national will of Turkish nation. Yet again, our brother Turkish state and people have been successful in coping with historic challenge, and the role of media in these events has been highly appreciated as well.

Publication of materials reflecting the same positions almost in all media outlets of Azerbaijan, political assessment given to the events as being a coup d'état, has illustrated a strong example of unity not only among the printed media outlets, which are the people's voice, but also unity of our peoples and states cemented by centuries-old historically strong ties of friendship and brotherhood. The subject of this work is a study

of the assessment of the events provided by the Azerbaijani press, including by the social and political newspaper “Khalq qazeti”, on the following day after that terrible night. The realities and objective factors of the detailed coverage of the anatomy of the events and attempted coup d'état that took place in brother Turkey, which was published in the newspaper's issue on the day after the FETO events have been analyzed.

Резюме

Азербайджанская пресса и события ФЕТО 15 июля

В статье рассказывается о попытке государственного переворота, предпринятой 15 июля 2016 года группой военных, являющихся членами проникшей в ряды турецких Вооруженных сил террористической организации Фетуллаха Гюлена (ФЕТО), и сотрудничающими с ними гражданскими лицами, была предотвращена благодаря воле, стойкости и поддержке турецкого народа. Братское государство Турция и его народ в очередной раз успешно прошли через эти исторические испытания.

Почти во всех СМИ Азербайджана были опубликованы материалы, отражающие одинаковые позиции, дана политическая оценка событиям как государственного переворота. Всё это стало ярким примером единства не только среди органов печати, являющихся голосом народа, но и единства наших народов и государств, скрепленных многовековыми узлами дружбы и братства. Предметом данной работы является исследование оценки событий той ночи, которая была дана непосредственно на следующий день в азербайджанской прессе, в том числе в общественно-политической газете «Xalq qazeti». Проанализированы реалии и объективные факторы детального освещения произошедших в братской Турции событий и попытки государственного переворота, которые было опубликовано в номере газеты на следующий день после событий ФЕТО.

Zülfiyyə Tağıyeva,
Xatirə Əzizova
ADU

HİRUDOTERAPIYA

Açar sözlər: Hirudoterapiya, naturopatiya, tibbi zəli, biohəssas nöqtələr, bioloji aktiv maddələr, immunostimulyasiya.

Ключевые слова: Гирудотерапия, натуропатия, медицинская пиявка, биоактивные точки, биологические активные вещества, иммуностимуляция.

Keywords: Hirudotherapy, naturopathy, medical-leech, bioactive points, biological active substances, immunostimulation.

Naturopatiyanın, yəni təbii yollarla müalicənin bir sahəsi olan hirudoterapiya və ya bdelloterapiya müasir tibbdə hələ də tətbiq edilməkdədir. "Hirudo" latın dilində, "bdello" isə qədim yunan dilində "zəli", "therapeia" isə "müalicə" mənasını ifadə edir. Bizə gəlib çatan manuskriptlərə əsasən bu müalicə metodunun banisi b.e.ə. 200-130-cu illərdə yaşamış yunan həkimi və şairi Kolofonlu Nikandır. Həkimlik sirlərini Hippokratdan öyrənən Nikandr hirudoterapiyanın tətbiqinə dair ətraflı biliklərə malik olmuşdur [2]. Hirudoterapiya xəstəliklərin tibbi zəli hirudo medicinalislə müalicəsinə əsaslanır. Qədim zamanlardan tətbiq olunmasına baxmayaraq, XX əsrdə bir sıra sintetik antikoagulyantların-qandırulducuların istehsalından sonra, demək olar ki, unudulmuş metod sayılır. Hirudoterapiyanın tarixinə nəzər salsaq, Misir ehramlarının divarlarında zəli ilə müalicəni əks etdirən rəsmlərin, qədim tibb əlyazmalarında, Hippokrat, Qalen, İbn Sinanın əsərlərində bu metodla bağlı dəyərli məlumatların olmasını görmək olar. XVII-XVIII əsrlərdə hirudoterapiya Avropada çox böyük vüsət almasına baxmayaraq, paradiqmanın dəyişməsindən sonra XIX əsrin ortalarından tamamilə unuduldu. İntibah dövrünün eskulaplarının bu müalicə metodundan yerli-yersiz, həddən ziyadə, bir xəstəyə 40-dan 200-ə qədər zəlini qoymaqla istifadəsi bəzən acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarırdı. Belə vəziyyətdə bir çox həkimlər bu üsuldən imtina etdilər. Yenidən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində tibbi zəlilərlə müalicənin əhəmiyyətinə ehtiyac duyulduqdan sonra, buna dair elmi araşdırmalar aparən Con Heykraft 1884-cü ildə zəli ekstraktında, onun ağız suyunda fermenti-hirudini aşkar etdi. 1902-ci ildən isə hirudindən antikoagulyant təsirli preparatlar alınmağa başladı [4].

Geniş müalicəvi əhəmiyyətə malik olan hirudoterapiya mübadilə proseslərini sürətləndirərək orqanizmdə immunostimulyasiyaya səbəb olur. Əsasən endok-

rin sistemə-hormonal sferaya öz müsbət təsirini göstərir. Damar divarında olan xolesterin və trombların əriməsi, iltihabın sorulması, damar spazmının götürülməsi nəticəsində nəinki qan dövrəni, hətta limfa dövrəni maneəsiz,sürətli olur.

İnsan kainatın bir hissəsi olmaqla, onu xaricdən əhatə edən auraya-bio elektromaqnit sahəyə malikdir. Xəstəliklər nəticəsində bu sahənin polyarlığı pozulur. Hirudoterapiya zamanı pasientin bio-sahəsi korreksiya olunur, belə bioenergetik təsir nəticəsində yuxu normallaşır,həyat tonusu,immunitet yüksəlir, stress aradan qalxır. 1993-cü ildə professor A.İ.Kraşenyuk “insan orqanizminə hirudoterapiyanın enerqoinformasion təsiri haqqında” elmi fikirlər irəli sürmüşdür [1]. Şərq təbabətinin artıq çoxdan öz təcrübəsində istifadə etdiyi refleksoterapiya-daxili orqanların dəri üzərindəki proyeksiyası olan akupunktura zonalarının stimulyasiya edilməsi üsuludur ki, məhz bu zonalarda hirudoterapiyanın aparılması, onu əks etdirən orqanda mikrosirkulyasiyanın artmasına, damar spazmının aradan qalxmasına, həmin orqanın oksigenlə zənginləşməsinə, toxumalarda tənəffüs və qidalanma proseslərinin normallaşmasına səbəb olur. Q.N.Dulnev və A.İ.Kraşenyuk 22 yaşdan 59 yaşadək 22 pasient üzərində apardıqları təcrübələr əsasında belə nəticəyə gəlmişlər ki, hirudoterapiya orqanizmdə bioenergetik kanallarda olan maneələri açaraq enerqo dövrəni bərpa etmiş olur. Şərq təbabətinə əsasən bioenergetik kanalların açıq olması insanın ruhən təmizlənərək xəstəliklərə-neqativ enerqo informasiyalara qarşı müqavimətinin artması deməkdir. Bu terapiya orqanizmə əsasən 3 yolla təsir edir:

1. Reflektor təsir. Bədənin bioloji aktiv nöqtələrinə-refleksogen zonalara qoyulan tibbi zəliflər refleksoterapiya ilə eyni effektə malikdir.Buna görə hirudoterapiya həkim-mütəxəssisin iştirakı ilə hər hansı xəstəliyin müalicəsinə uyğun təyin olunmuş zonalarda-bioaktiv nöqtələrdə aparılır. Bu metod düzgün, savadlı şəkildə aparılmışsa, orqanizmin müfəviq sistemlərində güclü stimulyasiyaya səbəb olur.

2. Mexaniki təsir. Zəlinin dərinə dişləməsi mexaniki yolla yerli qan dövrəni sürətləndirməyə əsaslanır.

3. Bioloji təsir. Zəli ekstraktının tərkibində 150-dən çox bioloji aktiv maddə vardır [3]. Onlardan ən əhəmiyyətli **hirudin**-antikoagulyant olub, kimyəvi quruluşuna görə 65 zəncirdən ibarət peptitdir, trombin və digər qanlaxtalanma faktorlarına əks təsir edərək onların səviyyəsini aşağı salır. **Destabilaza** fermenti damarlarda uzun müddət əmələ gəlmiş trombları əritmək qabiliyyətinə malikdir. **Hialuronidaza** fermenti kapilyar damarların, o cümlədən toxumaların keçiriciliyini artıraraq hematomaların sorulmasını, oynaqlarda yaranan kontrakturaları aradan qaldıraraq oynaqalarda sərbəst hərəkəti təmin edir. Dişləmə yerinin ətrafında əmələ gələn iltihabda **histamin** vardır və o, immun sistemi “oyadır”. **Bdellinlər** yüksək molekulyar çəkili zülallər olub, plazmin və trombin kimi qanlaxtalanma fermentlərinə əks təsir göstərir. **Apiraza** fermenti antisklerotik effektə malik olub, qanda xolesterinin, lipoproteidlərin səviyyəsini aşağı salır. **Bradikininlər** isə leykositlərin faqositar indeks və faqositar aktivliyini artıraraq, hirudoterapiyanın iltihab əleyhinə təsirini müəyyən etmiş olur. **Eqilinlər** polipeptid təbiətli maddələr olub, onlar da toxumalarda yaranan iltihabi prosesi dayandırır. Zəli ekstraktında ağrı mediatorı olan kininləri blokada edən **kininaza** fermenti də vardır; o, yerli ağrı əlamətini aradan qaldırır. Həkim nəzarəti altında, müəyyən təyin olunmuş sxem

əsasında, hər bir xəstəliyə uyğun formada aparılan naturopatiyanın bu metodu xəstələr üçün çox müsbət nəticələrə səbəb olur. Aparılan müşahidələrə söykənərək qan analizində aşağıdakı dəyişiklikləri görmək olur:

1. İltihab prosesini əks etdirən əsas qan göstəricilərindən sayılan eritrositlərin çökmə sürəti norma səviyyəsinə qayıdır (qadınlarda 5-15, bəzən 20mm/saat; kişilərdə 5-10mm/saat).

2. Damarlarında aterosklerotik lövhəciklərin əmələ gəlməsi nəticəsində yaranan ürək-qan damar sistemi xəstəlikləri (koronar ateroskleroz, işemiya, miokard infarktı və s.) fonunda sistemli olaraq tətbiq edilən bu müalicə üsulundan sonra qanda ümumi xolesterin, aşağı molekulyar çəkili betta-lipoproteidlərin, triqliseridlərin səviyyəsi, qanın aterogenlik indeksi enmiş olur (normada ümumi xolesterin 3,39-5,20 mmol/l; triqliseridlər 0,40-1,82 mmol/l; aşağı çəkili lipoproteidlər 3, 40-4, 14mmol/l; aterogenlik indeksi 1,50-4,00). Nəinki ürək-qan damar sistemi, hətta beyin damarları və yuxu arteriyalarında kobud aterosklerotik düyünləri olan xəstələrdə əsaslı müsbət dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. Bu effekti xəstələr 4 müalicə kursundan sonra 1,5-2 il müddətində görə bilmişlər.

3. Qanın laxtalanma faktorları tənzimlənmiş olur. V, VIII, XIII faktorlar-müfaviq olaraq proakselerin (qan plazmasında 0,01q/l), antihemofil qlobulin (qan plazmasında 0,01-0,02q/l), fibrinaza (qan plazmasında 0,01-0,02q/l). Damarlarda müxtəlif iltihabi, patoloji proseslərdə, toxuma zədələnmələri zamanı fibrinogen, sonra fibrin teli və bunların qatılmaşması fonunda tromb əmələ gəlir. Müasir insanın yaşam tərzi, qidalanması, iş rejimi, ekoloji amillər bu tromblaşma prosesini daha da dərinləşdirir, əlavə olaraq damar divarında əmələ gələn xolesterin lövhələrlə yanaşı qan dövranının pozulmasına, qan təzyiqinin artmasına, yerli qansızmalara səbəb olur. Trombun qoparaq ümumi qan axını ilə hərəkəti, digər magistral damarları tıxaması insult, infarkt kimi ağır nəticələrə gətirir. Hirudin aspirin, kardio-maqnil, trombo-ass və s. kimi preparatlardan daha seçici təsir edir. Zəli ekstraktı fibrinogeni blokada edərək onun çətin əriyən fibrin telinə çevrilməsinin qarşısını alır, trombositlərin aqreqasiyasını (bir-birinə birləşməsi) zəiflədir. Nəticədə damarlarda tromb əmələ gəlmə prosesi aradan qalxmış olur.

Demək olar ki, çox hallarda zəli refleksogen zonaları taparaq o zonalarda dərinliyi (soruğu ağzı 1,5-2mm, bəzən 3mm dəri daxilinə nüfuz edir). Praktiki olaraq əksər xəstəliklərdə göstərilir:

-Ürək qan damar xəstəlikləri: yerli və ümumi qan dövranı çatışmazlığı, hipertoniya, stenokardiya, işemiya, insult, miokard infarktı, postinfarkt kardioskleroz, serebroskleroz, arterioskleroz

-Vena damarlarının patologiyası: varikoz, tromboflebit, hemorroy.

-Sinir sistemi xəstəliklərində: yuxu pozulmaları, miqren, nevroz, nevralsiya və s.

-Müxtəlif iltihabla, prostatit, adneksit, paradontit, otit, pankreatit, xolesistit, hepatit, qastrit.

-Mübadilə pozğunluqları: piylənmə, podaqra, diatez.

-Oftalmoloji xəstəliklər: qlaukoma, gözdaxili təzyiqin yüksəlməsi, keratit, göz travmaları.

-LOR-xəstəliklər: qulaq küyü, eşitmə sinirinin nevrیتی, neyrosensor karlıq.

-Dəri xəstəlikləri: neyrodermit, psoriaz, ekzema, furunkulyoz, piodermiya.

-Müxtəlif etiologiyalı sonsuzluq, yumurtalıq kistozu, eroziya, adenomioz, mastopatiya.

-Hərəkət-dayaq aparatının xəstəlikləri-osteoxondroz, artrit, artroz, revmatik patologiyalar, fəqərəarası yırtıq, protruziya.

*Artrit və artrozlarda 2-3 seansdan sonra ağrı, ödem əlamətləri keçir, hətta yeni qığırdaq toxuması formalaşa bilər.

Müalicə zamanı yalnız biofabriklərdə yetişdirilən, xüsusi sertifikatla təsdiq edilmiş tibbi zəliflərdən istifadə edilməlidir. Hər hansı bir yolla əldə edilmiş zəliflər müxtəlif infeksiyaların (QİÇS, sifilis, brüselləz və s.) daşıyıcısı ola bilər. O da düzdür ki, zəlif ekstraktı bakterisid təsirlidir, lakin bədbəxt hadisədən heç kəs sığortalanmayıb. Pasientlər mütləq qanın ümumi analizi, qanın laxtalanma müddəti, protrombin indeksi haqqında nəticələri bu prosedura başlamazdan öncə həkimə təqdim etməlidirlər. Hirudoterapiya bir çox xəstəliklərdə müsbət effektini göstərsə də, onun da əks göstərişləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

-Fərdi olaraq bu prosedura qarşı orqanizmin qeyri-adekvat cavab reaksiyası;

-Orqanizmin allergik statusu,

-Hemorragik diatezlər, hemoliz, hemofiliya (irsi qan laxtalanma faktorunda çatışmazlıq);

-Anemiya(qan azlığı);

-Dayanıqlı hipotoniya (qan təzyiqinin davamlı aşağı olması);

-Kaxeksiya (üzülmə, bədənin süst halı);

-Hamiləlik,laktasiya (südlə bəsləmə);

-14 yaşına qədər olan uşaqlar;

-Kəskin infeksiyalar, yüksək bədən temperaturu;

-Müxtəlif lokalizasiyalı vərəm;

-Onkoloji xəstəliklərin son stadiyası, metastaz fazası;

Həkim tərəfindən müalicəyə göstəriş olduqda hər bir seans , orta hesabla, 5-7 zəlifdən istifadə etməklə, həftədə 2-3 dəfə, davam etmə müddəti 15 dəqiqədən 1saata qədər olmaqla aparılır. Zəlif ya doyduqdan sonra özü sərbəst olaraq dişləmə yerini buraxır, ya da spirt, yod məhlullarından birində isladılmış tamponla zəlifni qıcıqlandıraraq onu məcbur etmək lazım gəlir. Onun sorduğu qanın həcmi 5ml-dən 30 ml-ə qədər ola bilər. Yara yerindən qan və limfanın axması 6-16 saat, bəzən 1 sutka davam edə bilər. Bu müddət ərzində axan qan və limfanın həcmi 50-300 ml təşkil edir. Yara yerində çapıqlaşma 4-5 günə yaranır. Terapevtik kurs həkimin göstərişi ilə xəstəliyə uyğun, 7-10 seans təyin edilir.

Müasir tibbdə hirudoterapiya, demək olar ki, kompleks müalicənin daxilində tətbiq edilir. Hirudoterapiya qeyri-ənənəvi müalicə metodları içərisində bu günə qədər liderliyini saxlamaqdadır. Bu metod panaseya deyil, amma orqanizmin işini tam şəkildə stimulyasiya etməsi fakt olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Дульнев Г.Н, А.И.Крашенюк. От синергетики к информационной медицине. Санкт-Петербург 2010.
2. Костикова Л.И. Гирудотерапия. Энциклопедия лечения медицинскими пиявками.” Издательство””Э”” 2016.
3. Савинов В.А. Метафизика врачевания. Гирудотерапевтические этюды. Москва 2005.
4. Статья из газеты АиФ. “Здоровье”. Директор НИИ натуротерапии С. Арсенин. Лечение пиявками: медицинское чудо или пережиток прошлого.02.07.2009.

Summary

The article is devoted to the problems of hirudotherapy as a method of alternative medicine using medical leeches. Biological active substances, bioactive points and mulation immunity importance have been analyzed in this article. This method has antibacterial, anti-inflammatory action as well as it helps to normalize the metabolic processes of the hormonal background.

Резюме

Статья посвящается проблемам гирудотерапии как методу нетрадиционной медицины с использованием медицинских пиявок. В ней анализируются биологические активные вещества, биоактивные точки и подчёркивается важная роль иммунитета муляции. Этот метод обладает антибактериальным, противовоспалительным действием, способствует нормализации метаболических процессов гормонального фона.

BAĞIRSAQ DİSBAKTERİOZU

Açar sözlər: *orqanizm, bağırsağ, mikroflora, bakteriyalar, immunitet*

Keywords: *organism, intestine, microflora, bacteria, immune*

Ключевые слова: *организм, кишка, микрофлора, бактерии, иммунитет*

Disbakterioz bağırsaqlardakı mikroorqanizmlər balansının pozulması ilə xarakterizə edilən infeksiyon xəstəlikdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələrinə əsasən, disbakterioz müstəqil nazoloji bir xəstəlik hesab edilmir [6].

İnsan öz həyatı boyunca müxtəlif mikroblarla simbiotik (simbioz yun. “sim-biozis” – müştərək həyat) münasibətdə yaşayır. Bunlar arasında həm patogen, həm də insan orqanizmi üçün olduqca faydalı olan mikroorqanizmlər vardır. İnsanın həzm sistemində yaşayan bəzi bakteriyalar insan orqanizmi ilə mutualist (lat. “mutual” – qarşılıqlı), yəni qarşılıqlı faydalı münasibətdədir. Belə ki, insan vücudu bir sıra bakteriyaların qidalanması üçün əlverişli mühit təşkil edir və insan orqanizminin sağlamlığı və bir sıra həyat funksiyalarının yerinə yetirilməsi vücudumuzda məskunlaşan bu kimi bakteriyaların əvəzsiz xidməti sayəsində mümkündür [3]. Sağlam yetişkin bir şəxsin orqanizmində təxminən 500 növdən olan 3 kiloqrama qədər bakteriya var. [4] Ümumiyyətlə, mikroflora obliqat (əsas mikroflora) və fakultativ (şərti-patogen) mikroorqanizmlərin cəmindən ibarətdir. Mikrofloranın əsas tərkibini (95-99%) anaerob mikrobların nümayəndələrindən bizlərə çox yaxşı məlum olan Bifidobakteriya, Laktobakteriya, Bakteroid və bir sıra digər mikroblar təşkil edir. Bağırsaqdakı aerob floranın sabit bir tərkibi yoxdur və normal halda ümumi miqdarı 5%-i aşmır [3]. Mikroflora balansının geri qalan bir faizini təşkil edən Enterobakteriyalar, klostridiya, stafilokokklar, peptokokklar, fuzobakteriyalar və s. şərti patogen mikroblardır. Yəni bu bakteriyalar yalnız müəyyən şərait daxilində xəstəlik törədə bilirlər, onların daxil olması sağlam orqanizmə heç bir zərər vermir. Lakin, onların miqdarı çoxaldıqda xeyirli bakteriyaların məhv olmasına, yəni sağlam mikroflora balansının azalmasına səbəb olurlar. İnsanın həzm sistemində məskunlaşan bakteriyaların qeyd edilən bu tərkibi normal hesab olunur və müəyyən bir orqanizmin sağlamlığı üçün gərəkli olan keyfiyyət və kəmiyyət tərkibli normal mikroflora vəziyyəti eubioz adlanır [3]. Yalnız eubioz şəraitində insanın mikroorqanizmlərlə qarşılıqlı faydalı yaşaması mümkün olur. Müxtəlif səbəblərlə mikrofloranın pozulması, xeyirli-zərərli (şərti-patogen) bakteriya nisbətinin sonuncuların hesabına dəyişməsi zamanı disbakterioz və ya başqa adla disbioz baş verir [1]. Qeyd etmək lazımdır ki, orqanizm üçün faydalı bütün bakteriyalar əsasən bağırsaqlarda məskunlaşdığı üçün disbakterioz dedikdə əksər hallarda bağırsaqların disbakteriozu nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kim ana bətnində dölün bağırsaqları tamamilən steril olur. Doğuş zamanı uşağın bağırsaqlarına ananın vaginal florasında olan bakteriyalar keçir. Bu mikroflora tranzitar xarakterli, yəni çox qısa müddətli olur. Doğuşdan sonra uşaq ana südüylə qidalanmağa başlayır və ay-

dın məsələdir ki, körpənin bakterial florasının formalaşmasında ananın sağlamlığı olduqca mühümdür. Təxminən bir ay müddətində yenidoğulmuş uşağın normal mikrobiosenozu formalaşmış olur. Ana südüylə qidalanan körpənin bağırsaqlarında bifidobakteriya və digər faydalı bakteriyaların məskunlaşması üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, körpənin qida rasionuna vaxtından tez müxtəlif əlavə qidaların daxil edilməsi disbakterioza yol açmağa bilər.

Bəs normal bağırsağ mikroflorası nə üçün lazımdır? Normal mikroflorası olan sağlam bağırsaqlarda yaşayan mikroorqanizmlər insan orqanizmi üçün çox əhəmiyyətlidir, bağırsaqların həzm prosesində fəal iştirak etməsinə imkan yaradır. Bağırsağ mikroflorası orqanizmdə bir çox vacib funksiyaları yerinə yetirir:

- Sağlam mikroflora bir orqanizm üçün zəruri olan qida maddələrinin həzm edilməsi və mənimsənilməsi prosesində fəal iştirak edir, bağırsağ selikli qişalarından dəmir, kalsium və digər zəruri mikroelementlərin qana sorulmasını asanlaşdırır.

- Sağlam flora bağırsağ peristaltikasını tənzimləyir, süd turşusu, zülal və aminturşuları, həmçinin K və B qrupu vitaminləri sintez edir.

- Bağırsağ mikroflorasının faydalı mikroorqanizmləri orqanizmin immun sisteminin qurulmasında zəruri olan immunoqlobulinlərin sintezində və yerli immunitetdə iştirak edir, müxtəlif patogen və kanserogen amillərə qarşı bağırsağ epitelinin müqavimətini artırır, mədə bağırsağ sisteminin selikli qişasını zərərli mikrobların hücumundan qoruyur, orqanizmə daxil olan toksik maddələri və allergenləri zərərləşdirir, allergiyaların qarşısını alır.

- Xeyirli mikrofloranın həmçinin bağırsağ epitel qatı hüceyrələrinin yenilənməsi, ATR daşınması və bağırsağ epitelinin enerji təhcizəti, bağırsaqlarda fiziki-kimyəvi mühitin sabitliyinin saxlanması kimi vacib funksiyaları da vardır.

Bağırsaqlarda xüsusilə əhəmiyyətli olan bağırsağ florasının əsas tərkib hissəsini təşkil edən Bifidobakteriyalardır. Bağırsağ divarı və boşluğunda məskunlaşan bifidobakteriyalar heç bir şərait daxilində xəstəlik törətməyən yeganə dost mikroblardır. Onların dostluqları ilk növbədə anaerob olması, yəni vücudumuzun oksigeninə ehtiyaclarının olmamasından irəli gəlir. Bifidus florası Sallmonella, Shigella və bir çox digər patogen mikroorqanizmlərin bağırsağ divarından keçməsinə önəmləyir. Ana südüylə qidalanan körpə uşaqların bağırsağ florasında xüsusilə çox bifidobakteriyalar olur ki, bu da uşağın xarici mühit amillərinə qarşı dözümlü olmasında böyük rol oynayır. Bifidobakteriyalar B qrup vitaminləri, xüsusilə B3-nikotin, B1-tiamin, B7 (H vitamini) – Biotin, B9 - fol turşusu və həmçinin onların sorulmasını təmin edən aminturşu və zülal sintez edir.

Mikrofloranın digər bir əhəmiyyətli təmsilçisi Laktobasillərdir. Ağız boşluğu daxil olmaqla həzm sisteminin bütün hissələrində məskunlaşan Laktobasillər insan bədəninin ən güclü qoruyucularıdır, bağırsağ mikroflorasındakı digər mikroorqanizmlərlə qarşılıqlı fəaliyyətə girərək orqanizmdə öz antibiotiklərini istesal etməklə şərti-patogen mikrobları və kəskin bağırsağ infeksiyalarının törədicilərini zərərsizləşdirir. Bu bakteriyalar süd turşusu və hidrogen peroksid ifraz edir, bağırsaqlarda cürünlü floranı dəf edərək turş mühit yaradır, kalsium, dəmir və D vitamininin mənimsənilməsinə asanlaşdırır. Bağırsaqların xeyirli florasını təmsil edən Laktobakteriyaların orqanizm üçün ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridə bağırsaqlarda olan xərcəng hüceyrələrinin inkişafının mane olmaqla bağırsağ və süd vəzisi

xərcənginin qarşısını almaqdır. Laktobakteriyalar immunoqlobulin sintez edir və orqanizmin immuntetində mühüm rol oynayır. Süd məhsulları ilə yaşayan bu kiçik bakteriyalar olmadan həzm sisteminin normal sağlam fəaliyyəti və insan bədəninin sağlamlığı mümkün deyil kimi görünür. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta mikrofloranın bu xeyirli sakinləri də təhlükəli ola bilər. Laktobasillərin sayının həddindən artıq çox olması da mikrofloranın ekoloji tarazlığını pozur və onlar ağız boşluğunda bir sıra xəstəliklər törədirlər [1].

Bağırsaqların xeyirli mikrorqanizmlərinin insan orqanizminin sağlamlığı üçün vacib olan bütün yuxarıda qeyd edilən funksiyaları bağırsağın mikroflorasında ekoloji tarazlığın pozulmadığı hallarda mümkündür. Bu tarazlığın pozulması bağırsağın disbakteriozu adlanır. Beləliklə, bağırsağın disbakteriozu mədə-bağırsağ traktının ayrı-ayrı hissələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ətraf mühitin müxtəlif təsirləri arasında olan dinamik tarazlığın pozulması nəticəsində bağırsağın mikroflorası balansının kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişmiş olduğu bir vəziyyətdir. Disbakterioz orqanizmin ciddi pozğunluğu sayılır. Bu zaman maddələr mübadiləsi pozulur, immun sistem zəifləyir və disbakterioz fonunda müxtəlif xəstəliklər baş verir. [6] Orqanizmdə mövcud olan xəstəliklərin inkişafı, xroniki xəstəliklərin kəskinləşməsi üçün disbakterioz əlverişli şəraitdir.

Disbakterioz zamanı bağırsaqlarda qida maddələrinin parçalanması və mənimlənməsi normal şəkildə gedə bilmir, kifayət qədər həzm olunmayan qida kütlələri bağırsaqda çürüməyə başlayır ki, bunda nəticədə xeyli miqdarda toksinlər və zəhərli maddələr əmələ gəlir. Tədricən bağırsağın divarlarından qana sorulan bu toksin və yad zülallar qan dövranı ilə bütün orqanizmə yayılır və tədricən orqanizmin xroniki intoksikasiyasına səbəb olur. Xroniki intoksikasiya ilə mübarizə edən orqanizmin müdafiə qabiliyyəti, ümumi immuniteti zəifləyir və müxtəlif infeksiya xəstəliklərə qarşı həssaslığı artır. Allergiyalar, bronxial astma, yoğun bağırsağın xərcəngi və digər təhlükəli xəstəliklər inkişaf edir [2]. Disbakterioz zamanı orqanizm üçün zəruri olan qida maddələrinin həzm edilməsi və sorulması prosesinin pozulması nəticəsində vacib mikroelementlər kifayət dərəcədə mənimlənmir, anemiya və hipovitaminozlar inkişaf edir.

Bağırsağın mikroflorasının pozulması bir çox səbəblərdən baş verə bilər: - mədə-bağırsağ sisteminin kəskin və xroniki xəstəlikləri (xolesistit, pankreatit, qastrit, mədə və onikibarmaq bağırsağ xora xəstəliyi, kolit) - kəskin bağırsağ infeksiyaları

- keyfiyyətsiz qidaların qəbulu və rejimsiz qidalanma, yağlı, şirin, rafinədilmiş qidaların həddindən çox qəbul edilməsi, qida rasionuna süd məhsulları və eləcə də tərkibində bitki sellülozu olan qidaların daxil edilməməsi, kəskin pəhrizlər antibiotiklərin, hormonal və qeyri-steroid iltihab əleyhinə preparatların və bağırsağ selikli qişalarına təsir edən digər preparatların uzun müddətli qəbulu

- orqanizmin immun çatışmazlığı

- psixoloji sarsıntılar, stress

- tez-tez keçirilən kəskin respirator virus infeksiyaları

- bağırsağ qurdları

- Çonkoloji xəstəliklər zamanı aparılan kimyəvi və radioloji tərapiya selikli qişaların yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı dəyişiklikləri

- spirtli içkilərin çox istifadə edilməsi

Bağırsaq disbakteriozu olduqca geniş yayılmışdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə yer kürəsinin orta yaşlı əhalisinin 90%-ə qədər bağırsaq disbakteriozundan əziyyət çəkir. [5] Təəssüf ki, disbakterioz erkən mərhələlərində tamamilə asimptomatik olur və yaxud əlamətlər o qədər zəif olur ki, bir çoxları ona diqqət yetirmirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, disbakteriozun dərəcəsi bir çox amillərlə (orqanizmin immun vəziyyəti, həyat tərzi və s.) bağlıdır. [7] Belə ki, məsələn, iki həftə davam edən antibiotik müalicəsi bir şəxsdə mikroflora balansını əhəmiyyətsiz dərəcədə pozduğu halda, digər bir şəxsdə ağır disbioza səbəb ola bilər.

Disbakteriozun əlamətləri aşağıdakıları:

- ishal və qəbizlik formasında təzahür edən edən nəcis ifrazı pozğunluqları, nəcisin selikli və kəskin turşumuş, yaxud çürük qoxulu olması
- qəfildən meydana çıxan nəcis ifraz etmə istəyi, bağırsağın tam boşalmaması hissi
- qarında müxtəlif xarakterli (küt, sızıdayan, sancışəkilli) ağrılar
- bağırsaqlarda çox qaz yaranması
- qarının köpməsi, metiorizm, gəyirmə və bağırsaq qurultusu
- dərinin avazıması, saçların tökülməsi, dırnaqların qırılması, dodaq selikli qişasında, əsasən dodaqların birləşdiyi nöqtələrdə çatların əmələ gəlməsi ilə təzahür edən hipavitaminozlar.
- iştahsızlıq, ürəkbulanma və bəzən qusma, ağızda metal tamı
- zəiflik, tez yorulmaq, əhvalın tez-tez dəyişməsi, tez hirsənmə, baş ağrıları, yuxunun pozulması
- kəskin respirator virus xəstəlikləri (KRVX)
- dəridə quruluq, dəri elastikliyinə itirilməsi və qırıqların əmələ gəlməsi
- asmatik bronxit, dəridə qaşınma və müxtəlif xarakterli səpgilərlə müşayiət olunan allergik reaksiyalar

Disbakterioz diaqnozu xəstənin ümumi vəziyyətinin ətraflı nəzərdən keçirilməsi (şikayətləri, yanaşı gedən xəstəlikləri və s.) və aparılan bir sıra laborator müayinələrin nəticələri əsasında qoyulur. Nəcisin kaproloji və mikrobioloji müayinələri nəticəsində bağırsaqların funksional fəaliyyəti və disbakteriozun inkişaf dərəcəsi qiymətləndirilir.

Bağırsaq disbakteriozunun müalicəsi gastroenteroloq tərəfindən aparılır. Müalicə bir neçə istiqamətə - patogenetik müalicə (xəstəliyin səbəbinin aradan qaldırılması) və yaranmış olan patoloji vəziyyətin düzəldilməsi, xəstəliyin əsas simptomlarının aradan götürülməsi və bağırsaqların normal biosenozunun bərpa edilməsinə yönəldilir. [4] Onu da qeyd etmək ki, bağırsaq florasının normal balansının bərpası olduqca çətin və uzunmüddətli müalicə tələb edir. İlk növbədə bağırsaqlar zərərli mikroorqanizmlərdən təmizlənir. Disbakteriozun müalicəsində bir neçə qrup xüsusi dərman preparatları tətbiq edilir. Tərkibi bağırsaqların xeyirli florasını təşkil edən lakto- və bifidobakteriyalar və onların həyat məhsulları ilə zənginləşdirilmiş probiotiklər disbakterioz müalicəsində tətbiq edilən xüsusi preparatlardır. Müalicədə probiotiklərlə yanaşı tətbiq edilən prebiotiklər isə bağırsaqların xeyirli florası üçün qida funksiyasını yerinə yetirir. Bağırsaq disbakteriozunun müalicəsində həmçinin tərkibində probiotik və prebiotikləri birləşdirən sinbiotiklərdən də istifadə edilir.

Simbiotiklər bağırsaqlarda probiotik mikroblarının yaşamasını stimullaşdıran daha müasir preparatlardır. Qida rejiminin tənzimlənməsi, sağlam pəhriz disbakteriozun müalicəsinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etməlidir.

Disbakteriozun profilaktikasında mədə-bağırsaq traktı xəstəliklərinin vaxtında və düzgün müalicə edilməsi, antibakterial preparatların həkim təyinatı olmadan qəbul edilməməsi, düzgün qidalanma-qida qəbulunun tənzimlənməsi, qidalara süd məhsulları, meyvə və tərəvəzləri daxil etməklə düzgün rəşional qidalanma rejiminə əməl edilməsi mütləqdir. Unutmamalıyıq ki, bağırsaqlarımızın mikrob florasının keyfiyyət və tərkibi qəbul etdiyimiz qidalardan asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Рудницкая Людмила, Болезни Желудка и Кишечника: Лечение И Очищение. Спб: Питер. 2010.
2. Гарбузов Геннадий, Дисбактериоз. Лечение и профилактика без лекарств. Спб: Питер. 2009.
3. <http://zhizn-i-zdorove.ru/224-disbakterioz-kishechnika-cto-jeto-lechenie-disbakterioza.html>
4. <https://saglamolun.az/index.php/hezm-orqanlari/549-barsaq-disbakteriozu.html>.
5. <http://www.likar.info/bolezni/Disbakterioz/>
6. <https://myfamilydoctor.ru/disbakterioz-u-vzroslyx-simptomy>
7. http://www.krasotaimedicina.ru/diseases/zabolevaniya_gastroenterologiya/dysbacteriosis#h2_

Summary

Intestinal Dysbacteriosis

Article gives extensive information about intestinal dysbacteriosis. The research provides comprehensive information about one of the main problems of gastroenterology which is the part of modern healthcare such as intestinal dysbacteriosis. Author also covers topics such as prophylaxis and treatment of intestinal dysbacteriosis.

Резюме

Дисбактериоз кишечника

Статья содержит обширную информацию о дисбактериозе кишечника. Исследование предоставляет исчерпывающую информацию об одной из основных проблем гастроэнтерологии. Она является одной из важных проблем современного здравоохранения. Автор также рассматривает такие темы как профилактика и лечение дисбактериоза кишечника.

ELMI MÜSAHİBƏ

Qonağımız Osvald fon Volkenştayn Cəmiyyətinin prezidenti, Almaniyanın Vürtsburq Universitetinin professoru, ADU-nun nəzdində fəaliyyət göstərən Germanistika İnstitutunun direktoru Ziqlinde Hartmandır. Germanistika mütəxəssisi kimi əsas tədqiqat sahəsi orta əsr alman ədəbiyyatı olan Z.Hartman öz tədqiqatlarında müqayisəli yanaşma metodundan istifadə edərək orta əsr alman ədəbiyyatını, mədəniyyətini digər xalqların ədəbiyyatı ilə qarşı qarşıya qoymuşdu. Bu istiqamətdə reallaşdırılan uğurlu tədqiqatlardan biri də Z.Hartmanın ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdulla ilə birlikdə həyata keçirdikləri “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” – Ortaçağ qəhrəmanlıq dastanlarında Şərq və Qərb” adlı layihədir. Bu layihə çərçivəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanları yalnız ədəbiyyat prizmasından deyil, linqvistik nöqteyi nəzərdən də müqayisəli şəkildə tədqiq edildi. Z.Hartman 2002-ci ildən Böyük Britaniyanın Leeds Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Orta əsrlər İnstitutu tərəfindən hər il təşkil edilən Beynəlxalq Orta əsrlər Konqresinin Proqramlaşdırma Komitəsinin üzvüdür. Bundan başqa o, Osvald fon Volkenştayn Cəmiyyətinin nəşr etdirdiyi illik kitabın baş redaktoru, “ADU-nun Elmi Xəbərləri” jurnalinin redaksiya heyətinin üzvüdür.

1) Xanım Hartman, öncə sizi ADU-nun nəzdində açılan Germanistika İnstitutunun rəhbəri təyin olunmağınız münasibəti ilə təbrik edir, gələcək fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayıram.

Təşəkkür edirəm.

2) Xanım Hartman, rəhbərliyiniz etdiyiniz Germanistika İnstitutu hansı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərəcək və bunun azərbaycanlı müəllim və tələbələr üçün nə kimi faydası olacaq?

Sualınıza görə təşəkkür edirəm. Düşünürəm ki, Germanistika İnstitutu yeni istiqamətlərdə fəaliyyət göstərsə istər müəllimlər, istərsə də tələbələr üçün son dərəcə faydalı olar. Yeni istiqamətlər dedikdə mən yeni tədris planını nəzərdə tuturam. Biz çalışmalıyıq ki, Germanistika institunun yeni tədris planı Almaniya, Avstriya və İsveçrə universitetlərinin tədris planına uyğun olsun. Fikrimcə, tədris planında ədə-

biyyat, orta əsrlər ədəbiyyatı, müasir dövr ədəbiyyatı öz əksini tapmalıdır. Əgər siz Almaniya kimdənsə soruşsanız ki, germanist kimdir?, sizə avtomatik olaraq cavab verəcəklər: “Germanist alman ədəbiyyatı mütəxəssisidir”. Alman dilinin deyil, məhz ədəbiyyatının mütəxəssisidir. Biz müəyyənləşdirmişik ki, germanistikanın əsas tədqiqat obyektini alman ədəbiyyatıdır. Əlbəttə, biz dilçiliklə də məşğul oluruq. Amma tədris planımızın yalnız 1/3-i dilçiliyə həsr olunub, qalan 2/3-si ədəbiyyatla bağlıdır. Biz tədris planımızı bu istiqamətdə qururuq. Düzdür, bu iş bir ay ərzində tamamlana bilməz. Bunun üçün bizə ən azı bir il vaxt lazımdır.

3) Sizin Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını xüsusi ilə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarını Almaniyada təbliğ etdiyinizdən xəbərdarlıq. Azərbaycan ədəbiyyatında sizi cəlb edən nə oldu?

Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilk tanışlığım “Kitabi Dədə Qorqud” eposundan başlayıb. “Kitabi Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır və onun digər ölkələrin o cümlədən almanların qəhrəmanlıq dastanları ilə ortaq xüsusiyyətləri vardır. Sonralar mənim Azərbaycan ədəbiyyatının digər nümunələri ilə də tanış olmağım üçün imkan yarandı. Məni təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, bu kiçik ölkənin gözəlliyi, buradakı tarixi və mədəni məkanlar, buradakı ədəbiyyat muzeyi valeh etdi. Mən doğurdan da bu gözəlliklər qarşısında mütəəssir oldum və bu ölkənin ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaq qərarına gəldim.

4) Azərbaycan və alman ədəbiyyatı arasında oxşar xüsusiyyətlər varmı? Siz bu oxşarlıqları nədə görürsünüz?

Bəli var. İlk növbədə orta əsrlərə aid epik qəhrəmanlıq dastanlarında müəyyən oxşar xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. XIX əsrdə Avropada yaranan yeni cərəyanların – realizm və romantizm cərəyanlarının Azərbaycan ədəbiyyatına da təsiri olmuşdur. Bu baxımdan da əlbəttə Azərbaycan və alman ədəbiyyatlarında oxşarlıqlar vardır. Daha sonra bildiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı bir müddət kommunizm ideyalarının təsiri altında qalmışdır və ədəbiyyatda sosialist realizm dövrü olmuşdur. Analogi hal Şərqi Almaniyada o zamanki Almaniya Demokratik Respublikasında da baş vermişdir. Bu baxımdan da Azərbaycan və alman ədəbiyyatları arasında oxşarlıqlar olmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandığı dövrdən Azərbaycan ədəbiyyatı da müasir ədəbi axına qoşuldu və yeni istiqamətlərdə inkişaf etməyə başladı və müxtəlif janrlarda məsələn, psixoloji janrda maraqlı əsərlər yazılmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətlərdə inkişafı onu Avropa ədəbiyyatına və ümumiyyətlə qərb dünyasına daha da yaxınlaşdırdı.

5) ADU-nun Elmi Xəbəri jurnalının redaksiya heyətinin üzvi kimi məqalə yazmaq istəyən müəlliflərə nə kimi tövsiyələriniz var? Sizcə onlar hansı mövzularda müraciət etməlidirlər?

Bəli mənim müəlliflərə bəzi təkliflərim ola bilər. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Dillər Universitetində tədrisin əsas istiqaməti xarici dillərin, xüsusi ilə qərb ölkələrinin dillərinin, ədəbiyyatlarının, mədəniyyətlərinin öyrənilməsidir. Bu baxımdan məqalə yazan müəlliflər ingilis, alman və digər ölkələrdən olan alimlərin işləri ilə tanış olmalı, ədəbiyyat yaxud digər sahələrdə baş verən yenilikləri izləməlidirlər. Bunun üçün hətta biz xarici ölkələrdən olan alimləri bura dəvət edə və onları azərbaycanlı müəlliflər ilə görüşdürə bilərik. Məncə, bu istiqamətlərdə müxtəlif seminarların, təqdimatların keçirilməsi maraqlı olardı.

6) Bildiyimiz kimi siz bu ildən azərbaycanlı tələbələrə alman ədəbiyyatını tədris edirsiniz. Bizim tələbələrımız haqqında fikirlərinizi öyrənmək istərdik.

Sizin tələbələr haqqında yalnız müsbət fikirlər söyləmək olar. Tələbələrin alman dilinə, eləcə də Almaniya böyük marağı var. Onlar böyük həvəslə alman dilini öyrənir, dərslərdə fəallıq göstərirlər. Çoxu daha sonra təhsilini Almaniya davam etdirmək arzusundadır. Tələbələr müxtəlif tədbirlərdə alman ədəbiyyatından nümunələri səhnələşdirir, alman dilində mahnılar ifa edirlər. Bu da bizim tədris prosesini daha da səmərəli edir.

7) Sizin akademik Kamal Abdullayevlə birlikdə həyata keçirdiyiniz “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanlarının müştərək tədqiqi çox uğurlu layihə oldu. Yaxın gələcəkdə bu layihələrin davamı gözlənilirmi?

Bəli. Bizim Kamal müəllimlə birlikdə dünya xalqlarının epik dastanlarının mərkəzini yaratmaq planımız var. Biz öz fəaliyyətimizi genişləndirərək Azərbaycan və Almaniya sərhədlərini aşmaq niyyətindəyik. Belə ki, biz bu tədqiqata ingilis və fransız ədəbiyyatında olan epik dastanları da daxil etmək istəyirik. Bunlardan əlavə, gələcəkdə Asiya ölkələrinin epik dastanlarını da müqayisəli şəkildə tədqiq etməyi planlaşdırırıq. Asiya ölkələrinin ədəbiyyatında kifayət qədər maraqlı epik dastanlar var və biz öz fəaliyyət istiqamətimizi genişləndirərək onları da tədqiqat obyektimizə daxil edəcəyik. Mən əminəm ki, bizim yeni layihələrimiz də çox uğurlu olacaq.

Aysel Şabanova,

“ADU-nun Elmi Xəbərləri” jurnalının məsul katibi

XRONİKA

1) 1 mart 2018-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Germanistika İnstitutunun açılış mərasimi keçirilmişdir. Germanistika İnstitutunun əsas fəaliyyət istiqamətini Almanyanın aparıcı elm və təhsil mərkəzləri ilə əməkdaşlığı genişləndirmək təşkil edir. Bu fəaliyyət çərçivəsində ADU-nun tələbə və müəllimlərinin Almaniya müxtəlif ixtisartırma kurslarında iştirakı, eyni zamanda Almaniya professorlarının ADU-da mühazirələrinin təşkili nəzərdə tutulmuşdur. Germanistika İnstitutuna rəhbər Almanyanın Vürsburq Universitetinin və ADU-nun professoru, Osvold fon Volkenştayn Cəmiyyətinin prezidenti xanım Ziglinde Hartman təyin edilib. Açılış mərasimində ADU-nun tələbələri tərəfindən Azərbaycan, Almaniya, Avstriya və İsveçrənin dövlət himnləri səsləndirilib. ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdulla açılış nitqində Germanistika İnstitutunun açılmasının əhəmiyyətini vurğulayaraq, onun ADU ilə yanaşı, ölkənin digər ali təhsil müəssisələri üçün də faydalı olacağını qeyd edib. Rektor ADU-nun bu institut vasitəsilə Almaniya, Avstriya və İsveçrə ilə elmi əlaqələrinin genişlənməsinə inandığını bildirib.

Kamal Abdulla qeyd edib ki, professor Z.Hartman on ildən artıq müddət ərzində Azərbaycan ali məktəbləri ilə əlaqələr qurub, alman dili, mədəniyyəti, tarixi və ədəbiyyatının ölkəmizdə yayılmasında xüsusi xidmət göstərüb, bununla yanaşı o, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının Almaniya və almandilli ölkələrdə tanınması istiqamətində bir sıra işlər görüb. Bu təşəbbüsü yüksək qiymətləndirən ADU-nun rektoru Z.Hartmana minnətdarlığını bildirib.

Z.Hartman öz növbəsində Azərbaycanda Germanistika İnstitutunun açılmasının Almaniya Federativ Respublikası üçün böyük şərəf olduğunu vurğulayaraq, bu işdə əməyi olan hər kəsə təşəkkürünü bildirib. O, həm də ilk dəfə Azərbaycana gəlişindən və K.Abdulla ilə birgə fəaliyyətin nəticəsində qazınan təcrübələrdən danışib. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanlarının müştərək tədqiqinə həsr olunmuş layihə akademik Kamal Abdulla və professor Ziqlinde Hartmanın tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Tədbirdə həm də Almanyanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri, Mixael Kindsqab, İsveçrənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri, Filip Şdalder, Avstriyanın Azərbaycandakı konsulu cənab Volfqanq Marxard çıxış edərək Germanistika İnstitutunun açılışı münasibəti ilə öz təbriklərini çatdırıb və ADU ilə genişlənmə qarşılıqlı əlaqələrin ölkələrarası münasibətə öz töhfəsini verdiyini deyiblər.

Daha sonra ADU-nun alman dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti kafedrasının müdiri, professor Sərxan Abdullayev, həmçinin xəlifə rektor Nicat Aşurov, tələbə Pərvanə Yəhyazadə çıxış edərək, Germanistika İnstitutunun ADU-da açılışını yüksək qiymətləndirmişdilər.

2) 30 yanvar 2018-ci tarixində Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU) ilə Ukraynanın Kiyev Milli Linqvistik Universiteti arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət haqqında müqavilə imzalanıb. Bu müqavilə çərçivəsində iki universitet arasında təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq, tələbə-müəllim mübadiləsinin ge-

nişləndirilməsi, birgə elmi nəşrlərin hazırlanması, müştərək elmi konfransların, seminar və simpoziumların nəzərdə tutulub. Müqaviləni ADU-nun rektoru AMEA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi Kamal Abdulla və Kiyev Milli Linqvistik Universitetin rektoru Roman Vasko imzalayıb. İmzalanma mərasimində Kiyev Milli Linqvistik Universitetinin rektoru 2018-ci ilin aprel-may aylarında ADU-nun Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və Yeni Azərbaycan Partiyası ilə birgə keçirəcəyi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı I Beynəlxalq elmi konfransında rəhbərlik etdiyi universitetin məmnuniyyətə iştirak edəcəyini və konfransın 10-a qədər ölkədə keçiriləcək bölmə iclaslarından birinin də Kiyev Milli Linqvistik Universitetində keçiriləcəyini qeyd edib.

3) ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdulla ADU-nun beynəlxalq münasibətlərinin genişləndirilməsi istiqamətində 2 fevral 2018-ci il tarixində Belarusun Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti ilə əməkdaşlıq müqaviləsi imzalayıb. Belarus tərəfindən müqaviləni Minsk Dövlət Linqvistik Universitetinin rektoru, professor Natalya Baranova imzalayıb. Tərəflər bu müqavilə çərçivəsində tələbə-müəllim mübadiləsi, pedaqoji kadrların ixtisaslarının artırılmasının təşkili, birgə elmi tədbirlərin keçirilməsi, müştərək elmi nəşrlərin hazırlanması və s. işlərin görülməsi planlaşdırmışdır. Görüş zamanı Minsk Dövlət Linqvistik Universitetinin rektoru N.Baranova ADU-nun təşkilatçılığı ilə keçiriləcək, ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş «Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası» adlı konfrans barədə məlumatlı olduqlarını qeyd etmiş və konfransın bir bölməsinin iclasını Minskdə keçirmək istədiklərini dilə gətirmişdir. ADU-nun rektoru K.Abdulla Azərbaycan xalqının görkəmli siyasətçisi, ümummilli lideri Heydər Əliyevin xatirəsini əziz tutduqlarına görə belaruslu həmkarlarına minnətdarlığını bildirərək Təşkilat Komitəsinin sədri kimi bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul etdiyini bildirmişdir. Bundan əlavə N.Baranova yaxın gələcəkdə Minsk Dövlət Linqvistik Universitetində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzi yaratmağı planlaşdırdığını K.Abdullanın nəzərinə çatdırmışdır. K.Abdulla bundan məmnunluq hissi keçirdiyini vurğuluyaraq qeyd etmişdir ki, o da öz növbəsində ADU-da belarus dili və mədəniyyəti mərkəzini yaradacaqdır. Sonda K.Abdulla belaruslu həmkarına müəllifi olduğu “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabını hədiyyə edib.

İmzalanma mərasimi başa çatdıqdan sonra Azərbaycanı Belarussdakı səfirliyinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında müvafiq sərəncamına uyğun olaraq görkəmli yazıçı və dramaturq Hüseyn Cavidə həsr edilmiş tədbir keçirilib. Tədbirdə Çin, Türkiyə, Türkmənistan və Tacikistanın Belarussdakı səfirləri, eləcə də Belarusun ölkəmizdə səfiri olmuş Nikolay Paskeviç, Belarus Yazıçılar İttifaqının sədri Nikolay Çerqinets, universitetin professor-müəllim heyəti və tələbələri iştirak edib. Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Belarussdakı səfiri L.Qəndilov Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verib. ADU-nun rektoru akad. K.Abdullayev də Hüseyn Cavid irsindən bəhs edərək, Cavidin təbliğ etdiyi multikulturalizm ideyalarından və bu ideyaların Azərbaycan xalqının həyat tərzinə çevrilməsindən danışdı. Azərbaycanda multikultura-

lizm ideyalarının inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz rolundan bəhs edən K. Abdulla vurğulayıb ki, ölkə başçısı İlham Əliyev ulu öndərin bu siyasətini uğurla davam etdirir. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılıb. Bunu nəticəsi nəticəsi olaraq ölkəmizdə 2016-cı il “Multikulturalizm ili”, 2017-ci il isə “İslam Həmrəyliyi” ili elan olunmuşdur.

Tədbirin sonunda Minsk Dövlət Linqvistik Universitetinin tələbələri belarus və rus dillərində Hüseyn Cavidin şeirlərini səsləndirib, əsərlərindən parçalar oxuyublar.

4) ADU-nun Beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində növbəti uğurlu addım atılıb. ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdulla və Moskva Dövlət Linqvistik Universitetinin rektoru, İrina Krayeva əməkdaşlıq müqaviləsi imzalayıblar. İmzalama mərasimində ADU-nun tədris işləri üzrə prorektoru, professor Əfqan Abdullayev, “Rusiyaşünaslıq” elmi tədqiqat laboratoriyasının müdiri, professor Məmməd Əliyev, MDLU-nun rəhbər işçiləri, tələbə və müəllim heyəti iştirak edib. Əməkdaşlıq müqaviləsi çərçivəsində ADU ilə MDLU arasında tədris və elm sahələrində əlaqələrinin genişləndirilməsi, tələbə-müəllim mübadiləsi, birgə elmi nəşrlərin və tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Görüş zamanı K. Abdulla Azərbaycanda ali təhsil sisteminin yüksəliş yolundan, təhsilə olan dövlət qayğısından və ADU-da görülən işlərdən söz açıb. Rektor 2018-ci ilin aprel-may aylarında müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr edilmiş “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı I Beynəlxalq elmi konfransına hazırlıq işləri barədə ətraflı məlumat verib. K. Abdulla MDLU-nun rektorunun konfransın bir bölməsinin Moskvada təşkili barədəsindəki təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdiyini bildirib və öz növbəsində İ. Krayevadan Təşkilat Komitəsinin tərkibinə daxil edilməsi üçün razılıq verməsini xahiş edib. Bu təklifi qəbul edən MDLU-nun rektoru birgə əməkdaşlığa böyük ümidlər bəslədiyini və əməkdaşlığın Azərbaycan və Rusiya ali məktəbləri arasında daha da möhkəmlənməsinə böyük töhfələr verəcəyini bildirib.

Daha sonra qonaqlar MDLU-nun rəhbər sahələrində çalışan əməkdaşları ilə görüşüb söhbət ediblər.

5) Mart ayının 6-da Azərbaycan Dillər Universiteti ilə İndoneziyanın Malanq İslam Universiteti arasında anlaşma memorandumu imzalanıb. Memorandumu ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla və Malanq İslam Universitetinin rektoru, professor Hacı Maskuri Bakri imzalayıb. Memorandum çərçivəsində ADU ilə Malanq İslam Universiteti arasında tələbə və müəllim mübadiləsi, elmi-pedaqoji kadrların ixtisaslarının artırılması, birgə elmi tədbirlərin keçirilməsi, elmi nəşrlərin hazırlanması və bir sıra başqa istiqamətlər üzrə əməkdaşlıq nəzərdə tutulub.

İmzalanma mərasimindən sonra qonaqlar ilə görüşən K. Abdulla onlara ADU-da tədris olunan dillər və mədəniyyətlər haqqında ətraflı məlumat verib. Daha sonra rektor Azərbaycanda multikulturalizm dəyərlərindən söhbət açaraq, İndoneziyalı qonaqlara ADU-nun Multikulturalizm elmi-tədqiqat laboratoriyasının fəaliyyətindən danışdı. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin bir çox xarici ölkələrin universitetlərində tədris olunduğunu vurğulayan rektor K. Abdulla ADU-nun Malanq İslam Universitetində də bu fənnin tədrisi ilə bağlı əməkdaşlığa hazır ol-

duğunu bildirib. Malanq İslam Universitetinin rektoru, professor H.Maskuri də öz növbəsində ADU-da olmaqdan məmnunluq hissi keçirdiyini qeyd edərək, rəhbərlik etdiyi universitet haqqında ətraflı məlumat verib.O, bildiribki, universitet yerləşdiyi əraziyə görə ilk onluqdadır və on üç mindən artıq tələbə heyəti var.

Görüşdə iştirak edən İndoneziya Respublikasının Azərbaycanadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Hüsnan Bey Fanani səmimi qəbula görə Kamal Abdullaya minnətdarlığını bildirib.Sonda rektorlara hədiyyələr təqdim edilib.

PERSONALİLƏR

BƏKİR ÇOBANZADƏ – 125

Ədəbiyyatşünas, şair, dilçi, mətnşünas olan Bəkir Çobanzadə genişmiqyaslı elmi və bədii yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. 27 yaşında filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə, 29 yaşında isə professor adına layiq görülən Bəkir Çobanzadə 1893-cü il mayın 15-də Kırmda dünyaya göz açmışdı. O, ibtidai təhsilini Kırmda almışdır. Böyük alim sonralar “Bakinski raboçi” qəzetində yazdığı məqaləsində çoban ailəsində doğulduğunu və özünün də 14 yaşına qədər çobanlıqla məşğul olduğunu qeyd edirdi.

Uşaq yaşlarında müəyyən müddətdə bir mollanın evində çalışan B.Çobanzadə həmin molladan ərəb dilini öyrənir.

1925-ci ildən professor B.Çobanzadə Azərbaycan təhsil sistemində elmi və pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Azərbaycanda filologiyanın inkişafında böyük xidmətləri olan B.Çobanzadənin yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəli idi. O həm ictimai fəaliyyətlə məşğul olur, həm də Azərbaycan dili və ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə aid əsərlər yazırdı. Onun ilk şeiri tələbəlik illərinin məhsulu idi.

Bəkir Çobanzadə böyük həvəs və enerji ilə milli filologiyamızın inkişafı üçün çalışırdı. Belə ki, cəmi 16 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti müddətində onun 15 kitabı, 200-ə qədər elmi əsəri nəşr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadənin Füzuli, Nəvai və Xətai haqqında nəşr edilməmiş monoqrafiyaları da vardır. Bəkir Çobanzadə hər bir əsərində yeni bir müddəə irəli sürməyə çalışmışdır. Alimin 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilən “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” adlı kitabı o zamankı dilçiliyimizin manifesti sayıla bilər. Görkəmli türkoloq Bəkir Ço-

banzadənin elm aləminə gəlişi xalq maarifinin genişləndiyi, milli həyatın oyandığı, milli intibahın başladığı, xalqın mənəvi ehtiyaclarının qabarıq şəkildə üzə çıxdığı mürəkkəb bir dövrə təsadüf edir. Belə bir dövrdə B.Çobanzadə türkologiya, dilçilik, terminalogiya, dialektologiya, əlifba və qrafika məsələləri, ədəbiyyatşünaslıq, maarif və təhsil, türk dillərinin metodikası sahələrində çalışmaqla zəngin ədəbi irs yaratmış, türk dilçiliyinin inkişafına təkan vermişdir. Bəkir Çobanzadə həyatının ən məhsuldar illərini Bakıda keçirmiş, Azərbaycan elminə böyük töhfələr vermişdir. 1924-1937-ci illər arasında Azərbaycanda yaşayıb yarıdan alimin Bakıya gəlişində Azərbaycanın MİK-in sədri Səmədağa Ağamalıoğlunun böyük rolu olmuşdur. 1923-cü il oktyabrın 20-də imzalanan latın qrafikalı əlifbaya keçid haqqında dekreti gerçəkləşdirmək üçün Bəkir Çobanzadə kimi geniş profilli dilçi alimə xüsusi ehtiyac var idi. Belə ki, ölkəsindəki siyasi hərəc-mərclikdən, təqiblərdən yorulan alim S.Ağamalıoğlunun bu təklifini qəbul edir. Bəkir Çobanzadə ömrünün sonuna kimi Azərbaycanda yaşamış, həyatının qalan 12 ili ərzində elmi və bədii fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, bir sıra vəzifələrdə çalışmışdır. O, 1924-1925-ci illərdən etibarən Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqsünaslıq fakültəsində əvvəlcə müəllim, daha sonra kafedra müdiri, 1927-ci ilə qədər isə dekan kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bundan başqa, Bəkir Çobanzadə 1924-1929-cu illərdə Azərbaycan Baş Elmi İdarəsində Terminologiya Komitəsinin rəhbəri olmuş, Azərbaycan Dövlət Elmi-tədqiqat İnstitutunda şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Bəkir Çobanzadənin yaradıcılıq xəritəsi o qədər genişdir ki, onun hamısından danışsa olsaq, cild-cild kitablar yazmalı olarıq. Budapeştdə türk dilində çıxan "Şərq" qəzetinin redaktoru olan B.Çobanzadənin "Kırım", "Göy kitab" kimi məcmuələrində və "Şərq" qəzetində şeirləri dərc edilmişdir. Bu illərdə o, Türkiyə, Kırım, Orta Asiya və Rusiya dövrü mətbuatında ictimai-siyasi, elmi məqalələrini müxtəlif imzalarla çap etdirmişdir. Sonralar isə alimin "Türk ensiklopediyası"nda "Çoban oğlu", "Bəkir Baybək", "Bəkir Cavbək", "Bəkir Yaybək", "Çoban oğlu Bəkir Sidqi" imzaları ilə məqalələri dərc olunmuşdur.

Bəkir Çobanzadə Vətənə qayıtdıqdan sonra Kırım inqilabi komitəsinin rəisi, Kırım Maarif Komissarlığında tatar lisanıyyatı və ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri olmuş, daha sonra Kırım universitetinin rektoru vəzifəsində çalışmışdır. B.Çobanzadə həmçinin Azərbaycanda yeni əlifba komitəsinin sədri, Yeni türk əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri təyin edilmişdir. O, Orta Asiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstan və Kırmda latın əlifbasına keçidlə əlaqədar işlər aparmış, Tavrid, Bakı, Daşkənd, Fərqanə və Buxara ali məktəblərində türkologiyanın ayrı-ayrı problemlərinə dair mühazirələr oxumuşdur. Həmin illərdə B.Çobanzadə Britaniya və Ərdəbil nüsxələri əsasında Xətai divanının müqayisəli mətnini hazırlamış, I Ümumittifaq Türkologiya qurultayının təşkilində fəal çalışmışdır. Türk xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə fəal rolu olan B.Çobanzadə, həm də Moskvada təlimatçı kurslarında mühazirələr oxumuşdur. Sonralar görkəmli alim Moskvada Şərq xalqları İnstitutunun həqiqi üzvü seçilmiş, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantura şöbəsinin müdiri işləmişdir. B.Çobanzadə SSRİ EA Zaqafqaziya filialı Azərbaycan şöbəsinin, 1932-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının həqiqi üzvü seçilmiş və Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Bir sıra Avropa yazıçıları onun elmi tədqiqat işlərinə yüksək qiymət vermişlər. B.Ço-

banzadənın nəzəri-filoloji irsi zəngin və çoxcəhətli idi. Onun Sovet Şərqiində yaşayan türk xalqlarının bədii ədəbiyyatının, müasir ədəbi prosesin nəzəri problemlərinin tədqiqinə və dil tarixinin yaranmasında təqdirəlayiq xidmətləri olmuşdur. Alim, bir sıra monoqrafik əsərlərlə yanaşı, "Türk dilinin metodikası" (1932), "Elmi qramerin əsasları" (1932) kitablarını şərikli tərtib etmişdir. Elmi məqalələri və bədii əsərləri dövrü mətbuatda müntəzəm çap olunmuşdur. İlk şeirlər məcmuəsi 1971-ci ildə özbək dilində kütləvi tirajla buraxılmışdır .

Bəkir Çobanzadənin Budapeşt dövrü yaradıcılığında poeziya əsas yer tuturdu. B.Çobanzadə poetik irsinin tədqiqatçısı İsmayıl Otarın apardığı dəqiqləşdirmələrə görə müəllifin bütünlükdə 84 şeirini aşkara çıxarmaq mümkün olmuşdur. Onların təxminən üçdə ikisi – 55 şeir 24 yanvar 1917 – 7 mart 1920-ci illər arasında Macarıstan paytaxtında qələmə alınmışdır. "Qaval səsləri" adı altında üç dəftərdə toplanan həmin şeirlər şairin həyatının Budapeşt dövrünə işıq salmaq, bu illərdəki fikir və düşüncələrinə tərcümanlıq etmək baxımından ən etibarlı mənbələrdir. Bu şeirlərin yalnız biri müəllifin 1927-ci ildə Ağməsciddə (Simferapol) çap olunan "Boran" adlı kitabına daxil edilmişdir. B.Çobanzadənin nəzərində dil birliyini gerçəkləşdirməyin ən mühüm yollarından biri bədii söz, ədəbiyyat idi. Onun əksəriyyəti hələ kifayət qədər bişməyən, poetik baxımdan təkmilləşməyən şeirləri də ilk növbədə bu ideyaya xidmət edirdi. "Qaval səsləri" əlyazmasındakı mənzum parçaların çoxu eskiz xarakteri daşıyırdı.

Gənc alim bu böyük amala öz töhfəsini vermək üçün Avropada onu gözləyən perspektivlərdən imtina edərək tarixi vətəninə dönsə də, burada yalnız puç olmuş ümidlərlə rastlaşdı.

Həddən artıq geniş sahəli biliklərə malik, həqiqətən də fantastik dərəcədə məhsuldar olan bu yaradıcı yolun qarşısı sərt bir mənəgenə, dəmir pərdə kimi 1937-ci ilin yanvar ayının 28-də alınır. Həmin gün Kislovodskinin "Qornyak" sanatoriyasında xanımı ilə dincələn professor həbs edilib, Pyatiqorsk türməsinə, oradan da Azərbaycan SSR Daxili İşlər Xalq Komissarlığının təcridxanasına gətirilir. Oktyabrın 12-də, təxminən, 15 dəqiqəlik məhkəmədən sonra ona ölüm hökmü kəsilir. 1938-ci il, oktyabrın 13-də hökm icra olunur.

Bəkir Çobanzadənin dəfn yeri məlum deyildir.

*Aysel Şabanova (ADU),
Amalya Xanhüseynova (ADU)*

MİKAYIL MÜŞFİQ – 110

Mikayıl Mirzə Əbdülqadir oğlu İsmayılzadə 1908-ci il iyunun 5-də Bakı şəhərində “Dağlı” məhəlləsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Atası Mirzə Əbdülqadir dövrünün görkəmli şəxslərindən biri idi. O, Bakıda “Səadət” adlı məktəbdə müəllimlik edərdi.

Mikayıl hələ körpə ikən anası Züleyxa vəfat edir. Əvəzsiz ana məhəbbətindən, doğma ana laylasından məhrum olan şair sonralar “ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı” misrası ilə başlayan “Ana” adlı şeirində bunu ürək yanğısı ilə təsvir etmişdir.

1914-cü ildə Mikayılın atası da vəfat edir. Yaxın qohumları Mikayılı, onun qardaş və bacılarını öz himayələrinə götürürlər.

Mikayıl 1920-ci ilə qədər rus-Azərbaycan məktəbində oxuyub ibtidai təhsil alır. Onun gözəl hafizəsi olduğundan bütün şeirləri yadında saxlaya bilirdi.

Sonralar Mikayıl Müşfiq Bakı darülmüəllimində və 12 saylı məktəbdə oxuyur və 1927-ci ildə buranı bitirir.

1931-ci ildə Mikayıl Müşfiq Azərbaycan Dövlət Darülfünunun dil-ədəbiyyat fakültəsini qurtarıb Bakı məktəblərində müəllimlik edir.

Müşfiqin mətbuatda ilk şeiri (“Bir gün”) 1926-cı ildə, ilk kitabı isə (“Küləklər”) 1930-cu ildə çap olunmuşdur.

İlk şeirlərindən müasirlərinin diqqətini cəlb edən Müşfiqin “Külək”lərdən sonra 1932-ci ildə “Vuruşmalar”, “Günün səsləri”, “Buruqlar arasında”, 1934-cü ildə uşaqlar üçün yazdığı “Şəngül, Şüngül, Məngül”, 1935-ci ildə “Qaya”, “Kəndli və ilan” kitabları nəşr olunur.

Şair original əsərlər yazmaqla bərabər, tərcüməçiliklə də məşğul olmuşdur. 1930-1937-ci illərdə onun beş tərcümə kitabı nəşr edilmişdir. Müşfiqin sevə-sevə dilimizə tərcümə etdiyi sənətkarlar sırasında Firdovsinin, Ömər Xəyyamın, Puşkinin, Zermantovun, Taras Şevçenkonun və başqalarının adlarına rast gəlmək olar.

Müşfiq hər zaman bədii tərcümə işinə böyük əhəmiyyət vermiş, onun xalqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm vasitələrdən biri hesab etmişdir.

Müşfiq, əsasən, lirik şairdir. Onun lirikasının mövzu dairəsi genişdir. Dövrünün demək olar ki, elə bir mühüm hadisəsi yoxdur ki, o bu və ya digər şəkildə şairin rübabında səslənməsin.

“Həyat sevgisi”, “Bəxtiyar”, “Təzə ev”, “Şənin gözlərin”, “Bir günəş, bir baxış”, “Yenə o bağ olaydı”, “Ulduzlar”, “Şirin qız”, “Maral”, “Oxu, tar”, “Duyğu yarpaqları” və daha neçə-neçə belə şeirlərdə insanın təmiz ülvi hiss və duyğuları, sevən qəlbin döyüntüləri məharətlə verilmişdir.

Müşfiq lirikası yalnız özünün ictimai, əxlaqi-tərbiyəvi məzmunu ilə deyil. Original sənətkarlıq cəhətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Bu lirika bədii forma etibarilə də Azərbaycan poeziyasında novatorluğun gözəl nümunəsi kimi yaşamaqdadır.

1931-ci ilin may ayında Müşfiq Pedaqoji İnstitutun buraxılış gecəsində Dilbər adlı qızla tanış olur və Dilbərə olan sevgisi şairi yeni lirik şeirlər yazmağa ruhlandırır. Onlar ailə qurmağı qərara alırlar. Toy Müşfiqin qələm dostlarının iştirakı ilə baş tutur.

1934-cü ildə Müşfiq və Dilbərin Yalçın adlı bir uşaqları dünyaya gəlir və bu uşaq hələ körpə ikən qızdırmadan vəfat edir. Dilbər xanım illər sonra Müşfiqlə keçirdiyi günlərin acılı-şirinli xatirələrini “Müşfiqli günlərim” adlı kitabında qələmə almışdır.

Böyük ürək ağrısı ilə qeyd edək ki, gözəl istedadlı şairimiz Müşfiqin ömrü çox qısa oldu. 1937-ci ildə Müşfiq repressiyaya məruz qaldı. Onu 1937-ci ilin iyun ayında evində həbs etdilər.

1938-ci ilin yanvar ayının 5-də şairin güllələnməsi haqqında qərar verilir və yanvarın 6-da hökm yerinə yetirilir.

İllər sonra Müşfiqə bəraət qazandırılır. Xalq öz dəyərli şairini sevir, onu yüksək qiymətləndirir. Bu gün Müşfiq şeirləri dillər əzbəridir. Bakıda şairin büstü qoyulmuşdur, onun adına küçə var. 2018-ci ilin iyun ayında Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Mikayıl Müşfiqin anadan olmasının 110 illiyi tamam olur. Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev görkəmli Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin anadan olmasının 110 illiyinin keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

*Aysel Şabanova (ADU),
Amalya Xanhüseynova (ADU)*

MİR CƏLAL – 110

Yaradıcılığında vahid azərbaycançılıq ideyasını tərənnüm edən görkəmli ziyalılardan biri də XX əsr Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının və təhsilinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş yazıçı, müəllim, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, publisist Mir Cəlal Paşayev olmuşdur. Mir Cəlal Paşayev dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmi tarixində şöhrət tapmış parlaq şəxsiyyətlərdən biridir. O, yetmiş illik ömrünün tam yarım əsrini çətin, lakin mənalı və şərəfli bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılıq işinə həsr etmişdir.

Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev 1908-ci il aprelin 26-da Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil vilayətində yoxsul kəndli ailəsində dünyaya göz açmışdır. Kiçik yaşlarında atası Gəncəyə köçdüyündən uşaqlığını burada keçirmişdir. 10 yaşında ikən atasını itirən Mir Cəlal böyük qardaşının himayəsində yaşayır. 1918-1919-cu illərdə Xeyriyyə Cəmiyyətinin köməyi ilə ibtidai təhsil alan yazıçı-alim Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncə Dərülmüəlliminə daxil olaraq Tələbə təşkilatının, daha sonra isə şəhər tələbə həmkarlar təşkilatının sədri seçilmişdir. Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsində həm təhsil alan, həm də müəllimlik edən Mir Cəlal xalqının övladlarına Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, zəngin keçmişini öyrədirdi. O, 1932–1935-ci illər ərzində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirməklə yanaşı, müəllimlik də edirdi.

Mir Cəlal Paşayev 1928-ci ildən ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. O, "Kommunist" qəzetində şöbə müdiri, "Gənc işçi" qəzetində məsul katib, həm də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi olmuşdur. Sonralar Azərbaycan Dövlət Universitetində dosent, 1948-ci ildən professor kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1961-ci ildən Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur.

1935-ci il Mir Cəlal Paşayev Sovet yazıçıları briqadası tərkibində Ağ dəniz – Baltik kanalında yaradıcılıq ezamiyyətində olmuş, 1940, 1950, 1960-cı illər Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti günlüyündə, 1954, 1959, 1967-ci illər SSRİ yazıçılarının II, III, IV qurultaylarında iştirak etmişdir.

Ədəbiyyata 20-ci illərin axırlarında şeirlə gələn Mir Cəlalın bədii istedadı nəsr növündə parlamışdır. İlk hekayə və oçerkləri 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Dövrün ruhuna uyğun olaraq "Sağlam yollarda" (1932) adlandırdığı ilk oçerklər kitabında o, müasir həyat və insanlarla bağlı müşahidələrini canlı dillə qələmə almışdır. Lakin Mir Cəlalın ədəbi fəaliyyəti üçün hekayə və roman janrları daha əsas olmuşdur. O, hər şeydən əvvəl, mahir hekayə ustası idi. Mir Cəlal sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. İnsanda sağlam duyğular, xoş arzu-ümidlər oyadan, gerçəkliyə baxışa həqiqət işığı, tənqidi ruh və ayıqlıq hissi gətirən, haqsızlığa, nöqsan, eybəcərlik və mənfiyyətə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılaman bədii gülüş ədibin yaradıcılığında mühüm tərkib hissə, əsas estetik əlamət və məziyyətlərdəndir.

1928-ci ildə Mir Cəlal Paşayev ilk tədqiqat əsərini yazır. Onun "Füzuli sənətkarlığı", "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)", "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" kimi fundamental əsərləri ədəbiyyatşünaslıq elminin qiymətli mənbələrindən hesab olunur. Mir Cəlal Paşayev 1940-ci ildə "Füzulinin poetikası" mövzusunda namizədlik, 1947-ci ildə isə "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir.

Ədəbiyyatşünas alimlər Mir Cəlal Paşayevi ədəbi prinsipinə, həyatı təsvir üsulu və metodlarına görə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi XX əsr realistlərinin davamçısı saymışlar. Mir Cəlal hansısa ədəbi məktəbin prinsiplərini, metod və üsullarını kor-koranə təqlid edən yazıçılardan olmamışdır. Məhz bu baxımdan da yazıçı Mir Cəlal Mirzə Cəlil və Haqverdiyev arasında sələf-xələf münasibətlərindən, ədəbi varislik ələqələrindən söz açılır.

Mir Cəlal Paşayevin ədəbi fəaliyyətinin birinci dövründə oçerk və hekayə janrı aparıcı mövqeyə malikdir.

Yaradıcılığının birinci dövründə ədəbiyyata "Mirzə", "Həkim Cinayətov", "Mərkəz adamı", "Kağızlar aləmi", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Bostan oğrusu", "Kələntərovlar ailəsi", "Anket Anketov" tipli dəyərli hekayələr gətirmiş Mir Cəlal tənqid oxunu hədəfə qarşı cəsarətlə yönəldə bilirdi. Böyük yazıçı özünə-məxsus realist qələmlə savadsız mirzələri, başgüclənən müəllimləri, cinayətkar həkimləri, "mərkəz adamı" Əntərzadələri, arvad alıb boşamaqla varlanan Balaxanları, mənəviyyatca pozulub "murdar cənazə"yə çevrilən Səadət xanımları, "nəzakət" pərdəsi altında çirkin simalarını gizlədənləri, bürokrat Anket Anketovları vəziyyət və şərait konkretliyində rüsvay edib, oxucuya tanıdırdı. Ümumilikdə, 1930-1940-cı illərdə işıq üzü görmüş "Bolşevik ədəbiyyatı kadrları", "Quruluş qəhrəmanlarımızın bədii ifadəsi uğrunda", "Gənc oxucuları təşkil edəlim", "Azad qadın ədəbiyyatda", "Böyük problemlər romanı", "Bədii dilimiz haqqında" və digər məqalələrində Mir Cəlalın həyat hadisələrinə müdaxiləsi, dövrünün, zamanəsinin nəbzini tuta bilməsi, milli-mənəvi dəyərləri düzgün qiymətləndirməsi, gənc nəslə vətənpərvərlik ruhu aşılması özünü aydın bürüzə verirdi. Mir Cəlalın 1939-cu ildə yazdığı "Bir gəncin manifesti" əsəri isə onun yaradıcılığının kulminasiyası, zirvəsidir. Sənətkarın "Bir gəncin manifesti" əsəri müəllifinə əbədiyaşarlıq qazandırmışdır. Roman məzmunu, ideyası və bədii mükəmməlliyinə görə, yazıçının əsərləri içərisində xüsusi yer tutur.

Böyük Vətən müharibəsində xalqımızın göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıq, dözümlülük və qələbə əzmi Azərbaycan bədii nəsrinin başlıca mövzularından birinə

çevrilmişdi. Həmin dövrdə Mir Cəlalın "Vətən hekayələri", "Vətən yaraları" kimi əsərləri çapdan çıxıb. Mir Cəlal yaradıcılığının bütün dövrlərində əbədi fəaliyyətlə yanaşı, elm sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı çapdan çıxan fundamental nəşrlərin hazırlanması prosesində iştirak etmiş, XX əsr Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının, təhsilinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Yazıcının 1961-ci ildə "İnsanlığ fəlsəfəsi" kitabında toplanmış hekayələri böyük tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Onun "İnsanlığ fəlsəfəsi", "Subaylıq fəlsəfəsi", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Vicdan mühakiməsi", "Vicdan əzabı", "Hesab dostları", "Təsadüf, ya zərurət", "Qocaların uşaq söhbəti" və digər hekayələri isə real həyat lövhələri, fəlsəfi düşüncələri əks etdirmişdir.

Mir Cəlalın bədii yaradıcılıq nümunələri dəfələrlə nəşr olunmuşdur. "Seçilmiş əsərləri" (2 cildə, 1956-57), "Seçilmiş əsərləri" (4 cildə, 1967-68), "Seçilmiş əsərləri" (2 cildə, 1986-87), hekayə və povestlərdən ibarət "Şəfəqdən qalxanlar" (1972), "Dağlar dilə gəldi" (1978), "Ləyaqət", hekayələrdən ibarət "Bostan oğrusu" (1937), "Gözün aydın" (1939), "Vətən" (1944), "Həyat hekayələri" (1945), "Sadə hekayələr" (1955), "Xatirə hekayələri" (1962), "Gülbəsləyən qız" (1965), "Silah qardaşları" (1974) və s. bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə, indiyədək yazıcının 70-dən çox kitabı nəşr edilmişdir.

XX əsrin ədəbi-elmi fikrinin korifeylərindən sayılan Mir Cəlal Paşayev çağdaş Azərbaycan tarixində ədəbiyyatşünas-nəzəriyyəçi alim kimi də özünəməxsus yer tutmuşdur.

1905-1917-ci illərdə yazdığı "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" əsərində isə Mir Cəlal Paşayev XX əsrin əvvəllərində inqilabi-demokratik meyillərlə əlaqədar baş verən ictimai-siyasi hadisələr kontekstində Azərbaycanda realizm, romantizm ədəbi məktəbləri, maarifçi-didaktik yazıçılar və xırda məişət dramları haqqında müfəssəl tədqiqatlar aparmış, əhatəli elmi nəticələr əldə etmişdir.

Bu gün təkcə Azərbaycanda deyil, onun sərhədlərindən kənar da bu böyük ədibin həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə öyrənilir və əsərləri çap olunaraq maraqla oxunur.

"YUNESKO-nun 2008-2009-cu illərdə görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin qeyd edilməsi proqramına Azərbaycanla bağlı daxil olmuş yubileylərin keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Prezidentinin 2008-ci il 31 yanvar tarixli Sərəncamına əsasən, yazıçı Mir Cəlal Paşayevin yubiley mərasimi təntənə ilə qeyd etmişdir. Parisdə, YUNESKO-nun iqamətgahında XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, alim, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyinə həsr olunmuş mərasim keçirilmişdir. Görkəmli ədib

"Qafqazın müdafiəsinə görə", "Əmək igidliyinə görə" (1944) medalları, "1941–45-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə" (1948), "Qırmızı əmək bayrağı" (1967), "Oktyabr inqilabı" (1978) və iki dəfə "Şərəf nişanı" (1950, 1958) ordenləri, iki dəfə Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanı və "Qabaqcıl maarif xadimi" nişanı ilə təltif olunmuşdur. Mir Cəlal Paşayev 1978-ci il sentyabrın 28-də vəfat etmiş, ikinci Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

*Aysel Şabanova (ADU),
Amalya Xanhüseynova (ADU)*

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Fərman Zeynalov (ADU) DİLDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTDƏ İZOMORF RİTMİK STRUKTURLARIN GENEZİSİNƏ DAİR.....	3
Sahilə Mustafayeva (ADU) DİSKURSDA FƏRQLƏNDİRİLƏN PERFORMATİVLƏR VƏ ONLARIN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	24
Elmira Əliyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ABBREVIATURALARIN İŞLƏNMƏ SƏBƏBLƏRİ	28
Könül Ağayeva (ADU) TƏRCÜMƏDƏ HERMENEVTİKA KONSEPSİYASI VƏ EKVİVALENT TƏRCÜMƏ	34
Südəbə Rəcəbova (AMEA) İNGİLİS DİLİNİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNDA SÖZ YARADICILIĞI	40
Vaqif Qəmbərov (ADU) İLLOKUTİVLİYİN İFADƏSİ (SABİR MUSTAFANIN “QAYIDIŞ” POEMASININ NÜMUNƏSİNDƏ)	46
Solmaz Əhmədova (ADU) MƏDƏNİYYƏTİN LİNGVOSOSIAL İSTİQAMƏTDƏ İNKİŞAFI.....	51
Cəmilə Abdullayeva (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KOMPARATİV FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	55

ƏDƏBİYYAT

Teona Samkhadze (Lecturer at Ilia State University, Ph.D student at at TSU (Georgia)) GEORGIAN-GERMANIC PARALLELS IN GOD-SEMANTIC FIELD	61
Turan Kərimli (ADU) İNGİLİS ŞAİRİ MƏTYU ARNOLDUN BƏDİİ YARADICILIĞINA ƏBÜLQASİM FİRDOVSİNİN TƏSİRİ	70

METODİKA

Севиндж Мехдиева (БСУ) РОЛЬ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	76
Малахат Велагаева (АУЯ) ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ФОРМА КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ - АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	82
Arzu Niftəliyeva (ADU) DIALOJİ NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASINDA ÇALIŞMALAR	86

Nobahar Əzizova (ADU) İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ OXUNUN ROLU	91
---	----

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

Ceyhun Aliyev (ADU) İNKARLIĞA DİL KATEQORİYASI KİMİ PSIXOLİNQVİSTİK YANAŞMA	97
Nuralı Çələbiyev ADPU (Şəki filialı) AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN SOSIAL TƏNZİMİNİN PSIXOLOJİ ŞƏRTLƏRİ.....	103
Aidə Rəcəbova (ADU) CƏMİYYƏTİN SOSIAL HƏYATINDA PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU.....	111
Lalə Əliyeva (SDU) PEDAQOJİ ÜNSİYYƏTİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	115
Misgər Məmmədov (ADU) DİLƏ YİYƏLƏNMƏ PROSESİNDƏ TƏLƏBATLARIN ROLU	123

TARİX VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Namiq Əhmədov (BDU) AZƏRBAYCAN MƏTBUATI VƏ 15 İYUL “FETO” HADİSƏLƏRİ	136
--	-----

TİBBİ BİLİKLƏR

Zülfiyyə Tağıyeva, Xatirə Əzizova (ADU) HİRUDOTERAPİYA	144
Sədaqət Musayeva (ADU) BAĞIRSAQ DİSBAKTERİOZU	149
Aysel Şabanova (ADU) ELMİ MÜSAHİBƏ	154
XRONİKA.....	157

PERSONALİLƏR

BƏKİR ÇOBANZADƏ – 125.....	161
MİKAYIL MÜŞFİQ – 110.....	164
MİR CƏLAL – 110	166

“MTM-Innovation” MMC

Çapa imzalanıb: 11.12.2018.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 11 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, orijinallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side . 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages .The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу- по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название , место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).